

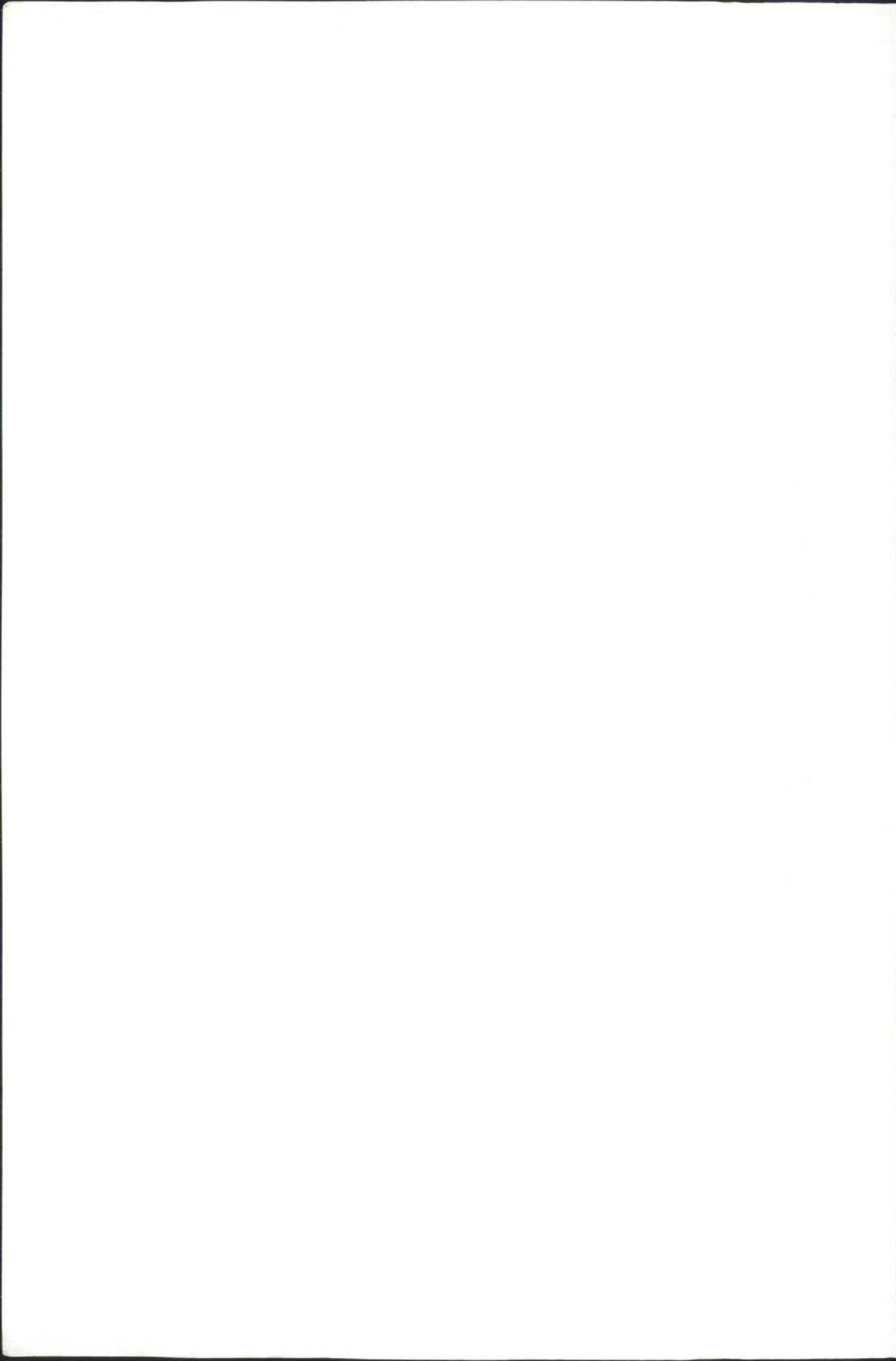
J A A R B O E K

Oud-Utrecht

1994

VERENIGING OUD-UTRECHT

J A A R B O E K

Oud-Utrecht 1994

vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht

redactie:

Mw drs R. van der Eerden, dr P. D. 't Hart, drs T. J. Hoekstra, mw drs A. L. Jordens,
drs H. L. Ph. Leeuwenberg, en drs A. Pietersma.

colophon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: Drukkerij De Boer-Cuperus, Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht:

Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1994/ [red. R. van der Eerden ... et al.]

ISBN 90-71108-12-0

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

Janna Leguijt

- 5 **Wanneer een broeder of suster sterft, soe selmen se halen
myt dat cruus...**

Religieuze lekenbroedersschappen in het vijftiende-eeuwse Utrecht

H. P. Deys

- 33 **De pelgrimsinsignes van Sinte Cunera te Rhenen**

Louise van Tongerloo

- 55 **Dirk van Abcoude**

Leven tussen oud en nieuw in de zestiende eeuw

M. Langenbach

- 85 **Een eigenzinnige dame**

Maria Duijst Van Voorhout, vrijvrouw van Renswoude

Albert van der Zeijden

- 113 **Begraven in gewijde aarde**

De katholieke begraafplaats buiten de Wittevrouwenpoort (1818-1875)

Thomas H. von der Dunk

- 141 **De St. Augustinus aan de Oudegracht**

De bouwgeschiedenis van Utrechts enige neoclassicistische kerk

P. D. 't Hart

- 171 **Van blijvenden heelrijken invloed**

De stichting van de Kamer van Koophandel en Fabrieken
te Utrecht (1824-1852)

Meta van Dorland-Wijnand

- 189 **Kroniek over het jaar 1993**

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.

Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.

De leden ontvangen een Maandblad en in december het Jaarboek en de Bouw-historische en Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht.

De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt

- voor leden f 55 (in het buitenland f 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar f 45
- voor leden t/m 26 jaar f 30
- voor instellingen zonder winstoogmerk f 80
- voor bedrijven f 100
- voor sponsors minimaal f 250

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht

p/a Alexander Numankade 201

3572 KW Utrecht

**Wanneer een broeder of
suster sterft, soe selmen
se halen myt dat cruus...**

Religieuze lekenbroederschappen in het 15e-eeuwse Utrecht

Janna Leguijt

Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de broederschappen in het middeleeuwse Utrecht. Deze verenigingen vervulden zowel sociale als religieuze functies, waarbij de nadruk lag op de zorg voor het zieleheil

Janna Leguijt (1961) volgde na de HAVO de lerarenopleiding in de vakken aardrijkskunde en geschiedenis te Amsterdam. Sinds 1989 is zij, na het behalen van het diploma middelbaar archiefambtenaar, werkzaam bij de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst Utrecht. In 1993 rondde zij haar studie geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam af.

van de overleden broeders en zusters.

Van drie van de onderzochte broederschappen vormde het ledenbestand een afspiegeling van de Utrechtse burgerij, terwijl van de St. Antonies-broederschap in de Buurkerk de leden maatschappelijk

iets minder goed gesitueerd waren. Deze laatste broederschap telde waarschijnlijk vrij veel ambachtslieden onder zijn leden.

Inleiding

In de depots van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst Utrecht bevindt zich een aantal dozen, samen zo'n anderhalve meter van de bijna viereneenhalve kilometer archief die hier te vinden is, met het eenvoudige opschrift 'Broederschappen'. Dit archiefmateriaal, zo bescheiden van omvang, bevat een schat aan informatie over het religieuze leven in de stad Utrecht aan het einde van de middeleeuwen. Paul Trio, die recentelijk een dissertatie over de broederschappen in Gent afrondde ¹, merkt op dat de verzamelde gegevens voor de Nederlanden nogal fragmentarisch zijn ². Dit gaat zeker ook voor Utrecht op: er is tot op heden weinig onderzoek naar de broederschappen in deze stad gedaan. Wel is in 1989 in het Jaarboek Oud-Utrecht een artikel over de Broederschap der Ellendige Zielen in de Buurkerk verschenen ³ en is in 1991 een scriptie geschreven over broederschappen in de Nicolaaskerk ⁴. De dissertatie van Trio vormde het eerste onderzoek naar de gezamenlijke broederschappen in één stad. De stad Utrecht zou zich, gezien de relatieve rijkdom van het bronnenmateriaal, heel goed lenen voor een soortgelijke studie als in Gent is verricht.

In dit artikel ⁵ worden voor het eerst broederschappen uit de Noordelijke Nederlanden systematisch onderling vergeleken. Beperking was, gezien hun grote aantal in Utrecht, echter geboden. Het was hierbij van belang om broederschappen met ongeveer dezelfde achtergrond te kiezen. Broederschappen met een elitair of bijzonder karakter zijn om deze reden niet in het onderzoek opgenomen, zoals bijvoorbeeld de St. Jacobs-broederschap in de St. Jacobskerk te Utrecht, waarvan de leden geacht werden een bedevaart naar Santiago de Compostella te voltooien. Om na te kunnen gaan of mensen binnen één parochie lid waren van meerdere broederschappen, moesten minstens twee broederschappen hun zetel in dezelfde kerk hebben. Uiteindelijk is gekozen voor een viertal broederschappen uit de parochiekerken: uit de St. Jacobskerk de Onze Lieve Vrouwe-broederschap ter Nood Gods en de Heilig Kruis-broederschap, de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Nicolaaskerk en tenslotte uit de Buurkerk de Sint Antonies-broederschap. De begrenzing van de onderzoeksperiode, het laatste kwart van de 15de eeuw, is grotendeels bepaald door praktische overwegingen, zoals de beschikbaarheid van bronnenmateriaal en de mogelijkheid om met andere studies te vergelijken.

Broederschappen: achtergrond en definitie

Definitie

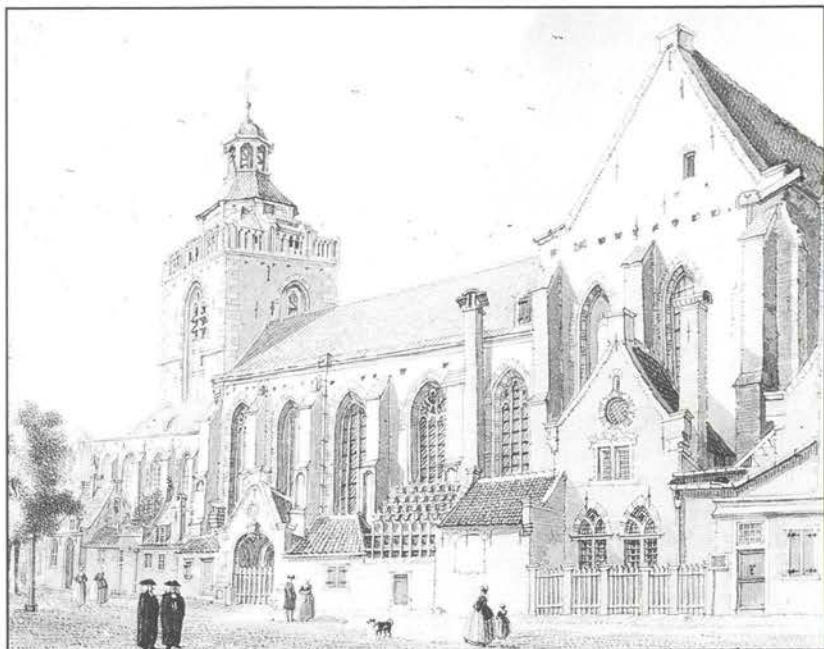
In deze bijdrage ligt de nadruk op de 15de eeuw, maar het verschijnsel broederschap is al ouder en veel onderzoek heeft betrekking op het achterhalen van de

Romeinse, Germaanse en christelijke wortels van dit fenomeen ⁶. Dit probleem zal hier niet verder besproken worden, wel zal geprobeerd worden de term religieuze lekenbroederschap te verduidelijken en af te bakenen ten opzichte van verwante begrippen. De benamingen broederschap, gilde, religieuze gilde etcetera worden namelijk vaak op een verwarrende manier door elkaar gebruikt ⁷. Een broederschap of gilde is een verenigingsvorm die kan dienen om diverse doelstellingen te realiseren ⁸. Het is daarom mogelijk een indeling te maken op basis van de taken die door de verschillende broedersschappen vervuld worden. Zo hebben de ambachtsgilden bijvoorbeeld in de eerste plaats een sociaal-economische functie. Ik zal daarom alleen over gilden spreken indien er sprake is van een vereniging die primair gevormd is op basis van een beroepsactiviteit ⁹. Daarnaast zijn er broedersschappen die zich hoofdzakelijk met armenzorg of het beheer van een gasthuis bezighouden. Een voorbeeld uit Utrecht is het Marthagasthuis dat door een zusterschap (Een unicum ¹⁰?) werd bestuurd. In dit artikel gaat de aandacht uit naar broedersschappen met een religieuze doelstelling, waarvan het ledenbestand in de eerste plaats wordt gevormd door leken: de religieuze lekenbroederschap.

Religieuze motieven

Er zijn diverse broedersschappen met een religieuze doelstelling. Zo kan er sprake zijn van een wederzijdse gebedsverbroedering tussen kloosters en priesters. In 1262 bijvoorbeeld sluiten de vijf kapittels en de monniken van de St. Paulusabdij te Utrecht met de kloosterlingen in Egmond een broederschap, waardoor ze deelgenoot worden aan elkaars gebeden en geestelijke weldaden ¹¹. Als iemand in een kapittel of klooster sterft, zal in elke kerk voor hem gebeden worden. Bekend zijn ook de kalendenbroedersschappen die aanvankelijk uitsluitend uit geestelijken bestaan ¹². De leden komen op de eerste van de maand, de kalendae, bijeen voor overleg en het uitspreken van gebeden voor de overleden broeders. Later worden ook aanzienlijke leken toegelaten. Utrecht kent een Grote Kalende broederschap in de Domkerk en een Kleine Kalende broederschap in de Buurkerk, beide gesticht in de 13de eeuw en bestaande uit geestelijken en aanzienlijke leken ¹³. De oudste religieuze broedersschappen, die mogelijk als voorbeeld hebben gediend voor de 14de en 15de eeuwse stichters van de religieuze lekenbroedersschappen, bestaan dus in de eerste plaats uit geestelijken.

Opvallend is, dat in de late middeleeuwen veel lekenbroedersschappen worden gesticht. In deze tijd moet er een zekere behoefte aan dit type broederschap zijn geweest. Het ligt voor de hand om in de eerste plaats op zoek te gaan naar religieuze motieven voor de stichtingen. In het algemeen worden de 14de en 15de eeuw gezien als een periode van toenemende vroomheid onder het gewone volk, die zich onder meer uit in de verering van Maria en de toename van misvieringen ¹⁴. De betrokkenheid van leken bij de godsdienst neemt toe en er is sprake van een zekere

De Buurkerk vanuit het zuidoosten, door J. de Beyer, 1744. GAU, TA, Ja 3.3., neg. C 17.626.

emancipatie van de leken-gelovigen, bevorderd door de geleidelijke verspreiding van religieuze teksten in de volkstaal ¹⁵. Devotie kan zich in deze tijd op verschillende manieren uiten, bijvoorbeeld in misfundaties en bedevaarten, maar ook in de meer collectieve vorm van een broederschap, waar de nadruk ligt op de zorg voor de overledenen. Waarom is hiervoor juist dan zoveel belangstelling? Het is immers al een oude gewoonte, wellicht aansluitend op de heidense dodencultus, om voor de doden te bidden. Aanvankelijk heeft dit een collectief karakter, zo worden tijdens de mis de namen van de overledenen opgelezen. Vanaf de 9de eeuw worden er in veel kloosters ook missen voor individuele overledenen opgedragen ¹⁶. Geleidelijk ontstaat de overtuiging dat de nabestaanden nog iets voor de doden kunnen betekenen. Het aanvankelijk vrij dualistische christelijke doodsbeeld - na het laatste oordeel komt men onherroepelijk in de hemel of de hel - wordt gecompliceerder. Het vagevuur dient als een periode van loutering voor de overledene, die daarna alsnog in de hemel kan komen. De verblijfsduur kan bekort worden door gebeden van de nabestaanden. Ook treden er rond de 13de eeuw veranderingen op in de gebruiken rond de dood die men zou kunnen kenmerken als clericalisering: de rol van de geestelijkheid wordt groter. Het lezen van gebeden tijdens de dodenwake wordt steeds belangrijker en tegelijkertijd zien we dat deze nachtwake wordt verplaatst van het sterfhuis naar de kerk. De gewoonte om missen voor de overledenen te laten lezen, die aanvankelijk beperkt is tot de kloosters, raakt wijdverbreid ¹⁷. Het zijn de broederschappen die de missen verzorgen en aan deze behoefte voldoen.

Sociale functie van de broederschappen

De christelijke begrafenis kent eveneens een aantal sociale aspecten, die tot uiting komen in de wake bij de dode en het dragen van het stoffelijk overschot naar de kerk en het graf. Deze functies worden door de broederschap vervuld en zo neemt zij als kunstmatige christelijke familie de rol van de gewone wereldlijke familie over. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat de opkomst van de religieuze broederschappen samenvalt met de groei van de steden. Dit kan verband houden met de lossere sociale banden in de stad en het gebrek aan naaste familieleden voor nieuwkomers. Belangrijk is bovendien dat de meeste broederschappen in principe openstaan voor alle mensen die het entreegeld kunnen betalen en dat er veelal geen sprake is van organisatie op basis van beroep of stand. Binnen de broederschappen is het mogelijk om nieuwe contacten te leggen. Het is niet uitgesloten dat ze een middel tot integratie in het stedelijk leven vormen ¹⁸.

Utrechtse broederschappen: wat doen ze en voor wie?

Welke functies vervullen de Utrechtse broederschappen? De hierboven geschetste religieuze en sociale functies, of ook andere? Zijn ze bijvoorbeeld ook actief op het gebied van de armenzorg of de politiek? Wie zijn er lid en wat voor soort mannen en vrouwen zijn dit? Voor de Onze Lieve Vrouwe-broederschap te Heusden is aangetoond, dat deze een massale en brede aanhang van de bevolking kende ¹⁹. De vraag is natuurlijk of dit voor alle broederschappen geldt, of dat er tussen broederschappen ook 'standsverschillen' zijn. Zo zou de Ellendige Zielen-broederschap in de Buurkerk veel leden uit de rijke burgerij aangetrokken hebben ²⁰. Men kan veronderstellen dat een elitaire broederschap een grote reikwijdte heeft, dat wil zeggen dat zij mensen over een grote afstand aantrekt. Een voorbeeld van het laatstgenoemde is de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in Den Bosch. Anderzijds is het heel goed mogelijk dat een broederschap in de eerste plaats een lokale rol vervult, dat wil zeggen voor personen binnen de parochie. Voor bepaalde groepen zal het lidmaatschap van een broederschap, in verband met de daaraan verbonden kosten, niet bereikbaar zijn geweest, terwijl het voor de rijken mogelijk is om op een kostbaarder en meer persoonlijke manier voor hun zieleheil te zorgen, namelijk in de vorm van misfundaties, die in de 15de eeuw zeer talrijk zijn ²¹. Daarom is het aannemelijk dat de broederschappen in de eerste plaats aantrekkelijk zijn voor de economische middengroepen.

De Utrechtse broederschappen vergeleken: organisatie en functies

Organisatie

Het eerste dat opvalt wanneer men de broederschappen onderling vergelijkt, zijn

Gezicht op de westpartij van de St. Nicolaaskerk vanuit het zuidwesten door P.J. van Liender, 1756. GAU, TA, Jc2.1.1, neg. C 17.625.

de vele overeenkomsten. Het lijkt of zij alle dezelfde blauwdruk voor hun organisatie hebben gebruikt en ook de activiteiten die zij ondernemen lijken erg op elkaar. Daarnaast zijn er natuurlijk ook verschillen, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de positie van mannen en vrouwen.

De vier onderzochte Utrechtse broederschappen zijn gewijd aan een heilige of symbool. Elke parochiekerk in Utrecht kent een Maria- of Onze Lieve Vrouwe-broederschap, waarvan er twee, een uit de St. Jacobskerk en een uit de St. Nicolaaskerk, in het onderzoek zijn betrokken. Dat is gezien Maria's grote populariteit niet verwonderlijk. De moeder Gods wordt beschouwd als de eerste bemiddelaarster onder de heiligen. In de late middeleeuwen neemt de belangstelling voor het lijden van Christus en in het verlengde daarvan het lijden van Maria toe²². De beide Onze Lieve Vrouwe-broederschappen dragen dan ook in hun naam de uitbreiding 'ter Nood Gods' wat wijst op een verering van Maria's smarten. Van de Onze Lieve Vrouwe-broederschap ter Nood Gods in de St. Jacobskerk is bekend dat zij deze toevoeging sinds 1448 gebruikt²³. Wijst dit misschien op een verandering in de doelstelling? Tevens kent elke parochiekerk een Heilig Kruis-broederschap, waarvan die in de St. Jacobskerk hier aan de orde komt. Bij deze broederschappen wordt geen heilige aanbeden, maar wordt Christus als helper der mensheid vereerd²⁴. De Heilig Kruis-broederschap in de St. Jacobskerk is in 1383 opgericht ter herinnering aan een wonderbaarlijke verschijning van het Heilig Kruis in de strijd van de Utrechtse tegen Jacob van Lichtenberg in 1305²⁵. Waarom met de stichting zo'n 78 jaar is gewacht, is onbekend. In de Buurkerk vinden we een St.

St. Antonius Abt. Muurschildering in de Buurkerk, derde kwart 15e eeuw. GAU, neg.nr. Ko. 8/2.

Antonies-broederschap. St. Antonius Abt, wiens memoriedag op 17 januari valt, is een van de zogenaamde vier heilige maarschalken, een eretitel voor machtige voorsprekers bij God, speciaal aangeroepen tegen kwaadaardige ziekten, waarbij in het geval St. Antonius hulp wordt gevraagd tegen pest, gangreen en veeziekten. Een muurschildering met zijn beeltenis uit het derde kwart van de 15de eeuw - Antonius steunt op zijn abtsstaf en leest in een boek (de bijbel?) - treffen we heden ten dage nog aan in de tot museum verbouwde Buurkerk ²⁶, maar of het St. Antoniusaltaar zich precies op deze plek bevond, is niet bekend. Een andere bijzonderheid van deze broederschap is, dat zij oorspronkelijk in een St. Antoniekapel buiten Utrecht was gevestigd en in 1452 naar de Buurkerk is verhuisd.

Het dagelijks bestuur van een broederschap wordt gevoerd door twee procuratoren, wier voornaamste taak het financieel beheer is en die in belangrijke gevallen, bijvoorbeeld bij het aangaan van grote schulden, de broeders moeten raadplegen. Op de jaarlijkse statiedag, de dag waarop de broederschap haar processie houdt, leggen ze rekening en verantwoording af. Daarna treedt de procurator die het langst in functie is,

de zogenaamde 'oudste of afgaande procurator', af. Via loting worden er vijf broeders aangewezen die daarna een nieuwe 'jongste' procurator kiezen. Een vergelijkbaar systeem is in gebruik bij de ambachtsgilden. Bij de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk is er sprake van een procuratoester voor de zusters die door de twee procuratoren wordt aangewezen ²⁷, maar wat haar functie precies inhoudt, wordt niet duidelijk. Verder heeft elke broederschap een bode in dienst die ondermeer de broeders bijeenroept voor de morgenspraak, de vergadering van de broeders, of in verband met het overlijden van een lid van de broederschap. Deze bode krijgt een vast loon, dat bijvoorbeeld bij de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk 6 pond per jaar bedraagt en verder het ene jaar een tabberd (een overkleed) en het andere jaar een kovel (een mantelkap) ²⁸. Het

lijkt erop dat dit werk geen dagtaak zal zijn geweest, want een salaris van 6 pond komt ongeveer overeen met zes tot elf dagen werken ²⁹. Tevens zijn aparte beloningen voor bepaalde verrichtingen mogelijk. Deze zijn soms in natura: 'Ende onse Bode sel hebben van dat cleet te spreken, ende onse outaer die dertich daghen te bereyden een can ryns wyns, alsoe die gelt in der tyt als die Brueder ofte Suster sterft, ende dit sellen betalen die erfgenamen van den dode' ³⁰.

De bode van de St. Antonies-broederschap verzorgt zelfs vele jaren lang het opstellen van de rekening en ontvangt daar zo'n 11 stuivers per jaar voor ³¹.

Verkrijging lidmaatschap

Op welke wijze kan men lid worden van een broederschap? Allereerst moet er een verzoek gericht worden aan de 'gemene' broederschap, dat wil zeggen de mannelijke leden, om te mogen toetreden. Het is niet bekend of er wel eens mensen geweigerd zijn, wel is het aantal broeders en zusters meestal statutair beperkt. Hierbij kunnen praktische overwegingen, zoals het overzichtelijk houden van het geheel, een rol hebben gespeeld, terwijl het ook mogelijk is, dat deze beperking een middel is om een zekere exclusiviteit te handhaven. De Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk telt maximaal 40 broeders en 60 zusters, terwijl bij de Heilig Kruis-broederschap in dezelfde kerk sprake is van een omgekeerde verhouding: 60 broeders en 40 zusters. De St. Antonies-broederschap beperkt zich, volgens de stichtingsakte, tot 50 broeders, maar van deze broederschap zijn ook veel vrouwen lid. Voor de toelating van geestelijken tot een broederschap gelden vaak minder restricties, vermoedelijk omdat dezen een functie kunnen vervullen bij de verschillende missen. Bij de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk worden ze bijvoorbeeld 'boven tal' aangenomen en bij de Heilig Kruis-broederschap is hun lidmaatschap gratis. In het algemeen lijkt het erop dat men het met de beperking van het ledental niet al te nauw nam. De Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk telt bijvoorbeeld in 1484 zo'n 46 broeders, zes teveel, terwijl er tot en met 1496 nog 23 bijkomen, in totaal dus 69 broeders. In deze periode overlijden er 15 mannen, zodat de broederschap dus zeker meer dan 40 broeders heeft. Een reden kan zijn dat het aantal zusters enigszins onder de maat blijft. In 1484 zijn dit er 56, vier te weinig, terwijl het totaal aantal zusters in de onderzoeksperiode 68 bedraagt. Ook bij de St. Antonies-broederschap is het aantal broeders hoger dan de stichtingsakte toestaat: tussen 1484 en 1496 zijn dit er 82.

Als er plaats is in de broederschap, worden aan het aspirant-lid de statuten voorgelezen om hem of haar te doordringen van verplichtingen die aan het lidmaatschap verbonden zijn. Na betaling van het entreegeld en de doodschuld, dat wil zeggen de uit het overlijden van het lid voortvloeiende kosten, is hij officieel tot de broederschap toegelaten. Betaling in termijnen is ook mogelijk en met name bij de St. Antonies-broederschap kan dit zelfs met het kleine bedrag van één stuiver per jaar.

naam	stichtingsakte	rekening	bode
OLV-JK	2 gouden pietermannen	6 gulden + 10 cromstaarten	5 schellingen
OLV-NK	?	2 gulden + 11 cromstaarten	?
HK-JK	2 phillipus schild	3 gulden + 13 cromstaarten	5 schellingen
AN-BK	6 pond stad pay	2 gulden + 3 cromstaarten	5 schellingen

tabel 1. De hoogte van het entreegeld van de broederschappen

Bij de meeste broederschappen ontvangt de bode bij de entree van een nieuwe broeder of zuster eveneens een bedrag. Een enkele maal vindt de betaling van het entreegeld en de doodschuld plaats in natura. Zo bekostigt Cornelis van Rebeer de entree van zijn vrouw Belye met 15 stuivers en het stofferen van het beeld St. Antonius³². Overigens is het zo dat vrouwen vaak zelfstandig lid worden van een broederschap. Ongeveer 25 tot 30 procent van de zusters heeft een familiërelatie met een broeder³³.

Verplichtingen van broeders en zusters

Welke verplichtingen zijn aan het lidmaatschap verbonden? Op de eerste plaats moet wekelijks een mis bezocht worden. Van drie broederschappen weten we ook wanneer: Bij de St. Antonies-broederschap op zondag, bij de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk op woensdagochtend om zeven uur (tijdens de vasten om zes uur) en bij de Heilig Kruis-broederschap op vrijdagochtend zeven uur, vrijdagmiddag om vijf uur gevolgd door een lied van het Heilig Kruis. De leden van de laatstgenoemde broederschap wonen bovendien elke maandagochtend een ziëlmis bij. Er zijn ook speciale hoogtijdagen, bijvoorbeeld de Onze Lieve Vrouwe-dagen of de kerstnacht, waarop een extra mis wordt verzorgd. Het is niet zeker of zowel de mannelijke als de vrouwelijke leden geacht worden deel te nemen aan deze vieringen, want in de rekeningen treffen we alleen boetes voor 'versuum' aan die door de broeders worden betaald. De reglementen bevestigen dit, want zij vermelden in de bovenstaande gevallen alleen broeders, terwijl bijvoorbeeld bij een ziëlmis na het overlijden van een lid van de broederschap wel nadrukkelijk over broeders en zusters wordt gesproken³⁴. Het is niet duidelijk of vrouwen in het geheel niet aan deze religieuze activiteiten deel mogen nemen, of dat dit op vrijwillige basis wel is toegestaan. Een persoonlijke verplichting voor alle leden van een

Oft sin onse susteren welck een kruis
 boue haer naem hebbe tse hebben
 hoir dootschout en hoir trouwe betielt
 En so wyre boue hoir naem een half
 kruis stiet hebbe alleen hoir trouwe
 betielt En so waze nyet boue den
 naem geteykent en is dese helte in
 gegeneu

Te die procurator sel jawhr die brue
 deren en susteren die daer staen
 hoir naem doer halen en necht hi
 vure brueder ofte suster en die sel hi
 in dese selue legger sinnen elc op sin
 behoeren als die brue der in de brueder
 en die susteren bij de susteren

~~In Bethaer fender wode~~
~~In Bethaer ghyfber~~
~~En bo ghyfber wode~~
~~Ghyfber ghyfber Jacap woude~~
~~Joffron enme kroenoets~~
~~Joest dwe gheer~~
~~In Bethaer waf tan~~
~~In Bethaer Jacap laus~~
~~In te gheer best~~
~~gedieft gheer laus~~
~~Jacap ghyfber wode~~
~~Amman berre belt~~
~~Eenigen sinden~~
~~Jacap landwe ghyfber~~
~~Amman ghyfber wode~~
~~In Bethaer fender~~
~~Jacap landwe wode~~
~~Eenigen andries die wter~~
~~In Bethaer ghyfber tan~~
~~Wem ghyfber na alder wif~~
~~Oede wille die wter~~
~~Ghyfber wif ghyfber wode~~
~~In Bethaer wode~~
~~Eenigen ghyfber wode~~
~~Ghyfber wif ghyfber~~
~~Barbara herma kroets~~
~~Amman andries~~
~~Ghyfber wode tan wode~~
~~Amman wode tan~~
~~Wille die ghyfber~~
~~Ghyfber wode tan wode~~
~~Ghyfber wode tan wode~~
~~Wille die ghyfber~~
~~Ghyfber wode tan wode~~
~~Wille die ghyfber~~

Ligger van de Onze Lieve Vrouwen-broederschap ter Nood Gods in de St. Jacobskerk. De afgebeelde pagina geeft een deel van de lijst met namen van zusters weer. Als er een heel kruis voor de naam staat heeft de desbetreffende zuster zowel haar entreegeld als haar doodschuld betaald, bij een half kruisje alleen het entreegeld. Van overleden zusters werd de naam doorgestreep. GAU, BA 1, inv.nr. 259.

broederschap is daarnaast het dagelijks bidden van een aantal Pater Nosters en Ave Maria's. Verder worden aan het gedrag van de broeders en zusters eisen gesteld. Zo meldt de stichtingsakte van de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk:

'Ende waert saicke dat enich van onsen broederen hij wair jonck off out die onredelick wair in woirden off in wercken ... dat hy des nyet en liete soe sell hy zyn broederschap verliesen ende verbeuren' ³⁵.

Indien iemand wegens schulden in de kerkelijke ban is gedaan, kan hij niet aan het broederschap leven deelnemen en loopt hij het risico het lidmaatschap te verliezen:

'Ende wair dair yemant van onse broeder die voir zyn schult te banne stonde ende den procurator inder tijt den banbrief geetoent worde die broeder en soude in onse choir nyet en moigen comen noch op sijn behoorlyke stede nyet en moigen staen, ende waert dat hy bynnen eenre maent nae dien dattet hem vermaent en wair niet vut den ban en dede soe verboerde hy zyn broederscap' ³⁶.

In de rekeningen treffen we jaarlijks vaste uitgaven voor missen en dergelijke aan, zoals posten voor wijn, de organist, misdienaren en de schoolmeester die verantwoordelijk is voor het

koor. Daarnaast worden er regelmatig nog extra zaken voor de eredienst aangeschaft, waar de leden aan bijdragen. In 1485 wordt bijvoorbeeld door de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk een 'pulle' gekocht, dat wil zeggen het kannetje waarin de misdienaar de priester wijn en water aanreikt. Een groot aantal broeders geeft hiertoe vijf stuivers. Bij de St. Antonies-broederschap wordt in 1488 een kazuifel van zijde aangeschaft en het jaar daarop gordijnen voor het

Of die dat opbueren van onse broeders
kruisen en summe als sij in mijsen
begraven sijcken

Jan die wofte by roest in wut
Ghyjsbert van lanne by wut
ayster Jan vadyt in roest by d
hinc die pasterbaeker by roest by d
Ja wofte by roest
Wille die bueker by wut
Gestmael wofte in roest by d my
ijsew Janse by wut
Jan wofte by roest by d
Hinc van doeren vuyge
Claw wofte by roest by d
Philips buer in wofte roest by d
Ja wofte by roest by d
Dinc van lanne by wut
Wout Janse wofte in roest by d
Otghysbert by roest by d

Summe van die by de
se gude by wut

die brueders ende susteren toe bieden..³⁹.

Het patroon is bij alle broedersschappen ongeveer hetzelfde. Na het overlijden van een lid wordt het lichaam door de broeders, die zijn gewaarschuwd door de bode, opgehaald en met enige plechtigheid naar de kerk gebracht, waar het lichaam wordt opgebaard onder de pelle, dat wil zeggen een baarkleed, van de broederschap en waar vervolgens een nachtwake plaatsvindt.

'Item so selmen dan des auonts een lijck maken myt stalkaerssen voir onser vrouwen outaer ende singen daer een vigelie van neghen lessen ende na die vigeli dat lijck te begaen myt een miserere ende deprofundis (de psalmen 50 en 130) mit eenre collecten'⁴⁰.

Rekeningen van de Onze Lieve Vrouwen-broederschap ter Nood Gods in de St. Jacobskerk. De afgebeelde pagina geeft een deel van de boetes voor 'versuum' uit het jaar 1485 weer. GAU, BA I, inv.nr. 275.

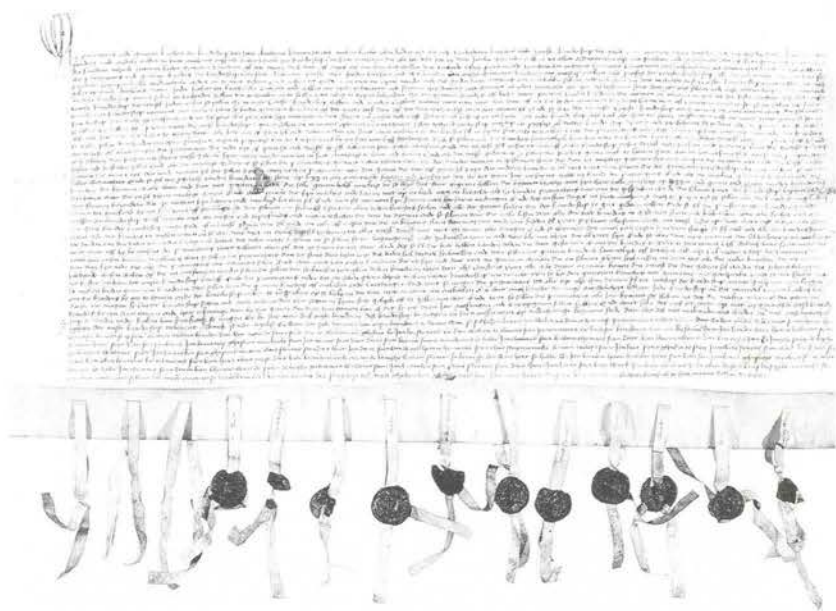
altaar³⁷. Er zijn bij alle broedersschappen broeders en zusters die regelmatig extra bijdragen voor de kaarsen leveren. In verband met de vele kaarsen die gebruikt worden, bezit de St. Antonies-broederschap een aantal bijenkorven die ook nog inkomsten opleveren: 'Item ontfanghen van een corf honich van sint antonis byen xxii stuivers ix wit'³⁸.

Zorg voor de doden

Een van de belangrijkste momenten in het broedersschapsleven is het overlijden van een van de broeders of zusters. Een goede indruk van de gang van zaken krijgen we uit het reglement van de St. Antonies-broederschap:

'Item soe wanneer een broeder of zuster sterft soe selmen se halen myt dat cruus ende myt den heren ende myt die broeders die selmen biede myt den bode te buerkerk in die kerke ende dan sellen si te samen gaen ende brenghe den doden te kerken alsoe verre als sij te burekerk begrafen sel wesen Ende die dode sel hier den bode off gheven vijf schillinc.

Item voert selmen den dode nae doen singen een vigeli van neghen lessen ende des anderen daghes een sielmisse singhen ende hier selmen

Nieuwe statuten van de St. Antonies-broederschap (betreffende de vestiging in de Buurkerk), 1452. GAU, BA, I inv.nr. 249.

De wake vindt dus niet thuis in de familiekring plaats, iets wat blijkens stedelijke keuren⁴¹ niet ongebruikelijk was, maar in de kerk in aanwezigheid van de broeders, die hiermee een sociale en religieuze rol vervullen. Het kerkelijke karakter van de wake wordt zo benadrukt. De aanwezigheid van de zusters hierbij is blijkbaar niet verplicht. Dit is opvallend omdat er aanwijzingen zijn dat vrouwen traditioneel een belangrijke plaats rond het overlijden innemen⁴². Er lijkt een verband te bestaan tussen de verplaatsing van de dodenwake naar de kerk en het beperken van de functie van de vrouwen. Wel zijn de vrouwen de volgende dag bij de zielmis aanwezig. De afsluiting van de plechtigheden rond het overlijden wordt gevormd door de 'dertichtsten'. Dit is de zielmis ten behoeve van de ontslapene die dertig dagen na de begrafenis wordt gehouden. Ter bekostiging van deze missen moet door de broeders en soms door de zusters na elk sterfgeval zielgeld worden betaald. Men ziet dus dat een broeder of zuster een deel van de kosten van overlijden zelf opbrengt in de vorm van de doodschuld en dat een deel, namelijk de missen, als zielgeld door de leden van de broederschap wordt betaald.

Statiedag

Een jaarlijks sociaal en religieus hoogtepunt in het broederschapleven wordt gevormd door de stichtings- of statiedag, die dan ook met enig uiterlijk vertoon wordt gevierd en waarop de broederschap met een processie in de openbaarheid treedt. De Heilig Kruis-broederschap is hierbij enigszins bevoordeeld omdat de

naam	wie?	zielgeld
OLV-JK	mannen + vrouwen	4 wit
OLV-NK	mannen	?
HK-JK	mannen	5.5 wit
AN-BK	mannen + vrouwen	4.5 wit

tabel 2. De hoogte van het zielgeld van de broederschappen. De hoogte van het zielgeld in de Onze Lieve-vrouwe broederschap in de St. Nicolaas kerk is niet te achterhalen, omdat dit gelijk met de boetes wordt geïnd.

stad Utrecht ter herinnering aan het Kruiswonder een grote waskaars bijdraagt⁴³. Bijzonder is dat volgens de statuten de zusters van deze broederschap, in tegenstelling tot de zusters van andere broederschappen, meelopen in de processie. Een ander element van de statiedag is de gemeenschappelijke maaltijd van de broeders. In de rekeningen van de Heilig Kruis-broederschap uit de St. Jacobskerk zijn, net als bij de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in dezelfde kerk, aanwijzingen dat de zusters een eigen maaltijd houden⁴⁴, terwijl er bij de St. Antonies-broederschap als enige sprake is van een gemengd gezelschap⁴⁵. Het is gebruikelijk om op deze dag de dode broeders en zusters te herdenken en de statuten van de broederschap voor te lezen, zodat men nog eens aan zijn verplichtingen herinnerd wordt. Ook worden meer zakelijke dingen afgehandeld, zoals het goedkeuren van de jaarrekening en het kiezen van een nieuwe procurator. Meestal wordt in de namiddag of in de avond een vigilie gehouden, terwijl op de ochtend na de stichtingsdag een zielmis volgt en het broederschapsgraf, de grafkelder die de broederschap ten behoeve van haar leden bezit, wordt 'begaen'.

Functies van de broederschappen

De broederschappen vervullen een duidelijk religieuze functie die geconcentreerd is rond de zorg voor het zieleheil van de overleden broeders en zusters. Geen van de onderzochte broederschappen geeft geld uit aan andere doeleinden, zoals bijvoorbeeld de armenzorg. In de rituelen rond de dood en de gemeenschappelijke maaltijd op de statiedag treedt haar sociale functie aan de dag. Vermoedelijk is de positie van de vrouwen niet in iedere broederschap gelijk. Bij sommige broederschappen participeren de zusters meer in het broederschapsleven dan in andere. Het meest in het oog springt de St. Antonies-broederschap, met een gemeenschappelijke maaltijd voor broeders en zusters.

Broeders, doorsneeburgers?

De St. Antonies-broederschap valt niet alleen op, omdat op de statiedag een gemengde maaltijd wordt gehouden, maar ook omdat zij het laagste entreegeld heft. Ter vergelijking: het lidmaatschap van de duurste broederschap, de Onze Lieve Vrouwe in de St-Jacobskerk, kost ongeveer 12 tot 25 dagen arbeid, bij de St-Antonies zijn dit 4 tot 8 dagen ⁴⁶. Het broeder- of zusterschap brengt nogal wat financiële verplichtingen met zich mee, die een belemmering zouden kunnen vormen om toe te treden. Aan de andere kant bestaat, zoals bleek, bij een aantal broederschappen de mogelijkheid om gespreid te betalen: de St. Antonies-broederschap is hiervan een goed voorbeeld. Ook is duidelijk geworden dat de broederschappen in principe voor iedereen openstaan. Weliswaar is de omvang van de broederschap statutair beperkt, maar hier wordt niet al te strikt de hand aan gehouden, zodat er voldoende gelegenheid is om lid te worden van een broederschap. Tot welke laag van de bevolking behoren de broeders en de zusters? Is vast te stellen of de broederschappen, zoals in Heusden, een brede aanhang kennen, zijn het juist elitegroepen of behoren de leden tot een specifieke bestuurlijke of economische groepen? Zijn er standsverschillen tussen de broederschappen onderling?

Om na te gaan wat voor soort achtergrond de broeders en zusters hebben, is gekeken naar twee gegevens: hun financiële positie en hun deelname aan het stedelijk bestuur. Steeds is verondersteld dat het grootste deel van de leden van de broederschappen tot de Utrechtse burgerij behoort. Dit is geen onredelijke aannahme, omdat er zowel enige welstand noodzakelijk is voor het verkrijgen van burgerschap, als voor het vervullen van de financiële verplichtingen van een broeder. Overigens is het zo, dat het bijzonder moeilijk is om gegevens over bredere lagen van de Utrechtse bevolking te verzamelen. Zelfs de omvang van de bevolking in de late middeleeuwen is eigenlijk niet bekend ⁴⁷.

De namen van de broederschapsleden over de periode 1484-1496 komen voor in ledenlijsten, necrologia en de rekeningen. Voor het vaststellen van hun achtergrond zal ook ander bronnenmateriaal dan dat van de broederschap zelf moeten worden aangeboord. De gegevens over hun financiële positie zijn ontleend aan een tweetal leningen die in 1492 (lening A) en 1495 (lening B) door de Raad van Utrecht zijn uitgeschreven en die respectievelijk in 1493 en 1496 zijn geïnd ⁴⁸. Bepaalde groepen Utrechtse burgers waren verplicht om aan de stad geld te lenen, waarbij het geleende bedrag afhankelijk was van iemands vermogen. Een gelukkige omstandigheid is dat deze leningen al eerder zijn bestudeerd en bewerkt ⁴⁹. Het is eveneens mogelijk om na te gaan of broederschapsleden deelnemen aan het stedelijk bestuur. De namen van de Utrechtse stedelijke functionarissen zijn terug te vinden in het Raads Dagelijks Boek ⁵⁰, waarin de besluiten van de Raad, zijn opgetekend. Jaarlijks

zijn hier de namen van de nieuw gekozen leden van het stedelijk bestuur in genoemd. De namen van de broeders en zusters zijn vergeleken met de namen van de leners en stedelijke functionarissen met behulp van een database en na standaardisatie van naamsdelen. De methodiek hiervan wordt uiteengezet in de bijlage.

Financiële achtergrond van de broederschapsleden

Als de broeders een afspiegeling van de Utrechtse burgerij vormen, verschilt de deelname van de broeders aan de leningen niet van de deelname van de burgers hieraan. Precieser gesteld: het percentage broeders dat terug te vinden is in de leningen, zal gelijk zijn aan het percentage burgers. In lening A vinden we zo'n 18,5% en in lening B 30,5 % van de burgerij terug. Op basis van deze gegevens is het mogelijk uit te rekenen hoeveel broeders we kunnen verwachten in de leningen en dit aantal kan vergeleken worden met het werkelijk aantal gevonden broeders.

Zoals uit de tabellen 3 en 4 blijkt, wijkt het aantal broeders in de leningen nogal eens af van het verwachte aantal. Naarmate deze afwijking groter wordt, is het steeds onwaarschijnlijker dat de samenstelling van een broederschap overeenkomt met die van de Utrechtse burgerij. In het geval van de Heilig Kruis-broederschap is de afwijking gering, in plaats van acht broeders zijn er zeven teruggevonden in lijsten met leners. Bij andere broederschappen is de afwijking in positieve of negatieve zin groter en de vraag is nu of dergelijke resultaten en derhalve de samenstelling van de broederschappen als uitzonderlijk zijn te beschouwen. Het is mogelijk de minimum- en maximumgrenzen te berekenen waarbinnen het aantal gevonden broeders in de leningen moet vallen om de desbetreffende broederschap nog als representatief voor de Utrechtse burgerij te kunnen beschouwen ⁵¹. Alleen de samenstelling van het ledenbestand van de St. Antonies-broederschap komt niet overeen met de samenstelling van de Utrechtse burgerij. Het aantal broeders in de lijsten met leners valt onder de minimumgrens.

Teleurstellend zijn de resultaten van het vergelijken van de namen van de zusters met die van de leners. In het algemeen komen weinig namen van zusters of hun

naam	Aantal broeders	Verwacht aantal	Gevonden aantal	Minimum	Maximum	Toets
OLV-JK	69	13	18	6	20	+
OLV-NK	51	9	5	4	15	+
HK-JK	43	8	7	2	13	+
AN-BK	81	15	5	8	22	-

tabel 3. Het verwachte en het werkelijke aantal broeders in lening A, alsmede een toets van de representativiteit van de broederschappen ten opzichte van de Utrechtse burgerij.

naam	Aantal broeders	Verwacht aantal	Gevonden aantal	Minimum	Maximum	Toets
OLV-JK	69	21	20	13	29	+
OLV-NK	51	16	10	9	22	+
HK-JK	43	13	10	7	20	+
AN-BK	81	25	8	16	33	-
EZ-BK	121	37	18	26	47	-

tabel 4. Het verwachte en het werkelijke aantal broeders in lening B, alsmede een toets van de representativiteit van de broederschappen ten opzichte van de Utrechtse burgerij.

echtgenoten, vaders of broers in de lijsten voor. Een van de oorzaken is wellicht de wijze waarop vrouwen worden aangeduid. Aan hun voornaam wordt vrijwel altijd de naam van bijvoorbeeld een echtgenoot toegevoegd en vermoedelijk is deze naam binnen de broederschap minder 'volledig' dan in de lijsten met leners. De aanduiding Marie Pieter Jacobszoonwif zal voldoende zijn om haar binnen de broederschap te onderscheiden van een ander Marie, bijvoorbeeld Marie Pieter Meliszoonwif. Maar het is goed mogelijk dat Pieter Jacobszoon in de leningen wordt aangeduid als Pieter Jacobszoon van Doorn, om het verschil met een andere Pieter Jacobszoon aan te geven. Omdat er zo weinig zusters zijn teruggevonden, is het niet zinvol dezelfde toets toe te passen als bij de broeders om na te gaan of de resultaten representatief zijn. Een overzicht van de resultaten wordt gegeven in tabel 5. De namen van de broeders van de Ellendige Zielen-broederschap in de Buurkerk, voor zover bekend ⁵², zijn op exact dezelfde manier en volgens dezelfde criteria als de andere vier broederschappen vergeleken met de lijsten van leners van lening B. De resultaten van deze vergelijking vallen lager uit dan verwacht en er is dus geen enkele aanwijzing dat de leden van deze broederschap rijk zouden zijn. De conclusie dat het hier zou gaan om 'een voorname broederschap met niet slechts rijke, maar ook machtige leden uit de bovenlaag van de samenleving' ⁵³ lijkt wat voorbarig.

naam	Aantal zusters	Gevonden lening A	Gevonden lening B
OLV-JK	53	6	9
OLV-NK	29	1	2
HK-JK	8	0	2
AN-BK	47	5	7

tabel 5. Het aantal (familieleden) van zusters in lening A en B.

Waar wonen de broeders en zusters?

Lening A biedt het voordeel dat zij grotendeels is ingedeeld per buurt, zodat het mogelijk wordt om een indruk te krijgen van de woonplaats van de leners en deze te vergelijken met de territoria van de parochies. Zoals al eerder in dit artikel naar voren is gebracht, is het niet onredelijk om te veronderstellen dat een elitaire, prestigieuze broederschap (rijke) leden over een grotere afstand aantrekt, bijvoorbeeld van buiten de parochie. In tabel 6 is weergegeven hoeveel broeders en zusters binnen de parochiegrenzen wonen. Aangezien niet alle leners zijn ingedeeld naar straat of wijk - de eerste vier rubrieken in de lijst met leners hebben betrekking op stedelijke functionarissen - is een aantal personen niet in te delen en dezen vallen derhalve in de rubriek 'onbekend'. Op basis van deze beperkte gegevens kunnen geen absolute uitspraken worden gedaan, maar het lijkt erop dat de broederschappen in de eerste plaats mensen uit de eigen parochie aantrekken. Dit kan samenhangen met de beperkte mobiliteit in deze tijd. Indien een lid van de broederschap zijn plichten serieus neemt en elke week de mis wil bezoeken, moet dit wel binnen een redelijke tijdspanne, dat wil zeggen op loopafstand, mogelijk zijn. Een andere reden kan zijn dat men zich in de eerste plaats betrokken voelt bij de eigen parochie.

Zijn er wellicht mensen zo enthousiast dat zij in hun eigen parochie lid zijn van meerdere broederschappen? Het blijkt dat van negen broeders van de twee broederschappen uit de St. Jacobskerk de namen identiek zijn, terwijl bij de andere broederschappen geen enkele keer meer dan twee namen gelijk zijn. In de lijst met namen uit de twee broederschappen in de St. Jacobskerk zijn een aantal namen te vinden, Claes Aertszoorn bijvoorbeeld, die tamelijk algemeen zijn. Het is dus niet zeker dat het hier om dezelfde personen gaat. Er zijn wel aanwijzingen dat er tussen de twee broederschappen in de St. Jacobskerk samenwerking bestaat. De legger van de Onze Lieve Vrouwe-broederschap vermeldt een aantal bezittingen, een vergulde kelk en twee zilveren pullen, die enige tijd gemeenschappelijk bezit zijn geweest van beide broederschappen ⁵⁴.

naam	Binnen de parochie	Buiten de parochie	onbekend	totaal
OLV-JK	13	3	8	24
OLV-NK	5	1	-	6
HK-JK	4	1	2	7
AN-BK	7	2	1	10

tabel 6. De woonplaats van de broeders en zusters die voorkamen in lening A.

Deelname van de broeders aan het stedelijk bestuur

De vergelijking van de namen van de broeders met de namen van de leners laat zien, dat het ledenbestand van drie van de vier broederschappen een afspiegeling vormt van de Utrechtse burgerij. Wordt dit beeld bevestigd als we kijken naar de deelname van de broeders aan het stedelijk bestuur? Nemen de broeders van de St. Antonies-broederschap weer een uitzonderingspositie in?

Het bestuur van de stad Utrecht is in deze tijd in handen van 42 oudermannen, 24 raden en 12 schepenen. Jaarlijks, op Maria Lichtmis (2 februari), vergaderen de 21 gilden op het St. Janskerkhof en worden door het lot uit elk gilde vijf personen aangewezen die twee oudermannen kiezen⁵⁵. Door deze 42 oudermannen worden de 24 raden aangewezen die op hun beurt de 12 schepenen kiezen. De schepenen zijn de enige functionarissen die niet persé lid hoeven zijn van een gilde, voor de andere functies geldt een dergelijke verplichting wel⁵⁶.

De verdediging van de stad is toevertrouwd aan de gilden en daarom is niet alleen het burgerschap een voorwaarde om lid te kunnen worden van een gilde, maar is omgekeerd iedere burger verplicht lid van een gilde. In 1418 klaagde bijvoorbeeld het Oudewantsnijdersgild dat het 'so cranck van dienste' was dat het zijn waakdienst niet meer kon vervullen, waarop de Raad besloot dat de eerste 32 mannen die burgers zouden worden ongeacht hun beroep in dit gilde moesten dienen⁵⁷. We kennen in Utrecht dan ook de merkwaardige situatie dat de gilden twee soorten leden kennen, namelijk diegenen die een ambacht uitoefenen en diegenen die om politieke of militaire reden lid zijn. Waarschijnlijk om te voorkomen dat de 'politieke' leden teveel invloed binnen het gilde krijgen, is in 1341 bepaald dat de oudermannen het ambacht zelf moeten uitoefenen. In hoeverre men zich hier ook werkelijk aan gehouden heeft, is niet te achterhalen.

Op welke wijze en in welke mate participeren de leden van de broederschappen in het stedelijk bestuur? Voor de periode 1469-1512 is nagegaan welke namen van broederschapsleden uit het tijdvak 1484-1496 we tegenkomen als ouderman, raad of schepen. Het zal duidelijk zijn dat we in deze lijsten, in tegenstelling tot de lijsten van leners, geen enkele vrouw tegenkomen, aangezien vrouwen niet geacht werden deel te nemen aan het politieke leven. Wel kunnen we familieleden van vrouwen tegenkomen. Het is mogelijk vast te stellen hoeveel leden van de broederschap deel uitmaken van het stedelijk bestuur, hoe vaak zij gemiddeld een functie vervullen, welke functies dit zijn en van welk gilde zij lid zijn.

Het vergelijken van de lijsten van functionarissen met de namenlijsten van de zusters levert ook deze keer erg weinig resultaat op. Bij twee broederschappen, de Heilig Kruis-broederschap en de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Nicolaaskerk, werpt dit zelfs helemaal geen vruchten af. De slechte resultaten zouden opnieuw kunnen samenhangen met de moeilijkheid om de mannelijke familieleden van de zusters te identificeren. Een andere mogelijkheid is, dat de zusters uit een

andere laag van de bevolking afkomstig zijn dan de broeders.

Bij een eerste analyse van de gegevens van de broeders (tabel 7) valt al snel een aantal dingen op. Relatief weinig mannen van de St. Antonies-broederschap zijn lid van het stedelijk bestuur en zij zijn dit ook beduidend minder vaak, gemiddeld 2.5 keer, dan andere broederschapsleden. Tien broeders vervullen slechts een of twee

naam	aantal broeders	aantal broeders functionaris		aantal functies	
		abs	rel(%)	abs	per functionaris
OLV-JK	69	17	25	55	3.2
OLV-NK	51	16	31	54	3.4
HK-JK	43	13	30	54	4.1
AN-BK	81	16	20	39	2.5

tabel 7. Het aantal broeders dat tussen 1469-1512 functionaris is in het stedelijk bestuur, alsmede het aantal vervulde functies door deze personen, zowel absoluut als per functionaris.

maal een functie, meestal als ouderman, in het stedelijk bestuur. De belangrijkste man van deze broederschap is Gerrit van Elten die tussen 1485 en 1509 zeven maal ouderman is voor het wolleweversgilde. De leden van de Heilig Kruis-broederschap daarentegen zijn erg actief: zij vervullen gemiddeld 4.1 maal een functie.

Indien het ledenbestand van de broederschap een redelijke afspiegeling vormt van de Utrechtse burgerij, zal het percentage broeders dat deelneemt aan het stedelijk bestuur gelijk zijn aan het percentage uit de gehele burgerij. Voor de periode 1489-1501 is eenzelfde soort toets uitgevoerd als bij de leningen⁵⁸. De samenstelling van twee van de onderzochte broederschappen (tabel 8) blijkt overeen te komen met

naam	Aantal broeders	Verwacht aantal functies	Gevonden aantal functies	Minimum	Maximum	Toets
OLV-JK	69	27	19	17	36	+
OLV-NK	51	20	24	11	26	+
HK-JK	43	17	23	9	22	-
AN-BK	81	32	6	21	43	-
EZ-BK	121	47	42	34	66	+

tabel 8. Het verwachte en het werkelijke aantal broeders tussen 1489-1501 in het stedelijk bestuur, alsmede een toets van de representativiteit van de broederschappen ten opzichte van de Utrechtse burgerij.

die van de Utrechtse burgerij. De St Antonies-broederschap valt weer op: we vinden broeders minder vaak terug als stedelijk functionaris dan verwacht. Dit komt overeen met de verwachtingen op basis van het onderzoek van de leningen en met het beeld van een geringe participatie dat al uit de eerste analyse voortkwam. Dit kan samenhangen met het feit dat de broederschap zich pas in 1452 in de stad Utrecht heeft gevestigd. Aanvankelijk zullen wellicht nog veel broeders van buiten Utrecht afkomstig zijn geweest en het burgerschap nog niet bezeten hebben.

De resultaten van de Heilig Kruis-broederschap zijn verrassend. Het aantal keren dat een broeder deelneemt aan het stedelijk bestuur ligt hoger dan het verwachte aantal. Hiermee wordt de indruk van relatief hoge activiteit van de eerste analyse bevestigd (tabel 7). De gegevens die het onderzoek van de leningen opleverde, deden slechts vermoeden dat het hier een 'doorsnee' broederschap betrof. Een verklaring hiervoor is niet snel gevonden. De enige aanwijzing is het feit dat het stedelijk bestuur deze broederschap ondersteunt en dat daardoor de belangstelling voor en de bekendheid met deze broederschap in deze kringen iets groter kan zijn geweest. Zoals uit tabel 8 blijkt, is eveneens gekeken naar de deelname aan het stedelijk bestuur door de leden van de Ellendige Zielen-broederschap. Dit keer vormt het ledenbestand wel een afspiegeling van de Utrechtse burgerij.

Weinig schepenen

Hoe zijn de verschillende soorten functies verdeeld? In tabel 9 is weergegeven hoe vaak bepaalde functies in 44 jaar vervuld zijn. We zien bij alle broedersschappen het verschijnsel optreden dat het aantal schepenen lager is dan verwacht mag worden. De schepenen behoren tot de meest aanzienlijke burgers⁵⁹ en deze zijn klaarblijkelijk ondervetegenwoordigd in de broedersschappen. Het lijkt er op dat deze groep, zoals al in de inleiding is gesuggereerd, andere wegen, bijvoorbeeld misfundaties,

naam	aantal functies	oudermannen		raden		schepenen	
		abs	rel(%)	abs	rel(%)	abs	rel(%)
Utrecht	78	42	54	24	31	12	15
OLV-JK	55	31	56 1/2	21	38	3	5 1/2
OLV-HK	54	35	65	16	29 1/2	3	5 1/2
HK-JK	54	30	55	22	41	2	4
AN-BK	39	32	82	4	10	3	8
EZ-BK	114	62	54	42	36	11	10

tabel 9. De verdeling van de soorten functies die tussen 1469-1512 door broeders zijn vervuld vergeleken met de verdeling van de functies in de gehele stad.

zoekt om aan haar zieleheil te werken. In de St Antonies-broederschap treffen we wel erg veel oudermannen aan en deze moeten worden gekozen uit diegenen die zelf een ambacht uitoefenen. Zouden relatief veel leden van deze broederschap tot de ambachtslieden behoren?

Het is opvallend dat 30 broeders, dat wil zeggen 37 procent, van de St Antonies-broederschap een beroepsaanduiding in hun naam hebben. Bij de andere broederschappen ligt dit tussen de 6 en 10 procent. Hoewel dit niet zonder meer betekent dat iemand dit beroep ook werkelijk heeft, kan dit toch een aanwijzing zijn. In onderstaand lijstje worden de voorkomende beroepsaanduidingen opgesomd. Meteen is te zien dat niet een bepaalde beroepsgroep op de voorgrond treedt:

- appelcoper
- barbier (2 x)
- beeldehacker
- doesmaker (doosmaker)
- droechscere (lakenbereider)
- harnismaker
- hoetmaker (2x)
- mesmaker (4x)
- pasteybacker
- sceymaker (2x)
- snijder (4x) (Dit kan een lakensnijder/kleermaker zijn, maar ook een hout-, -steen of metaalsnijder)
- spoermaker (maker van (paarden)sporen)
- stoeldreyer (5x)
- utdraecher (2x)
- vetcoper

Er is geen enkele aanwijzing dat binnen een van de broederschappen de leden van een bepaald gilde of beroepsgroep sterk vertegenwoordigd zijn. Elke broederschap kent leden uit meer dan één gilde. Dit aantal varieert van zeven gilden bij de Heilige Kruis-broederschap tot 15 bij de Ellendige Zielen-broederschap. Het is niet mogelijk om na te gaan of er een verband is tussen de broederschappen en bepaalde facties in het Utrechts stedelijk bestuur. Het onderzoek dat hierop betrekking heeft bestrijkt de eerste helft van de 15de eeuw⁶⁰.

Het beeld dat naar aanleiding van het onderzoek naar de financiële positie van de broederschapsleden al was ontstaan, is voor drie van de vier broederschappen voor wat betreft de deelname aan het stedelijk bestuur bevestigd. Van de twee Onze Lieve Vrouwe-broederschappen vormt het ledenbestand een doorsnee van de Utrechtse burgerij; het aantal leden dat in het stedelijk bestuur participeert, komt overeen met het verwachte aantal. De verwachting dat de samenstelling van het ledenbestand van de St. Antonies-broederschap afwijkt, is uitgekomen. Er

nemen relatief weinig broeders deel aan het stedelijk bestuur. Verrassend en op het eerste gezicht niet verklaarbaar is het relatief grote aantal broeders van de Heilig Kruis-broederschap dat stedelijk functionaris wordt.

Conclusies

In dit artikel is gebleken dat de religieuze lekenbroederschappen in de stad Utrecht voor brede groepen leken de volgende functies vervullen:

In de eerste plaats is hun functie religieus, dat wil zeggen dat zij zorg dragen voor het zieleheil van de leden. Dit gebeurt door middel van het houden van een wekelijkse mis, de zorg voor de begrafenis van de broeders en zusters, het opdragen van zielmissen en het bidden voor de gestorven leden van de broederschap. Sommige broeders en zusters geven nog extra uiting aan hun godsvrucht door het geven van geld voor bijzondere aankopen of kaarsen.

In de tweede plaats is hun functie sociaal. Niet alleen ontmoeten de broeders elkaar tijdens de mis, maar de sociale functie komt eveneens tot uiting in de rituelen rond de dood en de jaarlijkse gemeenschappelijke maaltijd.

Er is geen enkele aanwijzing dat de broederschappen naast de twee bovengenoemde functies nog andere, bijvoorbeeld politieke of charitatieve, taken vervullen.

De rol van de vrouwen in deze broederschappen is niet erg duidelijk. Het lijkt erop dat zusters in ieder geval minder verplichtingen hebben dan de broeders, maar of zij werkelijk worden uitgesloten van de plechtigheden is niet zeker. Slechts bij één broederschap, de Heilig Kruis-broederschap, nemen de zusters deel aan de jaarlijkse processie, terwijl zij bij de andere broederschappen waarschijnlijk niet aan deze openbare gebeurtenis mogen deelnemen. Bij een aantal broederschappen kennen de vrouwen een eigen maaltijd, bij één broederschap, de St. Antonie, is de maaltijd gemeenschappelijk.

Als we naar het ledenbestand van de broederschappen kijken, kunnen we stellen dat drie van de onderzochte broederschappen in samenstelling niet significant afwijken van de Utrechtse burgerij. De leden van de Heilig Kruis-broederschap spelen wel een relatief grote rol in de stedelijke politiek. Er kan verder worden opgemerkt dat zich onder de broederschapsleden relatief weinig schepenen bevinden, zodat de toplaag van de Utrechtse burgerij in de broederschappen ondervertegenwoordigd is. Het vermoeden, dat in het begin van dit artikel geuit is, dat de broederschappen in de eerste plaats aantrekkelijk zullen zijn voor de economische middengroepen, is bevestigd.

De St. Antonies-broederschap wijkt duidelijk af van de andere broederschappen. Het aantal broeders dat is teruggevonden in de leningen is relatief klein en de deelname van de broeders aan het stedelijk bestuur is betrekkelijk gering. Wel zijn er opvallend veel broeders ouderman en zijn er veel broeders met een beroepsaan-

duiding in hun naam. Dit rechtvaardigt de veronderstelling dat deze broederschap vrij veel ambachtslieden onder haar leden heeft. De leden van de St. Antonies-broederschap zijn maatschappelijk iets minder goed gesitueerd dan de leden van de andere broederschappen. Dit beeld wordt versterkt door het feit dat juist in deze broederschap de leden in de gelegenheid zijn om in kleine termijnen hun doodschuld af te betalen. Ook de pragmatische wijze waarop men de zaken aanpakt, bijvoorbeeld door het zelf houden van bijen ten behoeve van de was, stemt hiermee overeen.

Aanbevelingen

Dit artikel geeft de resultaten weer van een eerste vergelijkend onderzoek naar de activiteiten en de samenstelling van religieuze lekenbroederschappen in het laat-middeleeuwse Utrecht. Omdat wij thans over een breed scala van geautomatiseerde hulpmiddelen beschikken, verdient het aanbeveling een uitgebreide studie met een prosopografisch karakter op te zetten, waarin systematisch de rijke bronnen van het Utrechtse archief worden aangeboord. Het resultaat hiervan zou ons een schat aan gegevens over het religieuze leven en de samenstelling van de Utrechtse bevolking opleveren ⁶¹.

Bijlage

Onderzoeksmethode

Zoals in de inleiding bij dit artikel al is uiteengezet, is het door mij verrichte onderzoek een eerste poging om voor de Noordelijke Nederlanden systematisch meerdere broederschappen te vergelijken. Het zal de lezer zijn opgevallen dat de nadruk in het onderzoek lag op het achterhalen van de kenmerken van een bepaalde groep: de leden van een aantal broederschappen. Middeleeuws Utrecht is nog niet of nauwelijks object geweest van dergelijk prosopografisch onderzoek⁶². Verantwoording van de gevolgde methodiek, die voor deze periode voor Utrecht nieuw is, is daarom bepaald geen luxe. Het is te hopen dat deze publicatie ertoe leidt, dat anderen soortgelijk onderzoek zullen opzetten, hierbij gebruik zullen maken van de door mij opgedane ervaring en de onderzoeksmethode zullen verbeteren en verfijnen.

Het onderzoek viel in twee delen uiteen. Het eerste deel omvatte een institutionele beschrijving van de broederschappen met als doel het vaststellen van hun functies. Daarbij kon worden nagegaan of de broederschappen enigszins overeen kwamen en inderdaad, zoals voorondersteld, geen bijzonder of elitair karakter hadden.

Het tweede deel van het onderzoek, waarin een aantal sociaal-economische kenmerken van de broederschapsleden zijn vastgesteld, had een meer prosopografisch karakter. Op basis van ledenlijsten en rekeningen zijn lijsten opgesteld van mannen en vrouwen die in de periode 1484-1496 lid waren van een bepaalde broederschap, waarbij zo mogelijk het jaar van overlijden is vermeld. Ook van de namen van leners uit de leningen A en B zijn lijsten aangelegd, waarin tevens de hoogte van het geleende bedrag en, bij lening A, de vermelding van de buurt is opgenomen. Van de namen van stedelijke functionarissen zijn lijsten samengesteld over de periode 1469-1512, uitgesplitst naar soort functie en met vermelding van het gilde waarvan de functionaris lid was. Dit in relatie tot de onderzoeksperiode ruime tijdvak, dat precies 7 delen van het Raads Dagelijks Boek omvat, is gekozen om de kans om iemand terug te vinden groter te maken. Een oude man die rond 1490 lid wordt van een bepaalde broederschap, kan in de jaren daarvoor actief zijn geweest in de politiek, terwijl een jonge man die in hetzelfde jaar lid wordt, nog aan zijn carrière moet beginnen. Bovendien was het zo mogelijk om na te gaan hoe vaak bepaalde personen een functie bekleedden.

Opzet database

Door vergelijking van de namen in de verschillende lijsten kon per broederschap worden vastgesteld wat voor financiële en bestuurlijke achtergrond haar leden hadden. Aangezien het uiteindelijk om een grote hoeveelheid namen, circa 4500, zou gaan is gekozen voor verwerking met behulp van een database-programma (DBASE IV). Bij invoering in de database zijn de namen gesplitst in drie delen, te weten voornaam, patroniem en achternaam of toenaam. Als achternaam of toenaam gelden bijvoorbeeld een plaatsaanduiding als Doorn, een beroepsaanduiding als koster of bakker, maar ook een tweede patroniem. Bij de vrouwen is bovendien ook nog een veld

voor de voornaam van de vrouw ingevoerd. Verder is gebruik gemaakt van een veld voor attributen als meester, echtgenote, dochter enzovoort. Hieronder volgen enige voorbeelden ter verduidelijking:

voorn-vr	voornaam	patroniem	achternaam	attribuut
janneke	claes	claeszoon		
	claes	claeszoon		dochter
	claes	claeszoon	bakker	
	jan	simon	claeszoon	
	jan		ruysch	meester

Schema: Voorbeelden van de wijze van invoeren in de database.

Achter de namen komen afhankelijk van het bestand de andere noodzakelijke gegevens. Zo zijn bijvoorbeeld bij de leningen de geleende bedragen ingevuld.

In principe is steeds is per inventarisnummer een basis-bestand aangelegd. In het geval van het Raads Dagelijks Boek was het noodzakelijk meerdere basis-bestanden te maken. Dit, omdat dit inventarisnummer (GAU, SA I, 13) meerdere delen beslaat. In dit geval zijn de gegevens per deel in aparte basis-bestanden ingevoerd. Op deze wijze komt in ieder basis-bestand elk folionummer maar één maal voor, zodat geen verwarring kan ontstaan. Verschillende basis-bestanden zijn hierna samengevoegd tot een nieuw, waarmee dan verder is gewerkt. De oorspronkelijke bestanden zijn bewaard, zodat hier later altijd voor controle of een andere bewerking op kan worden terug gevallen. Zo vormen de basis-bestanden die zijn aangelegd op grond van twee inventarisnummers van de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk uiteindelijk één lijst met namen van broeders en één met namen van zusters. Ook de zeven delen van het Raads Dagelijks Boek zijn tot een groot bestand samengevoegd.

In een enkel geval is een broeder of zuster met twee namen ingevoerd in de database. Dit was nodig omdat mensen in deze tijd niet altijd dezelfde naam gebruiken. Zo staat Dirc Tymanzoon van Loenen ook bekend als Dirc van Loenen. De verschillen kunnen nog groter zijn, zo kan Dirc Janszoon dezelfde persoon zijn als Dirc de Smit. Wanneer deze twee namen in totaal verschillend bronnenmateriaal voorkomen, is het veelal niet mogelijk om vast te stellen of het een en dezelfde persoon betreft. Van Dirc van Loenen is bekend dat hij met twee namen werd aangeduid, omdat dit blijkt uit de rekeningen van de Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk.

Standaardisatie en vergelijking

Een belangrijk probleem bij het werken met middeleeuwse persoonsnamen is, naast het optreden van naamsvarianten, het voorkomen van spellingsvarianten. Deze ontstaan doordat men nog geen vaste schrijfwijze kende en een schrijver bij het noteren van een naam op zijn gehoor afging, zo zijn Clais, Claas, en Claes allen varianten van dezelfde naam. Wel is het veelal zo dat één schrijver één vaste schrijfwijze hanteert. Bij het invoeren van de gegevens is per inventarisnummer de eerst voorkomende variant opgenomen. De identificatieproblemen die door het voorkomen van deze naamsvarianten optreden zijn ondervangen door het opstellen van een thesaurus per naamsdeel (voornaam vrouw, voornaam, patroniem en achternaam). Hiervoor was eerst een zogenaamde 'projectie zonder duplicatie'⁶³ nodig, met als resultaat per naamsdeel een lijst waar alle varianten een keer op voorkomen. Daarna zijn standaardnamen, voornamelijk op basis van de klankleer⁶⁴, toegekend, die via een programma zijn toegevoegd aan alle bestanden.

Nadat op deze wijze de problemen rond de spellingsvarianten waren opgelost, was het mogelijk om de ledenlijsten van iedere broederschap met behulp van het programma DBASE IV te vergelijken met de andere bestanden, te weten twee bestanden met lijsten van leners en een bestand met functionarissen. Dit gebeurde op basis van het volgende criterium: standaardvoornaam, standaardachternaam en standaardpatroniem moeten gelijk zijn. Indien een naam uit maar twee naamsdelen bestaat, bijvoorbeeld een standaardvoornaam en een standaardpatroniem, levert een vergelijking van drie velden geen problemen op. Het derde veld, in bovengenoemd voorbeeld is dit de standaardachternaam, moet nog steeds identiek zijn, dat wil zeggen het mag geen karakters bevatten.

Het vergelijken van naamsdelen alleen, is nog niet voldoende voor identificatie. Als een naam in een bepaald bestand voorkomt, mag dit niet tegenstrijdig zijn met de andere gegevens die we over deze persoon hebben. Zo komt in lening B (1495) eenmaal een Jan Willemszoon voor, die echter niet de echtgenoot kan zijn van zuster Peternella, omdat zij in 1484 al weduwe van ene Jan Willemszoon is. Nog moeilijker wordt het wanneer de kruising meerdere mogelijkheden oplevert. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de naam van broeder Jan Henricszoon van Ee tweemaal voorkomt in lening A. Aangezien er geen verdere aanwijzingen zijn om vast te stellen welke de juiste Jan Henricszoon is, wordt hij niet in de uiteindelijke onderzoeksresultaten opgenomen. Bij de stedelijke functionarissen komen we meerdere keren een Jan Reyerszoon tegen. Deze zou lid zijn van drie gilden, de oude wantsnijders, de molenaars en de viskopers. Het betreft hier duidelijk verschillende personen.

De status van de vrouwelijke broederschapsliden wordt in de meeste gevallen bepaald door die van hun vader, echtgenoot of broer. Het was daarom van belang om te weten te komen of zusters een familiërelatie hadden met een broeder. Dit om te voorkomen dat dezelfde status tweemaal werd meegeteld.

Tenslotte was het noodzakelijk om door middel van een statistische toets vast te stellen of de broedersschappen als representatief voor de Utrechtse burgerij konden worden beschouwd. De beschrijving van deze toetsen is terug te vinden in bijlage 5 van de scriptie.

Gebruikte afkortingen

BA I Bij het stads-archief bewaarde archieven. Eerste afdeling. De aan de stad Utrecht behorende archieven. A. Gilden, broedersschappen en godshuizen.

GAU	Gemeentelijke Archief- en Fotodienst Utrecht
SA I	Stads-archief. Eerste afdeling. 1122-1577
OLV-JK	De Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jacobskerk
OLV-NK	De Onze Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Nicolaaskerk
HK-JK	De Heilig Kruis-broederschap in de St. Jacobskerk
AN-BK	De Antonies-broederschap in de Buurkerk
EZ-BK	De Ellendige Zielen-broederschap in de Buurkerk.

Bronnen

Gemeentelijke Archief- en Fotodienst Utrecht

- SA I, 13, Resolutiën van den raad, 1469-1512
- SA I, 589, Rekeningen van de Ien kameraar, 1495/1496, folio 13^v-25^v
- SA I, 623, Register van personen, die deelgenomen hebben aan een (gedwongen?) geldlening ten behoeve der stad, gerangschikt volgens de buurten, 1493
- BA I, Broederschappen in de Buurkerk:
Inv.nr. 249, Nieuwe statuten St. Antonies-broederschap (betreffende vestiging in de Buurkerk), 1452.
Inv.nr. 251, Rekeningen St. Antonies-broederschap, 1484-1496.
- BA I, Broederschappen in de Jacobikerk:
Inv.nr. 258, Nieuwe fundatiebrief OLV-broederschap ter Nood Gods, 1484 (Gepubliceerd in Riemsdijk, Van, 1882).
Inv.nr. 259, Ligger OLV-broederschap ter Nood Gods, 1484 (Grotendeels gepubliceerd in Riemsdijk, Van, 1882).
Inv.nr. 275, Rekeningen OLV-broederschap ter Nood Gods, 1484-1496.
Inv.nr. 286, Rekeningen H. Kruis-broederschap, 1489/90, 1492/93.
- BA I, Broederschappen in de St. Nicolaaskerk:
Inv.nr. 310, Necrologium OLV-broederschap, (15e eeuw).
Inv.nr. 317, Rekeningen OLV-broederschap, 1483/84, 1491/92-1494/95.

Gedrukte bronnen en literatuur

- Ariès, 1987 ▶ Ph. Ariès, *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam, 1987 (oorspronkelijke editie Parijs, 1977).
- Axters, 1850-1860 ▶ St.G. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, 4 delen, Antwerpen, 1850-1860.
- Berents, 1972 ▶ D.A. Berents, 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw', *Jaarboek Oud- Utrecht*, 1972, 78-92.
- Boonstra, 1990 ▶ O. Boonstra e.a., *Historische informatiekunde. Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies*, Hilversum, 1990.
- Bossy, 1985 ▶ J. Bossy, *Christianity in the west 1400-1700*, Oxford, 1985.
- Bruijns, 1991 ▶ J. Bruijns, 'Broederschappen van de Claaskerk 1475-1488. Een onderzoek naar de verhouding tussen de broederschappen onderling en met de kerk, met speciale aandacht voor de rol van de vrouwen', Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, 1991.
- Buijtenen, Van, en De Meyer, 1985 ▶ M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer, 'Heiligen tussen Pierementen. Proeve van reconstructie en identificatie', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1985, 9-62.
- Bulst, 1986 ▶ N. Bulst, 'Zur Gegenstand und zur Methode von Prosopographie' in: Bulst, N. en J.Ph. Genet ed. *Medieval lives and the historian. Studies in medieval prosopography*, Michigan, 1986, 1-17.
- Dijck, Van, 1973 ▶ G.C.M. van Dijck, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwe-broederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland*, Tilburg, 1973.
- Herwaarden, Van, en De Keyser, 1980 ▶ J. van Herwaarden en R. de Keyser, 'Het gelovig volk in de late middeleeuwen', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4, Bussum, 1980, 405-420.
- Hogenhout-Mulder, 1985 ▶ M. Hogenhout-Mulder, *Cursus middelnederlands*, 2e druk; Groningen, 1985.
- Hoppenbrouwers, 1987 ▶ P.C.M. Hoppenbrouwers, 'De broederschap van Onze Lieve Vrouw te Heusden' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Amsterdam, 1987, 199-235.
- Hoppenbrouwers, 1992 ▶ P.C.M. Hoppenbrouwers. *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* Deel A: tekst, Deel B: Bijlagen, noten, verantwoording van tabellen en grafieken, bronnen en literatuur, Groningen, 1992.
- Jongerus, 1988 ▶ H.A.M. Jongerus, 'De broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht 1436-1520', Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, 1988.
- Jongerus, 1989 ▶ H.A.M. Jongerus, 'De broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht 1436-1520' *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1989, 9-36.
- Keyser, De, 1984 ▶ R. de Keyser, 'Das religiöse Leben des späteren Mittelalters in den Niederlanden: eine Krisenzeit?' in: F. Seibt en W. Eberhard eds., *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*, Stuttgart, 1984, 133-146.
- Kronenburg, 1904-1914 ▶ J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland, Geschiedkundige schetsen van de vereering der Heilige*

Maagd in ons vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen, 8 delen; Amsterdam, 1904-1914.

Kruisheer, 1976 ▶ C.I. Kruisheer, *De Onze Lieve-Vrouwe Broederschap te Doesburg ca 1397-1580. Godsdienstige broedersschappen en hun achtergrond. Bloeiperiode van de O.L. Vrouwe-broederschap, neergang door kentering in het geloofsleven. Het memorieboek als bron van genealogische gegevens*, Ellecom, 1976.

Leguijt, 1993 ▶ J. Leguijt, 'Religieuze lekenbroedersschappen in het 15e eeuwse Utrecht. Een onderzoek naar de functies van deze broedersschappen en de achtergronden van haar leden', Doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1993.

Löffler, 1975 ▶ P. Löffler, *Studien zum Totenbrauchtum in den Gilden, Bruderschaften und Nachbarschaften Westfalen vom Ende des 15. bis zum Ende des 19. Jh.*, Munster, 1975.

Matthaeus, 1686 ▶ A. Matthaeus, ed., *De nobilitate, de principibus, de ducibus, de comitibus, de baronibus, de militibus, equitibus, ministerialibus, armigeris, barscalis, marscalis, adelscalcis, de advocatis ecclesiae, de comitatu Hollandiae et dioecese Ultraiectione*, Amsterdam, 1686, hieruit 567-581 'Stichtingsakte van de Heilig Kruis-broederschap in de St. Jacobskerk, 1487'.

Meyer, De, en Graafhuis, 1984 ▶ G.M. de Meyer en A. Graafhuis, *De Utrechtse schutmeestersrekeningen van 1428-1528. Hun informatie en de informatica*, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, 1984.

Moll, 1864-1871 ▶ W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de hervorming*, 6 delen in 4 banden; Utrecht, 1864-1871.

Muller, 1893 ▶ S. Muller Fzn, *Catalogus van het archief. Eerste afdeling. 1122-1577*, Utrecht, 1893.

Muller, 1900 ▶ S. Muller Fzn, 'De gilden' in: *Schetsen uit de middeleeuwen*, Amsterdam, 1900, 109-58.

Muller, 1911 ▶ S. Muller Fzn, *Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven. Eerste afdeling. De aan de stad Utrecht behorende archieven. A. Gilden, broedersschappen en godshuizen*, Utrecht, 1911.

Overvoorde en Joosting, 1896-1897 ▶ J.C. Overvoorde en G.G.Ch. Joosting, *De gilden van Utrecht tot 1528. Werken der vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht. Eerste reeks 19, 2 delen*; Den Haag, 1896-1897.

Remling, 1980 ▶ Remling, L., 'Bruderschaften als Forschungsgegenstand', *Jahrbuch für Volkskunde N.F.*, 1980, 89-110.

Riemsdijk, Van, 1882 ▶ Th.H.F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*, Leiden, 1882.

Struick, 1984 ▶ J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, 4e dr.; Utrecht, 1984.

Tongerloo, Van, 1988 ▶ L. van Tongerloo, 'Martha en martha's: vrouwen en een Utrechts gasthuis', in: *Convivium*, Hilversum, 1988, 21-37.

Trio, 1989 ▶ P. Trio, *Broedersschappen als spiegel van de stedelijke samenleving. De broedersschappen te Gent in de late middeleeuwen (12de-16de eeuw)*, onuitgegeven proefschrift, Leuven, 1989.

Trio, 1990 ▶ P. Trio, *De Gentse broedersschappen (1182-1580) Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen*, Gent, 1990.

Trio, 1992 ▶ P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broedersschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Gent, 1992.

Vauchez, 1987 ▶ A. Vauchez, *Les laïcs au moyen âge. Pratiques et expériences religieuses*, Parijs, 1987.

Vink, 1990 ▶ E. Vink, 'Laat-middeleeuwse stedelijke keuren en het ritueel rond de dood', in: A. van der Zeijden, ed., *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De cultuurgeschiedenis van de dood*, Amsterdam, 1990, 33-49.

Zmyslony, 1977 ▶ M. Zmyslony, *Die Bruderschaften in Lubeck bis zur Reformation. Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 6, Kiel, 1977.

Noten

- 1 Trio, 1989.
- 2 Trio, 1993, 65.
- 3 Jongerius, 1989.
- 4 Bruijns, 1991.
- 5 Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie die in 1993 onder begeleiding van dr K. Goudriaan werd voltooid (Leguijt, 1993). De heer Goudriaan was zo vriendelijk een eerdere versie van deze bijdrage van commentaar te voorzien.
- 6 Zmyslony, 1977, 7-10.
- 7 Trio, 1993, 42.
- 8 Remling, 1980, 94-95 en 100-101.
- 9 Trio, 1993, 43-44.
- 10 Tongerloo, Van, 1988, 23.
- 11 Moll, 1864-1871, 2e deel, 4e stuk, 67.
- 12 Trio, 1990, 18.
- 13 Muller Fzn., 1911, 26 en 18.
- 14 Herwaarden, Van, en De Keyser, 1980, 405.
- 15 Dijk, Van, 1973, 14.
- 16 Ariès, 1987, 169.
- 17 Ibidem 174.
- 18 Vauchez, 1987, 116.
- 19 Hoppenbrouwers, 1987, 213 en 223.
- 20 Jongerius, 1989, 36.
- 21 Keyser, De, 1984, 141.

- 22 Herwaarden, Van, en De Keyser, 1980, 407.
- 23 Kronenburg, 1904-1914, dl 4, 193.
- 24 Zmyslony, 1977, 40.
- 25 Muller Fzn., 1911, 42.
- 26 Buijtenen, Van, en De Meijer, 1985, 15.
- 27 Dit is wel terug te vinden in het reglement (zie Riemsdijk, Van, 1882, 252) maar niet in de stichtingsakte van de broederschap.
- 28 Riemsdijk, Van, 1882, 259.
- 29 Deze berekening is gebaseerd op Meyer, De, en Graafhuis, 1984. Uit de schutmeestersrekeningen valt het loon van een arbeider af te leiden. Zie bijvoorbeeld pag. 26-27: de meestertimmerman verdient per dag 8 cromstaarten en zijn knecht 4 cromstaarten. Deze verhouding komt overeen met Trio, 1993, 155. Ik ben er vanuit gegaan dat er 2 ponden in een gulden gaan, d.w.z. 6 pond = 3 gulden en 15 cromstaarten in een gulden, d.w.z. 3 gulden = 45 cromstaarten.
- 30 Mattheus, 1686, 579.
- 31 GAU, BA I, 251, 1485.
- 32 GAU, BA I, 251, 1487.
- 33 Leguijt, 1993, 74-75.
- 34 Bijvoorbeeld het reglement van de St. Antonies-broederschap voorin de rekeningen GAU, BA I, 251.
- 35 Riemsdijk, Van, 1882, 301.
- 36 Ibidem 300.
- 37 GAU, BA I, 251, 1488 en 1489.
- 38 GAU, BA I, 251, 1491.
- 39 GAU, BA I, 275 in reglement.
- 40 Riemsdijk, Van, 1882, 253.
- 41 Vink, 1990, 36.
- 42 Ibidem, 44. Löffler signaleert het buitensluiten van vrouwen bij der rituelen rond de dood, maar hij plaatst dit verschijnsel in de 17e en de 18e eeuw. Löffler, 1975, 86.
- 43 Mattheus, 1686, 577.
- 44 GAU, BA I, 286, bv. 1484.
- 45 GAU, BA I, 251, bv. 1484.
- 46 Voor de berekening, zie noot 29.
- 47 Informatie over een bredere laag van de bevolking bieden de lijfrenteregisters: GAU, SA I, 610. Helaas is deze omvangrijke bron nog op geen enkel wijze bewerkt. Een van de weinige gegevens over de omvang van de bevolking is afkomstig van Tenhaeff N.B. ed., Bisschop David van Bourgondie en zijn stad. Utrechts-Hollandse jaarboeken 1481-1483, Utrecht, 1920, XIV noot 3. Op basis van het aantal weerbare burgers (2400) schat hij de bevolking op ca. 10.000 personen. Deze schatting lijkt mij vrij laag. Uit de recente dissertatie van M.J. Bok, Vraag en aanbod op de Nederlandse Kunstmarkt, 1580-1700, Utrecht, 1994, 153, blijkt bijvoorbeeld dat Utrecht in 1570 ca. 20.000 inwoners had. Een verdubbeling in een eeuw lijkt niet waarschijnlijk.
- 48 GAU, SA I, 623 en 589, 1495/96, fol. 13r-25v.
- 49 Berents, 1972.
- 50 GAU, SA I, 13.
- 51 Voor de wijze van berekening zie Leguijt, 1993, 87-89.
- 52 Jongerius, 1988, 127-130. Een probleem hierbij is dat door hem in zijn scriptie slechts de namen zijn verstrekt van 55 van de 121 personen die tussen 1484 en 1496 lid zijn van deze broederschap, namelijk diegenen die zijn teruggevonden in lening B en/of deelnemen aan het stedelijk bestuur, of dezelfde achternaam of patroniem hebben als een stedelijke functionaris.
- 53 Jongerius, 1989, 36. Een reden voor het verschil in resultaat en opvatting tussen Jongerius en mij kan het verschil in methode van toetsing zijn.
- 54 Riemsdijk, Van, 1882, 256. Ook J. Bruijns constateert samenwerking tussen de door haar bestudeerde broedersschappen in de St. Nicolaaskerk, zie bijvoorbeeld, Bruijns, 1991, 35, 49-51.
- 55 Muller Fzn, 1900, 147.
- 56 Overvoorde en Joosting, 1896-1897, deel I, CLXXXVI.
- 57 Muller Fzn, 1900, 150.
- 58 Voor de verantwoording van de keuze van deze periode zie Leguijt, 1993, 31-35. Voor de wijze van toetsing zie Leguijt, 1993, 89-91.
- 59 Overvoorde en Joosting, 1896-1897, deel I, CLXXXVI.
- 60 J.E.A.L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht 1455-1456' in: W. Jappe Alberts e.a. ed., Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw, Nijmegen-Utrecht, 1964, 85-116, en G.E.A.L. Rubens, 'De Lichtenbergers en hun tegenstanders. Factiestrijd in Utrecht in de 1e helft van de 15e eeuw', Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, 1985.
- 61 Een voorbeeld van een recente prosopografische studie: Hoppenbrouwers, 1992.
- 62 Voor een definitie van dit type onderzoek zie Bulst, 1986, 4.
- 63 Boonstra, 1990, 98.
- 64 Zie hiervoor bijvoorbeeld: Hogenhout-Mulder, 1985, 24-27.

De pelgrimsinsignes van Sinte Cunera te Rhenen

H. P. Deys

Van de vele tienduizenden pelgrimsinsignes die in de 14e (?), 15e en 16e eeuw ten behoeve van de St. Cuneraverering te Rhenen zijn ver-

Hendrik Piet Deys studeerde in 1961 af aan de Rijksuniversiteit Utrecht als apotheker. Hij was daarna apotheker te Rhenen en klinisch chemicus in het Juliana Ziekenhuis te Veenendaal. In verband met zijn historische interesse publiceerde hij artikelen en boeken over geschiedenis en kartografie.

vaardigd, zijn tot nu toe slechts 24 loden en één zilveren exemplaar teruggevonden. Aan de hand van bewaard gebleven Rhenense kerkrekeningen en kwitanties uit de 16e eeuw heeft de auteur berekeningen

gemaakt van de aantallen in Rhenen gegoten loden pelgrimsinsignes en van de door Utrechtse goudsmiden geleverde zilveren en vergulde tekens.

Van december 1993 tot eind februari 1994 werd in Museum Boymans-van Beuningen onder de titel *Heilig en profaan* een tentoonstelling gehouden van een deel van de laat-middeleeuwse insignes uit de collectie van H.J.E. van Beuningen. Deze verzameling bestaat zowel uit profane (wereldlijke) insignes, waaronder vele met een erotische betekenis, als religieuze, zogenaamde pelgrimsinsignes. Verreweg de meeste insignes zijn bodemvondsten, al of niet met behulp van de metaaldetector aan het licht gekomen.

Een bezoek aan deze prachtige expositie gaf mij aanleiding in de beschikbare zestiende-eeuwse geschreven bronnen naar meer gegevens over de Rhenense pelgrimsinsignes van Cunera te zoeken. Dit onderzoek leverde een aantal interessante nieuwe gegevens op *.

Pelgrimsinsignes

Pelgrimsinsignes of pelgrimstekens ¹ werden gebruikt door pelgrims, die van een bedevaart huiswaarts keerden. Omdat er een uitgebreide algemene literatuur over deze materie bestaat ², wordt hier korthedshalve volstaan met de volgende karakterisering.

Pelgrimsinsignes zijn kleine, uit een metaallegering (een combinatie van lood, tin, zilver, verguld, goud?) vervaardigde insignes, ongeveer ter grootte van een (klein) lucifersdoosje, die in bedevaartsoorden door of voor een kerkelijke instantie werden verkocht. De pelgrims plachten deze kleinoden op de muts of de mantel te dragen, opdat deze hen op hun thuisreis zouden beschermen tegen rovers en ander onheil. Bovendien konden de pelgrims hiermee thuis aantonen, dat zij ook inderdaad in het betreffende bedevaartsoord waren geweest. Er bestaan overigens aanwijzingen dat er handel in deze insignes moet zijn geweest.

Cunera

Rhenen kan zich scharen onder de weinige Nederlandse plaatsen ³, die in de late Middeleeuwen het einddoel van een bedevaart waren. Er zijn geen gegevens bekend over het ontstaan en de beginperiode van de Rhenense bedevaarten. De feestweek duurde acht dagen (octaaf) en telde twee hoogtepunten: St. Odulphusdag (12 juni), die ook de dag van Cunera was, en het octaaf (19 juni), waarmee wel de laatste dag werd aangeduid. Men spreekt in de kerkrekeningen steeds over 'de vaert' of 'St. Kuneren vaert'. Hiermee werd bedoeld de grote optocht van de bedevaartgangers langs de staties bij Elst, Prattenburg, Achterberg en vermoedelijk de Cuneraheuveldijk buiten de Bergpoort.

Van Iterson schrijft dat in de tweede helft van de 15e eeuw een toename van de bezoeken aan de Cunerakerk valt waar te nemen. Hij schat dat omstreeks 1475 de

Gravure van Cunera, door P. Soutmannus en Corn. Vischer, Haarlem, 1650.

St. Cunera-vaart is opgekomen. Toch vermeldt hij een reeds in 1404 door de Domproost van Utrecht c.s. gedane uitspraak in een geschil, waarbij een drietal personen een bedevaart kreeg opgelegd naar 'St. Kuynner te Renen'. In een andere uitspraak, in 1471 gedaan door schepenen, raad en oudermannen van Utrecht, moest iemand twee bedevaarten afleggen, een naar Amersfoort en een naar Rhenen ⁴. Een lichte straf overigens, omdat dit de dichtstbijzijnde bedevaartsoorden waren. In Schiedam werden tussen 1386 en 1538 vier strafbedevaarten naar St. Cunera in Rhenen opgelegd ⁵. In het boekje *Dat Leven van Kunera*, dat omstreeks 1515 gedrukt werd en naast de legende 42 mirakelen beschrijft, wordt als oudste vermelding van een bedevaart het jaar 1318

genoemd ⁶. Voorts komen er met name de jaren 1378, 1380, 1398, 1419, 1430, 1435, 1439, 1446, 1469, 1481, 1499, 1502, 1503 en 1515 in voor.

In 1486 schreef de toenmalige Rhenense burgemeester Jan van Hemerten, naar aanleiding van een oproep om op een vergadering van de Staten te Utrecht te verschijnen, dat het geld om te reizen ontbrak en dat hij bovendien de stad niet kon verlaten in verband met 'die hoichtijt ende fest sinte Kuneren' ⁷. Elders is sprake van 'sunt Kuneren predicx stoel bijden Dijck' (1471) en 'bijden predicxstoell bijder Horst' (1494) ⁸, maar er zijn natuurlijk nog vele andere verwijzingen naar dergelijke staties. Voor de Cuneratoren heeft zelfs een calvarie gestaan, een stenen berg met daarop een houten kruis. Er worden in de archiefstukken drie 'preekstoelen' vermeld, kleine bouwsels waar tijdens de processie werd stilgestaan, de zogenaamde staties, waar een preek werd gehouden. De bekendste lokatie is in Achterberg, waar nog in onze eeuw de aanduiding 'de Preekstoel' voor een bepaalde plek werd gebruikt. Een tweede preekstoel bevond zich te Elst. Een derde moet gestaan hebben bij 'Ammen berch', maar het is mij niet bekend waar we dit moeten zoeken. Een vierde preekstoel (overigens niet in de archivalia genoemd) moet bij de Cuneraheuvell hebben gestaan.

Volgens de overlevering zou men in Rhenen op het idee van bedevaarten gekomen zijn door de successen die men, vooral in financieel opzicht, in Amersfoort bereikte. Dit is echter niet erg waarschijnlijk. Volgens Van Bemmelen ⁹ heeft het mirakel van het beeld van Onze Lieve Vrouwe (van Amersfoort) zich in 1444 voorgedaan. De

Houtsnede uit *Dat Leven van Kunera*, ca. 1515. Cunera wordt door de koningin en haar kamenierster met een halsdoek gewurgd. De paarden weigeren later de stal waar het lijk van Cunera begraven ligt, binnen te gaan.

nonnen van het St. Agnieten Convent aldaar besloten in 1445, volgens een mededeling in hun *Cronyk*, 'vermits veel Pelgrims giften, offerhanden en devotien, men een hoogen schoone Tooren soude timmeren'. Er schijnt inderdaad een grote toename van het aantal bedevaarten te hebben plaatsgevonden, waardoor men in staat werd gesteld vanaf omstreeks 1444 de toren daadwerkelijk te bouwen. In 1471 was deze toren nog in aanbouw, maar hij moet niet veel later gereed gekomen zijn.

Wanneer wij de in het boekje van rond 1515 gedrukte mededeling, dat er reeds in 1318 een bedevaart naar Rhenen zou hebben plaatsgevonden, met een grote korrel zout nemen, dan geven de, hiervoor vermelde, uit 1386 en 1404 bekende bedevaarten toch wel aan, dat de Cuneraverering met daarmee gepaard gaande bedevaarten ouder moet zijn dan die, samenhangend met Onze Lieve Vrouwe in Amersfoort. Mogelijk heeft men in Amersfoort wel meer druk op de ketel gezet. Daar werd met de bouw van de toren bijna 50 jaar eerder begonnen dan in Rhenen.

De parochiekerk in Rhenen, die aanvankelijk nog geen toren bezat, was oorspronkelijk aan St. Pieter gewijd ¹⁰. Later is deze kerk aan St. Cunera opgedragen. De achtergrond van deze verandering in schutspatroon moet geweest zijn, dat men in Cunera een aantrekkelijker heilige zag om als trekpleister te fungeren in verband met de bedevaarten. Cunera was veel 'exclusiever' dan Petrus en bovendien was zij goed voor genezingen van keelziekten en andere kwalen bij mens en paard. Met de inkomsten die het bedevaartswezen opleverde, zou de bouw van de Cuneratoren zijn gefinancierd. De bouw van deze toren duurde van 1492 tot 1531.

Er zijn overigens geen aanwijzingen, dat de verering van Cunera over een groot gebied verspreid is geweest. Omdat in de literatuur bij de opgaven van vondsten van pelgrimsinsignes ¹¹ Cunera enerzijds eigenlijk niet voorkomt, en anderzijds, omdat Van Beuningen ¹² mij mededeelde dat zijn gegevens betreffende vindplaatsen van Cunera-insignes niet zo'n groot areaal omvatten, ziet het er naar uit, dat de verering toch een betrekkelijk regionaal karakter moet hebben gehad. In het boekje over Cunera worden onder de mirakelen de volgende toponiemen genoemd, welke een aanwijzing zouden kunnen zijn voor het gebied waarin bedevaarten naar Rhenen ondernomen werden:

Achterberg (Rhenen), Apeldoorn, Betuwe, Colen (Keulen?), Ghelre, Ginkel, Gorkum, Jutphaas, Kranenburg, Lienden, Montfoort, Oosterbeek, Poortugaal, Putten, Rhenen (2x), Schoonhoven, Tiel, Utrecht (stad, 5x), Utrecht (int Oostveen), Verhuisen (tegenover Remmerden in de Betuwe), Vleuten, Vollenhoven, Wilsem (bij Haarlem, 2x), IJzendoorn en Zierikzee.

Insignes

Een belangrijk facet van bedevaartsoorden was de verkoop van pelgrimsinsignes. In Rhenen heeft een aanzienlijke produktie van tienduizenden van deze artikelen plaatsgevonden, die zich over vele tientallen jaren heeft uitgestrekt.

De verkoop van insignes was streng geregeld. In Amersfoort bepaalde artikel 133 van de Stadsordonnantie, in 1544 door keizer Karel V verleend ¹³, dat niemand 'teyckenen van Onser Liever Vrouwen binnen Amersfoort (mag) verkopen, dan by oorlof ende consent van de Kerckmeesters der selver Kercken'. Deze bepaling bevestigt een soortgelijke, in 1452 door het stadsbestuur uitgevaardigd ¹⁴. Van Bommel noemt in dit verband het Paternostersteegje, waar de meeste verkopers van Onze Lieve Vrouwen-insignes en van paternosters zouden zijn geconcentreerd. Ook de Rhenense stadsordonnantie ¹⁵ van 1546 kent in artikel 255 'Van eenige van Sinte Cunera teijckenen te verkopen' een dergelijke bepaling: 'Niemand en sal eenige teyckenen van Sinte Cunera binnen Rhenen verkopen, dan by oorlof ende consent van den Kerckmeester der selve Kercke, op een boete t'elcker reyse van een Carolus gulden, die een helfte tot profyte vanden Officier ende Stadt, ende die ander helft tot profyte vander selver Kerck'. Het is niet bekend of ook deze verordening op een oudere bepaling stoelt. Evenmin heb ik aanwijzingen gevonden dat in Rhenen insignes door burgers zouden zijn verkocht.

Er bestaan archiefbescheiden over de aanmaak van de Cunera-insignes en (pas) sinds de 70-er jaren van deze eeuw zijn enkele loden Cunera-insignes teruggevonden ¹⁶. De mallen of gietvormen waarmee ze werden gemaakt, hadden niet het eeuwige leven. Uit de rekeningen weten we, dat er af en toe nieuwe 'vormen' (1505) of 'ijseren' (1519) werden aangeschaft. Uit de teruggevonden insignes blijkt dat er voor wat betreft de vormgeving in de loop der jaren verschillende versies van de Cunera-insignes zijn vervaardigd. De maker had kennelijk enige vrijheid in de uitvoering van zijn ontwerp. Van Beuningen vermeldt dat er thans 24 exemplaren in vier verschillende uitvoeringen bekend zijn in lood(-tin) legeringen, en (in Engeland) één zilveren exemplaar in een geheel afwijkende versie ¹⁷. Het is niet bekend, in welke tijdsperiode de verschillende uitvoeringen werden gemaakt.

In een interessant hoofdstuk 'Technische Aspecten' beschrijft Van Beuningen ¹⁸ de techniek van het gieten en de samenstelling van het materiaal van 50 insignes uit zijn collectie, die met behulp van een moderne wetenschappelijke techniek ge-

analyseerd werden. Hier valt één Cunera-insigne onder, dat voor 95,9% uit lood en 2,6% uit tin blijkt te bestaan. De kleine hoeveelheid arseen van 1,4% is vermoedelijk aanwezig als verontreiniging. De meeste andere onderzochte, niet uit Rhenen afkomstige, insignes bleken veel meer tin te bevatten: 37 insignes hadden een tinge-halte van tussen de 35 en 65%.

Archieven

Aangezien de produktie van de pelgrimstekens onder verantwoordelijkheid van de kerkmeesters van de Cunerakerk viel, moeten de gegevens over de insignes in de door hen gevormde financiële archivalia van vóór de Hervorming worden opgespoord ¹⁹.

De meeste rekeningen van de Rhenense kerkmeesters bevinden zich in het Oud archief van de stad Rhenen zelf. De vroegste bronnen betreffen een zeer slecht geconserveerd en slechts gedeeltelijk compleet gebleven kerkmeestersrekening uit (vermoedelijk) 1505 tot 1508. Voorts zijn er kwitanties uit de jaren 1562, 1563, 1565 en 1570 (over 1569) bewaard gebleven en complete kerkrekeningen van vóór

de Hervorming uit de jaren 1571, 1572, 1573, 1578 en 1579 ²⁰. Tenslotte treffen we in het Rijksarchief te Utrecht nog een kerkrekening uit 1519 en een incomplete kerkrekening uit 1521 aan, alsmede enkele duplicaten van in Rhenen nog aanwezige en hierboven reeds vermelde rekeningen ²¹. In nagenoeg alle jaren waarover een financiële verantwoording bewaard is gebleven, was er sprake van de aanmaak van Cunera-insignes. Men sprak toen over 'teijkens' of 'teijkenen'.

Aan de Cuneraviering kwam een definitief einde toen in Rhenen in 1580 officieel de Hervorming werd ingevoerd ²², vrij laat overigens in vergelijking met vele andere plaatsen in de Nederlanden, waar dit reeds in 1571 of 1572 gebeurde. Duidelijk valt uit het verloop van de inkomsten uit de offerkist en van de hoeveelheid geofferde was (voor kaarsen) op te maken, dat de bedevaarten naar de Cunerakerk te Rhenen tegen het einde van de jaren '70 reeds op hun

Pelgrimsinsigne van St. Cunera, type I. Coll. Van Beuningen, Inv. 1595.

einde liepen. In de kerkrekening van 1579 wordt slechts één enkele post verantwoord die verband houdt met de Cunera-festiviteiten, namelijk ten behoeve van Gerrit Bock 'van beijeren inde vaert'. Omdat er verder geen enkele betaling werd verricht voor de Cunera-verering neem ik aan dat dit beieren meer als een symbolische actie moet worden opgevat dan als een begeleidend gebeuren bij een echte processie. We mogen daarom wel als vaststaand aannemen dat de laatste kerkelijke viering van het Cunerafeest in 1578 heeft plaats gevonden.

Opvallend in dit verband is het feit dat in juni 1580²³ (het octaaf van de Cunerafeesten viel in juni!) door de Rhenense magistraat werd bepaald, dat de drie stadspoorten extra bewaakt moesten worden door de burgerwacht (in 1579 is zéér onvolledig genotuleerd). Dit gebeurde voorheen slechts bij dreigend gevaar. Daarom vermoed ik, dat in 1580 de instelling van deze wacht bedoeld was om onvoorziene problemen op te vangen bij de te verwachten toeloop van Cunera-pelgrims, die immers nog niet konden weten, dat in Rhenen de Hervorming een einde had gemaakt aan de mogelijkheid deze heilige hier te vereren.

Utrecht

Rhenen was lange tijd vrijwel geheel op Utrecht geïntendeerd, zowel voor wat betreft alle zwaardere gerechtelijke zaken, alsook voor de inkoop van allerlei goederen. Lood, nodig voor het dak van de kerk, maar ook voor het gieten van insignes, werd betrokken bij Utrechtse handelaren. Medio zestiende eeuw waren dit Frans Both en Lubbert van Compostel. In dezelfde tijd leverden de Utrechtse goudsmeden Vincent Willemsz.²⁴ en zijn zoon Willem Vincentsz.²⁵ de zilveren, vergulde en gouden (?) insignes. Interessant in dit verband is de mededeling in mei 1569 van de kerkmeester Henrick Lijster, dat hij met de cameraar-kerkmeester Johan de Keijser in Utrecht was geweest om daar de 'silueren kas bij Vincent Wilmz gautsmit' te brengen, die op last van het Hof gerepareerd moest worden. De goudsmid had de kas echter, ondanks zijn belofte, niet gereed 'tegens Sinte Kuneren'.

Tijdens de Cuneraprocessies traden er allerlei muzikanten en artiesten op. In 1562 bijvoorbeeld verdienden vijf 'speelluden' uit Utrecht 7 Karolus gulden en tien stuivers met hun optreden. Cornelis van Berck ondertekende namens zijn ensemble de kwitantie van de Rhenense kerk. Een andere Utrechtse groep speelluiden in dat jaar werd aangevoerd door Wijlderick (Ulrick) Hermansz.

Ook vinden we melding gemaakt van de 'stadstrompers' uit Utrecht²⁶. Zo bestaat er een specificatie van verteringen door deze groep, die in 1562 op Sint Kunera avond en -dag optrad. In 1565 traden opnieuw vijf muzikanten op St. Olofsdag (12 juni) tijdens de 'vaert' op, waarna zij, natuurlijk weer op kosten van de kerk, in de herberg van Johan de Keijser de Jonge aten en dronken.

Eveneens uit Utrecht kwamen uiteraard de commissarissen, die ouder gewoonte na

de Cuneravaart de inhoud van de offerkist controleerden (zie hierna). De Observanten uit Amersfoort plachten traditiegetrouw tijdens de Cuneravaart te preken en het heiligdom te tonen ²⁷. Op de Cuneravaart zelf werd elders reeds wat uitgebreider ingegaan ²⁸.

Aanmaak en aantallen

Tot nu toe werd slechts uit de rekening van 1521 een uitgave ten behoeve van zilveren en zilver-vergulde insignes vermeld, en uit de rekening van 1572 enkele regels betreffende de aankoop van lood en het gieten van insignes ²⁹, terwijl aan de hand van de gegevens uit de rekening over 1571 een berekening van het aantal gegoten insignes werd gepubliceerd ³⁰.

Onlangs heb ik al het archiefmateriaal betreffende de Cunerakerk systematisch doorgenomen op gegevens betreffende Cunera-insignes. Ik heb getracht uit de beschikbare gewichtsaanduidingen schattingen te maken van de aantallen vervaardigde insignes. In het algemeen zijn gegevens daarover zeer schaars. In 1987 heb ik een berekening gemaakt, die voor 1571 uitkwam op een jaarlijks aantal van 11.500 insignes. Hierbij werd echter de fout gemaakt de hoeveelheid ingekocht lood bij de hoeveelheid verwerkt lood op te tellen. Het betreft hier natuurlijk dezelfde partij lood. Ik kom nu voor 1571 op 5300 vervaardigde insignes. Hierbij ben ik uitgegaan van de hoeveelheid van 200 pond lood (van 480 gram) en een gewicht van 18 gram voor

één pelgrimsteken, het Rhenense exemplaar. In de hierna volgende berekeningen van aantallen over de overige jaren ben ik weer uitgegaan van een gewicht van 18 gram voor de loden insignes. In een elders gepubliceerde versie ³¹ van dit artikel, heb ik voor zilveren en vergulde insignes noodgedwongen hetzelfde gewicht van 18 gram aangenomen, omdat het gewicht van een zilveren insigne toen niet bekend was. De soortelijk gewichten van lood en zilver ontlopen elkaar niet zoveel, zodat, binnen de toch al optredende foutenmarges, hier geen extra grote fouten zouden worden geïntroduceerd. Dacht ik. Maar Prof. Koldewey wees mij er op, dat zilveren insignes flinterdun zijn en altijd gestanst of gestempeld werden. Uitgaande van een veel te

Pelgrimsinsigne van St. Cunera, type II. Coll. Van Beuningen, Inv. 1146.

zwaar gewicht voor zo'n insigne zou dit dan ook grote consequenties hebben voor de berekende aantallen zilveren insignes. Dit is inderdaad gebleken. In het British Museum mocht ik onlangs met de conservator het gewicht van het enig bekende zilveren Cunera-insigne bepalen: dit exemplaar woog 1,3 gram³². De in het eerdergenoemde artikel vermelde aantallen zilveren en zilver-vergulde insignes komen daardoor beduidend hoger te liggen: zij moeten met een factor 18 : 1,3 = circa 14 worden vermenigvuldigd.

Een probleem bij de berekeningen is, dat er, zoals gebruikelijk in die tijd, allerlei eenheden van gewichten en muntsoorten door elkaar werden gebruikt. De door mij verrichte berekeningen geven dan ook resultaten die met grote reserve moeten worden beschouwd. Ik ben uitgegaan van de aan het eind van dit artikel vermelde gewichtsgegevens voor pond, ons, loet, engels enzovoort.

Wanneer in de kerkrekening of kwitantie niet gespecificeerd is hoeveel er afzonderlijk voor zilveren en vergulde insignes moest worden betaald, is noodgedwongen een gelijk gewicht en een gelijke prijs voor de beide soorten insignes aangenomen. Ik heb de indruk dat dit onderscheid ook niet bijzonder groot geweest is. Zo werden in 1562 door Willem Vincentsz. 'verghulde teijkenen' gedeclareerd, maar noteerde de kerkmeester op de versozijde van de kwitantie 'silveren ende vergulden teckenken'.

Toch is uit de beschikbare bronnen een aantal duidelijke gevolgtrekkingen te maken. De volgende tabel geeft in de linkerhelft de originele passage in de rekeningen of kwitanties weer, terwijl in de rechterhelft mijn interpretaties worden gegeven.

1505 ?³³

- item Jan Mesmaker van die teijken te gijjten ende vij [wij] hadden xxij pont loijt³⁴ mede (?) tsame iij zl. gl. i¹/₂ sts
- item vi sts. betaelt van de vorm te maken
- item die vergulden teijkenen ende selveren teijken hebben tsamen gecost xxvij zl. gl. ende v st

1506 ?³³

- item Jan Mesmaker van de teijkenen te gijjten iij zl. gl.

1505 ? (onvolledige rekening)

Jan Mesmaker heeft uit 23 pond lood 613 insignes à 18 g kunnen gieten. Vergeleken met andere jaren een gering aantal. Waren er nog insignes over van het jaar ervoor, of moeten we de aanschaf van meer lood in een verloren gegaan deel van de rekening veronderstellen?

Het maken van een (giet?)vorm kostte 6 stuivers. Er werden zilveren en vergulde insignes ingekocht voor ruim 28 gulden, een gewichtshoeveelheid wordt helaas niet vermeld. Vergeleken met de aanschaf in 1519 (134 insignes voor ruim 16 gulden) kan een aantal van 235 insignes worden berekend.

1506 ? (onvolledige rekening)

Jan Mesmaker ontvangt 3 gulden voor het gieten van loden insignes. Tegen een gietloon van 0,4

1507 ?³³

- item van dat loijt te gyttē ij hondert pd ende xx betaelt [onleesbaar]

1508 ?³³

- item gecoft gulden teijken xij loijt³⁵ i vierdel
- item noch x loijt vitte teijkenen belopt tsamen xxxij zl. gl.
- item gecoft iij hondert pd loijts³⁴ ende xx belopt xi zl. gl. iij sts ix vijt

1519³⁶

- it. betaelt ses loet³⁵ v gulden teikenen ende iij engels ende vijf loet silveren teikenen tsamen gecoest xvj gulden iij sts j oert
- it. Jan Dierixsz. gegoeten vierde half hondert pont loits aen teikenen ellicke pont enen halven braspenning, facit vij gulden mien vijf sts
- it. een pont tiens³⁷ voir betaelt iiii¹/₂ sts
- it. betaelt van drie ijseren dair mij die teijkenen mede maeckt vj gulden iij sts
- it. noch gekoest iiii¹/₂ pont tiens ende iij loet voir betaelt xxij sts
- it. betaelt voir derde half hondert pont loets ende lxi vij gulden iij sts

1521³⁶

- item aen die silveren teijkenen ende vergulden teijkenen betaelt xvij gulden

1562³⁸

- Ick Ffrans Both burger tUtrecht bekenne dat Sweer Henricksz.³⁹ van Renen van mijn gecoft ende ontf(angen) heeft twee hondert pondt

stuiver per pond (zie 1519) betekent dit dat er 4000 insignes moeten zijn gegoten.

1507 ? (onvolledige rekening)

Van 220 pond lood konden zo'n 5800 insignes worden gemaakt.

1508 ? (onvolledige rekening)

12¹/₄ loet is ca 184 g, dit waren dus ongeveer 142 gouden (zilver-verguldde?) insignes.

10 loet aan 'witte' (=zilveren) pelgrimstekens komen overeen met ca 115 zilveren insignes.

Van 320 pond lood konden, wanneer al het lood versmolten werd, 8.500 loden insignes worden gegoten (70 stuivers per 100 pd lood).

1519

64 engels (6,4 loet) aan gouden tekens betekent ca 74 gouden insignes.

5 loet zilveren tekens komen overeen met 58 zilveren insignes.

Van 350 pond lood kon Jan Dierixsz. ca 9300 insignes gieten. Berekening van het gietloon komt bij 135 stuivers voor 350 pond op 0,4 stuiver per pond. Berekening via de braspenning klopt niet.

Een pond tin kostte 4¹/₂ stuiver.

Drie ijzers om insignes mee te maken voor 6 gulden en 3 stuivers.

Nog eens 4¹/₂ pond tin en 4 loet (=2220 gram) kostten 23 stuivers. Totaal ingekocht 2700 g (5,6 pond) tin.

250 pond lood en nog eens 61 pond kostten 7 gulden en 4 stuivers (46 stuivers per 100 pd lood).

1521

17 gulden aan zilveren en vergulde insignes betekent (bij ca 27 stuivers het loet, de gemiddelde prijs van een loet zilveren insignes van 1562 en 1563) 13 loet. Hiervoor konden 145 zilveren c.q. zilver-verguldde insignes à 1,3 g geleverd worden.

1562

Frans Both verkocht aan Sweer Henricksz. 200 pond oud lood, tegen 81¹/₂ gulden (85 stuivers per 100 pd).

oudt loet, dair hij mijn voor bet(aelt) heeft negendalve Kar. gulden, oircondt mijn eijgen handt hier onder gestelt opten viij^{en} maij Anno Lxij, Ffrans Both. [verso (op de achterzijde): quitantie vant teijken loet bedragende de somme van viij gulden x sts.].

- Ick Zuer Henricksz. bekenne ontfangen te hebben van Rutger Velkener kamelaer kerckmeijster tot Reijnen vijer gld. x^{1/2} sts van hondert pont ende tweetacht pont teijkenen te gieten, ve(r)beset in die vaert anno twe(s)estich ende dancke Rutger Velckenaer kamelaer kerckmeijster, anno Lxij, ick Zuer Henricksz. [verso: quitantie van iij gulden x^{1/2} sts vant gieten vande loijen teckenen anno Lxij].

- Ick Willem Vincentsz.⁴⁰ die somma van ses gld. en vijf sts., wijt saeke dat ick gheleevert hebbe die kerke van Rheenen vijf loet vergulden teijkenen, elke loet ghereeken op vijf en twintich sts Brabants, comt die somme voorschreeven, gheleevert Kunere Anno twee en sestig,..... actum tot Rheenen den darthienste dach Junij anno twee en sestig, Ick Willem Vincentsz. [verso: quitantie van de silveren ende vergulden teckenen bedragende de somme van vj gulden v sts.].

1563⁴¹

- Ick Vincent Willemsz. goutssmit tot Utrecht belije mits dese mine hantschrift ontfangen te hebben wuijt handen van Rutger Valkenaers kerrickmeijster tot Renen xxij Carolus gl. en viij stuvers heercommende van xvi loet sulvere vergulde teijkenen die ick die kercke tot Rienen geleevert hebbe heet loet gerekent tot xxviij stuvers actum den xxix^{en} septembris anno xxxij Ic Vincent Willemsz. goutssmid. [verso: quitantie van silveren vergulden teckenen inde vaert de anno Lxij ende de quitantie spreekt van xxxij daeromme is dit ander

Sweer Henricksz. heeft van de 200 pond ingekocht lood er kennelijk slechts 182 van vergoten. Hiervan moeten ca 4850 insignes gegoten zijn 'voor de vaert anno 1562'. Het gietloon bedroeg ¹/₂ stuiver per pond.

Willem Vincentsz. leverde 5 loet vergulde insignes, d.w.z. 58 stuks, voor 6 gulden en 5 sts. Elk insigne kostte dus ruim 2 stuivers.

1563

Door Vincent Willemsz. werden zilver-vergulde insignes in twee zendingen geleverd, een van 35 engels (53 g), overeenkomend met 41 stuks, en een van 125 engels (188 g), dus 145 stuks, totaal dus 186 exemplaren. De prijs bedroeg 28 stuivers het loet.

memorieken hieran gehangen].

- [het 'memorieken']: Anno Lxij Item die erste teijkenen die ic gesonden hebbe waren een ons ende vijftien engels. Ende die teijkenen die ic ou [U] nou sende wegen sees ons ende vijf engels mact tesamen acht onsen ofte seestien looet heet looet gerekent xxvij stuvers, facit xxij gl. viij sts.
- Ick Zueer Henricksz. lije ende bekenne ontfangen te hebben van Rutger Welkener kamelaer kerckmeijster die somme van vijf gl. twe sts een oert van twe hondert vi¹/₂ pont teijkenen te gijeten ende die selfde teijkenen ghegeven sijn in die kerck tot Renen v £ ii sts j ort.
[verso: quitantie v gulden ij sts een oert van loijen teckenken].
- item ghelevert de kerck te Renen den xxij^m meij anno Lxij een roll loots weegende j^clxxj pond het C voer v gulden v sts. facit viij gl. xix¹/₂ st.
- Noch gelevert ii¹/₂^c pond loots om te vergieten het C voer iiij gl. vii¹/₂ sts, facit x gl. xvij sts j blanc.
- Van waechgelt verschoten j st. den xiiij^m martij anno xv^c vier ende tsestich, Lubbert van Compostel.

1565⁴²

- Ontfangen van Jan de Keijser cameraer kerckmeijster die somme van soeven gulden andhalven st. dat ick in Sinte Kuneren vaert anno Lxv voer die pelgrims gegoten hebbe ij^clxxxij pont teijkenen tpont een halve st. Act. iiij^m aprilis Ao 66. [verso: loijen teijkenen rgieten A° 65]. [Ondertekend door Zueer Henricksz.].
- It. ontfangen bij mij onderteijckent vuijt handen van Jan de Keijser van weegen de kerck van Renen vijftien gulden ter cause van drie hondert pont loots die ick gelevert hebbe tot behoefv vande kerck voirsz. om teijckenen off te maecken Odulphi Anno xv^cvijff ende

Het 'memorieken' betreft een aangespeld briefje met een aanvullende mededeling op de kwitantie.

Zueer Henricksz. goot 205¹/₂ pond lood, waarvan ongeveer 5500 insignes gegoten moeten zijn. De insignes zijn aan de kerk overhandigd en niet aan een zelfstandige verkoper. Het gietloon bedroeg ¹/₂ stuiver per pond.

Door Lubbert van Compostel (uit Utrecht) werd geleverd een rol lood van 171 pond tegen 105 stuivers per 100 pd

Een tweede leverantie betrof 250 pd lood tegen 87,5 stuiver per 100 pd.

1565

Zueer Henricksz. verwerkte 283 pond lood waarmee 7500 insignes gegoten konden worden. Het gietloon bedroeg een halve stuiver per pond gegoten lood, dus 1 stuiver voor 53 insignes.

Lubbert van Compostel leverde 300 pd lood voor 15 gulden, dus voor 100 stuivers per 100 pd.

tsestich ... Lubbert van Compostel. [verso: Compostel A° lxv xv gl.].

1569⁴³

- Ick Vincent Willemsz. kenne ontfangen te hebben wt handen van Tonis Petersz. kistemaeker van weegen Johan die Keijser als kerkmeijster tot Reenen die somme van twaeleff gl. drie sts, ter cause van ix loet teijkenen geleevert anno 1569 ende bedancke hem [verso: quintantie vande gautsmit van teijkenen anno lxix].
- Ick Zueer Henricksz. bekenne mijts desen ontfangen te hebben van Jan die Keijser kamelaer kerckmeijster vier gl. xiiij sts een half van Sunte Kuneren teijkenen te gieten anno negensestich ... iiii £ xiiij sts vj penn. [verso: Zweer van teijkenen tgieten].
- Anno xv^c Lxix. Ick Jan die Keijser kerckmeijster tot Renen doen halen opten xxj^m maij bij Henrick Jacobsz. schipper twee hondert pondt oudt loot tpondt negen deijts, facit elf gulden vijf sts. [verso: loet tot teijkenen 69].

1571⁴⁴

- Adriaen van Harn voor ij^c en xxv pont loots, daermen teijkenen afgegoten heeft voor die pelgrims, ijder pont vij deijts tsamen ix £ xvj sts vij d(euten).
- Sweer Henricksz. van ij^c pont loijen teijckens te gieten voor die pelgrims v £ j sts.
- In dit jaer en sijn geen silveren vergulden teijkenen gemaect, soe int voorleden jaer genoch overgelopen waren, ergo hier niehill.

1572⁴⁴

- Gerrit Vastrick voor hondert en tien pont loots dat pont enen st. daer van gegoten sijn teijkenen voor die pelgrims v g x sts
- van waeghgelt om tselve loot te wegen ij sts.
- Sweer Verhuet van j^c en x pont loijen teijckens

1569

Vincent Willemsz. leverde 9 loet insignes, 104 stuks. Er is niet gespecificeerd in hoeverre het zilveren, dan wel zilver-vergulde insignes geweest zijn.

Zueer Henricksz. ontvangt voor het gieten 94,5 stuiver, hetgeen inhoudt dat hij (tegen 1/2 stuiver per pond, zie 1571 en 1572) 189 pond loden insignes heeft gegoten, dit zijn ca 5000 exemplaren.

Per schip werd aangevoerd 200 pd oud lood à 9 duiten het pond, d.i. 1800 duiten of 1800:8=225 stuivers, dus 112 1/2 stuiver per 100 pd.

1571

Inkoop van 225 pond lood, het pond voor 7 duiten. Dit is 87 1/2 stuiver per 100 pd.

Sweer Henricksz. heeft 200 pond insignes gegoten: ca 5300 exemplaren. Het gietloon bedroeg 101 stuivers voor 200 pond, dus een fractie meer dan 1/2 stuiver het pond.

Er zijn geen zilveren en/of vergulde insignes aangekocht omdat er nog voorraad van het voorgaande jaar was.

1572

Gerrit Vastrick leverde 110 pond lood tegen 125 stuivers. Dit is 114 stuivers per 100 pd.

Waaggeld 2 stuivers.

Sweer Verhuet heeft uit 110 pond 2900 loden

te gieten dat pondt $\frac{1}{2}$ st. facit ij g(ulden). xv sts.

1573 ⁴⁴

In dit jaer van LXXIIJ overmits der wegen duer die excursien der Buerense, Gorcumsse ende andere soldaten, sijn weijnich pelgrims tot die vaert gecomen, alsoe dat ter cause van dien den offer nijet gelicht en is, ergo hier voor den offer nihill

Insgelijcx isser gheen was of zeer luttell gecomen, ende tgene datter gecomen is, is terstondt tot keerssen gemaectt ende inder kercken onder den dienst verbesicht, ergo hier voor twas nihill

1578 ⁴⁴

- Roeloff Sweeren betaelt de somme van twee ponden⁴⁵ thien schellingen ende dat ter cause van hondert vijff ponden loeijen teekenen van Sinte Cunera te gieten diemen den pelgrommen vuint deelde, ergo hier ij £ x sts.

1579⁴⁴

[de offerkist is niet geopend, er worden geen posten verantwoord met betrekking tot pelgrimsinsignes].

insignes gegoten. Het gietloon bedroeg $\frac{1}{2}$ stuiver per pond.

1573

In verband met strooptochten van gewapende benden in de Betuwe zijn er dit jaar weinig pelgrims in Rhenen gekomen. Deze opmerking zou er op kunnen wijzen, dat een belangrijk deel van de pelgrims uit de Betuwe afkomstig moet zijn geweest.

In datzelfde jaar was er geen of nauwelijks was geofferd.

1578

Roelof Sweeren heeft 105 pond loden insignes gegoten: 2800 exemplaren. Hij verdiende krap $\frac{1}{2}$ stuiver per pond.

1579

Alles wijst er op dat er vanaf 1579 geen pelgrims meer ontvangen werden en dat er ook geen vaart meer heeft plaatsgevonden.

IJzeren gietvormen

Uit de rekeningen blijkt duidelijk dat er in 1505 een nieuwe gietvorm in gebruik werd genomen, en dat in 1519 drie ijzeren gietmallen werden aangekocht, een belangrijk aanvullend gegeven ten opzichte van de mededeling van Van Beuningen, die het algemeen gebruik van *leiste*en bij de vervaardiging van gietvormen noemt⁴⁶. Aangezien de zilveren en vergulde insignes bij een Utrechtse goudsmid werden betrokken, moeten we aannemen dat de 'drie ijzeren dair

Pelgrimsinsigne van St. Cunera, type III. Coll. Van Beuningen, Inv. 1423.

mij die teyckenen mede maeckt' bestemd waren voor het gieten van de loden insignes. Of zou de Utrechtse goudsmid voor rekening van de Rhenense kerk deze 'ijseren' aangeschaft hebben ten behoeve van de zilveren en vergulde insignes?

Tin

Er is in de Cunera-insignes zeer weinig tin verwerkt. Slechts in één jaar van de 14 jaren waarover gegevens beschikbaar zijn, is de inkoop van tin verantwoord. Dit

Pelgrimsinsigne van St. Cunera, type IV. Coll. Van Beuningen, Inv. 1800.

betreft in 1519 5,6 pond tin in twee leveringen. Wanneer we aannemen dat deze hoeveelheid ook in zijn geheel verwerkt is in de 350 pond lood, die dat jaar vergoten is, dan is dit nog maar 1,6%. Uit het overzicht van Van Beuningen blijkt dat het geanalyseerde Cunera-insigne uit zijn collectie 2,6% tin bevatte. Volgens Köster kwam een legering met zo'n laag tingehalte, ook vroeg in de middeleeuwen, weinig voor. Hogere gehalten tin maken het gieten door het lagere smeltpunt namelijk veel eenvoudiger⁴⁷. We beschikken helaas over te weinig rekeningen om definitieve conclusies te trekken. Ik verwacht echter, op grond van de 'inkoopfacturen', dat de andere Cunera-insignes weinig of geen tin bevatten. Deze verantwoordingen zijn meestal zó compleet, dat aankopen van tin zeker vaker hadden moeten worden aangetroffen, wanneer ze ook inderdaad zouden hebben plaatsgevonden. Het is natuurlijk ook denkbaar dat men een grotere voorraad tin aanhield, en niet elk jaar inkocht. Dan blijft de vraag, waarom dan in 1519 zo'n relatief geringe hoeveelheid werd gekocht.

Lood

Opmerkelijk is, dat er in een enkel geval sprake is van *oud* lood. Zou dit beter te gieten zijn geweest? De prijs ervan (9 deuten) bedroeg namelijk een fractie meer dan de normale prijs van, op dat moment, een stuiver per pond. Wellicht was er geen gewoon lood voorradig. Door de kerkmeesters werd trouwens herhaaldelijk oud lood verkocht.

Ook merkwaardig is de vermelding in 1578 van het 'uitdeilen' van insignes. Het lijkt

onwaarschijnlijk dat de insignes gratis werden uitgedeeld in de letterlijke zin. Of werden ze 'uitgedeeld' aan de pelgrims, wanneer deze bijvoorbeeld een gift in de offerkist wierpen? Maar hoe moeten we dan het bestaande onderscheid in zilveren en vergulde insignes verklaren? Wie ontving er dan een loden, en wie een zilveren of verguld insigne?

Bij vergelijking van de loodprijzen in de jaren waarover wij gegevens hebben, blijkt dat er nogal wat schommelingen in voorkomen. Het volgende staatje verduidelijkt dit:

1508	70 st	1565	100 st
1519	46 st	1569	112,5 st
1562	85 st	1571	87,5 st
1563	105 st	1572	114 st
1563	87,5 st		

Loodprijzen per 100 pond

Zeker is dat het ingekochte lood niet reeds een kant-en-klaar lood-tin mengsel is geweest. De prijs van lood was namelijk gelijk aan die van lood ten behoeve van de dakbedekking van de Cunerakerk en -toren. Het zal dus wel hetzelfde soort lood geweest zijn.

Het is ook duidelijk dat Rhenen in die tijd nog niet over een goud- of zilversmid beschikte. Vandaar dat bestellingen voor zilveren en zilver-vergulde insignes in Utrecht werden geplaatst. Wie zou toen de vorm en het model hebben bepaald? Werd dit aan de goudsmid overgelaten?

Samenvattend kom ik tot het op de volgende bladzijde weergegeven overzicht van aantallen vervaardigde pelgrimsinsignes.

Van inflatie was in die jaren nauwelijks sprake. Er is weliswaar vaak een tekort geweest aan granen waardoor de prijs daarvan sterk kon schommelen, maar op de lonen heeft dit nauwelijks invloed gehad. Vandaar dat we hieronder, over de bestudeerde jaren in de zestiende eeuw, de volgende (berekende) gegevens mogen vermelden:

Een dagloon van een arbeider bedroeg in de zestiende eeuw circa 2-5 stuivers. Aannemend dat de gieter 5 stuivers per dag verdiende, dan zal hij voor het gieten van 200 pond lood, waarvoor 100 stuivers gedeclareerd werden (1/2 stuiver per pond), zeker 20 dagen gewerkt moeten hebben. Uit een pond kwamen 27 insignes en voor 1 stuiver werden dus 54 insignes gegoten, 270 stuks per dag.

De inkoopprijs van 100 pond lood bedroeg over de 9 bekende jaren gemiddeld 90 stuivers per 100 pond ⁴⁸. Tin kostte ongeveer 500 stuivers per 100 pond. Uit een pond lood kwamen ca 27 insignes, waarvan de inkoopprijs per stuk dus 1/27 stuiver

Jaar	loden	zilveren	vergulden
1505	613	235	
1506	4000	?	?
1507	5800	?	?
1508	8500	115	142
1519	9300	58	74
1521	?	145	
1562	4850	?	58
1563	5500		186
1565	7500	?	?
1569	5000	104	
1571	5300	0	0
1572	2900	?	?
1573	0	0	0
1578	2800	?	?
1579	0	0	0

Aantallen vervaardigde pelgrimsinsignes

bedroeg. Zilveren insignes kostten inkoop (1562, 1563) ca 28 stuivers per loet (15 gram), dus zo'n 2½ stuiver per stuk. De inkoopprijs van de 'loetenen tekenen' Sinte Gommaer te Lier is onwaarschijnlijk hoog: 7 zilvergulden per pond, d.w.z. bijna 170 stuivers⁴⁹.

Aan wie werd de vervaardiging van insignes toevertrouwd, en wie verkocht deze? Wij zien uit de beschikbare gegevens, dat vaak aan een zekere Zueer of Sweer Henricksz. het gieten werd toevertrouwd. Hij verichtte allerlei 'klusjes' voor de

kerk. Zo vervoerde hij kerkkoren om te verdelen onder de armen, maakte hij vier maal per jaar (1569) het oxaal schoon en liep hij mee in processies. Op een van de kwitanties wordt hij vermeld als 'kerkendiener'.

Behalve het verbod om zonder toestemming van de kerkmeesters insignes te verkopen, is niets bekend over de verkoop ervan in Rhenen. In 1563 verklaarde Sweer Henricksz. dat de 'teijkenen' aan de kerk waren geleverd. Ze kunnen daarna natuurlijk aan 'detaillisten' ter verkoop zijn overgegeven.

Offerkist

Naar de verkoopprijs van de insignes kunnen we slechts raden. Vandaar dat het mij nog niet duidelijk is hoe groot de opbrengst was. Ik heb ook nog geen idee waar de inkomsten van de verkoop werden verantwoord; ze staan niet in de rekeningen vermeld. Een mogelijkheid zou kunnen zijn, dat deze in de offerkist terecht kwamen. In elk geval stonden er veel onkosten tegenover.

De offerkist werd vrijwel jaarlijks geopend, onder het toezien van commissarissen uit Utrecht. Dit waren op 15 juni 1563 mr. Jacob van Buezinchem, Raad en Rentmeester-generaal 's Lands van Utrecht, en Jonkheer Johan vanden Wijngaert, kapitein en overste op de 'stercte van Vredenburg'. Over 1565 is een kwitantie bewaard gebleven, waaruit blijkt dat deze of andere commissarissen in een plaatse-lijke herberg op 21 en 22 juni 35 maaltijden (totaal 7 gulden), 38 kwarten wijn (voor

ruim 9 gulden) verteerden, en er nog eens 6 ontbijten verorberden.

Het was trouwens wel 'boter bij de vis': reeds enkele dagen na de Cunera-week werd de offerkist nageteld.

De kist bevatte in 1571 123 gulden en 5 stuivers, in 1572 telde men 58 gulden en 16 stuivers. Hiervan ging (op 22 juni) al 3 gulden en 12 stuivers naar François van Buegen, klerk 'vanden comptoire' van de landrentmeester Loijs van Bueghen. De overste van Vredenburg kreeg hetzelfde bedrag. Het totaal aan inkomsten van de Cunerakerk volgens de rekening over 1571 bedroeg ruim 1767 gulden, tegen de totale uitgaven van 1606 gulden. De 123 gulden uit de offerkist maakt hier slechts 7% van uit. De Cuneraweek kostte in 1572, alleen aan vacatiegelden en kleine onkosten al ruim 88 gulden, dus meer dan de opbrengst van de offerkist. Daarboven kwamen nog overige kosten, waarvan die voor het oprichten van

de calvarieberg reeds zo'n 50 gulden bedroegen⁵⁰.

In 1573, een jaar waarin als gevolg van strooptochten van Burense, Gorcumse en andere soldaten weinig pelgrims 'tot die vaert' gekomen waren, werd de offerkist niet gelicht. De uitgaven ten behoeve van de Cuneraweek bedroegen toen 16 gulden en 1 stuiver. Ook 1574 was in dit opzicht geen 'vet' jaar. Op 15 juni is een van de kerkmeesters naar Utrecht gereisd om de rentmeester mede te delen, dat hij niet naar Rhenen behoefde te komen om de offerkist te lichten en de onkosten te controleren, omdat 'die vaert nijet te beduijden en heeft gehad'.

We moeten aannemen dat de insignes in het algemeen ook inderdaad verkocht zijn en daarom moeten de aantallen pelgrims in dezelfde orde van grootte in Rhenen aanwezig zijn geweest. Een vraag die zich voordoet bij dergelijke grote aantallen pelgrims, enkele duizenden ieder jaar weer gedurende de Cuneraweek, is, waar alle pelgrims verbleven in een stadje dat toen ongeveer 200 huizen telde. Hoe functioneerde de voedselvoorziening? Verdere bespiegelingen over deze kwestie laat ik echter in het kader van dit artikel achterwege.

Tot slot nog één opmerking. Ik acht het niet onmogelijk, dat er behalve loden, zilve-

Het enig bekende zilveren pelgrimsinsigne van St. Cunera. Op de voorzijde de tekst: 'Cunera Sancta'. Links de voorzijde en rechts de keerzijde van het insigne. Londen, British Museum. Inv. 85.5.8.106.

ren en zilver-vergulde insignes óók nog gouden insignes hebben bestaan. Bij de levering in 1508 wordt duidelijk over 'gulden teijken' gesproken, of zou men vergulde insignes korthedshalve ook maar 'gouden' hebben genoemd?

In elk geval blijven er vragen genoeg open. Ik hoop, dat de in dit artikel bij elkaar geplaatste gegevens anderen zullen aanzetten de berekeningen te controleren en uit te breiden en eventuele nieuwe conclusies aan de gegevens te verbinden.

OVERZICHT VAN DE BIJ DE BEREKENINGEN GEBRUIKTE GELDSWAARDEN EN GEWICHTEN:

1 penning	$\frac{1}{16}$ stuiver	1 engels	= $\frac{1}{20}$ oud Hollands ons = 1,538 g
1 deut (duit)	2 penningen	10 engels	= 1 loet (loijt)
1 stuiver	8 duiten	20 engels	= 1 ons = 30 g (ook 40 g)
1 schelling	$\frac{1}{20}$ pond = 1 stuiver	1 ons	= 2 loet
1 braspenning	10 duiten	1 loet	= 15 g
1 gulden	20 stuivers (van 16 penningen)	1 pond	= 480 g = 16 ons (van 30 g)
1 zilvergulden	24 $\frac{1}{4}$ stuivers		

Gebruikte afkortingen

GR	Gemeente Rhenen
RAU	Rijksarchief in Utrecht

- Anonymus, ca 1515** ▶ Anonymus, *Dat Leven van Kunera*, Rhenen, z.j. (facsimile: Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1902).
- Bemmel, Van, 1760** ▶ A. van Bemmel, *Beschryving der stad Amersfoort*, I, Utrecht, 1760.
- Bergh-Hoogterp, Van den, 1990** ▶ L.E. van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 dln, 's-Gravenhage/Maarssen, 1990.
- Beuningen, Van, 1993a** ▶ H.J.E. van Beuningen, 'De Insignes van Sinte Cunera te Rhenen', in: H.J.E. van Beuningen en A.M. Koldewij (red.), *Heilig en Profaan, 1000 laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie van H.J.E. van Beuningen*, Rotterdam Papers VIII, Rotterdam, 1993, 64-68.
- Beuningen, Van, 1993b** ▶ H.J.E. van Beuningen, 'Technische Aspecten', in: *Idem*, 16-25.
- Beuningen, Van en Koldewij, 1993** ▶ H.J.E. van Beuningen en A.M. Koldewij, 'Loetenen Tekenen van Sinte Gommaer, Lier', in: *Idem*, 76-78.
- Combrink, 1988** ▶ J. Combrink, *Dat Leven van Kunera, getranscribeerd en geannoteerd*, Rhenen, 1988.
- Deys, 1987** ▶ H.P. Deys, 'Het Cunerafeest in Rhenen in 1571', *Oud-Rhenen*, 6(2) (1987) 13 pagina's ongenummerd. Gelijktijdig verschenen in *Maandblad Oud-Utrecht*, 60 (1987) 75-79.
- Deys, 1994** ▶ H.P. Deys, 'De Pelgrimstekens van Sinte Cunera', *Oud-Rhenen*, 13(2) (1994) 59-73.
- Elsen, Van den, 1890** ▶ Pater van den Elsen, *De H. Kunera, Haar leven, hare relikwieën, hare vereering en mirakelen*, z.pl., 1890.
- Emants, 1922** ▶ M.Th. Emants, *De legende van Sinte Kunera in de Middeleeuwen*, diss., Leiden, 1922.
- Heeringen, Van, e.a.** ▶ R.M. van Heeringen e.a., *Heiligen uit de modder*, Zutphen, 1987.
- Heijenga, 1986** ▶ T. Heijenga, 'Pelgrimstekens van Sinte Cunera gevonden', *Oud-Rhenen*, 5(1) (1986) 1 pagina ongenummerd.
- Iterson, Van, 1960** ▶ W. van Iterson, *De Stad Rhenen*, Assen, 1960.
- Kist, 1859** ▶ Kist, N.C., 'De Reenensche Kunera-legende, in betrekking tot die van Sinte-Ursula en de Elfduizend Maagden', *Kerkh. Archief*, dl. II, 1859, 1-48. Met bijlage van W. Moll (317-320) en een tweede bijlage door R. Bennink Janssonius, *ibid.* 1866, 413-418.
- Köster, 1984** ▶ K. Köster, 'Mittelalterliche Pilgerzeichen', in: Lenz Kriss-Rettenbeck e.a. (reds), *Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München, München-Zürich, 1984*, 203-223.
- Maris, 1945A** ▶ J. Maris, 'Van Sinte Kuneren Vaert', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1945/1946, 214-219.
- Post, 1954** ▶ R.R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, Utrecht/Antwerpen, 1954.
- Stallaert, 1891** ▶ K. Stallaert, 'De legende der heilige Kunera van Rhenen', *Dietsche Warande*, IV (1891), 28-36.
- Thiers, 1994** ▶ O. Thiers, *Bedevoort en kerkeraad - De Amersfoortse vrouwevaart van 1444 tot 1720*, Hilversum, 1994.
- Voortman, 1895** ▶ C.J. Voortman, *Kunera, De Rhenense Kunera-legende, berijmd naverteld en van Aantekeningen voorzien*, Rhenen, 1895.
- Water, Van de, 1729** ▶ J. van de Water, *Groot Placaatboek*, III, Utrecht, 1729.
- Willenswaard, Van, 1934** ▶ A.G. van Willenswaard, *Korte Beschrijving van de Kunera-kerk te Rhenen, alsmede een beknopte weergave van de legende van 'Sinte Kunera'*, Rhenen, 1934.

Noten

- * Het betreft hier een aangevulde en verbeterde versie van een artikel gepubliceerd in *Oud-Rhenen*, 13(2) (1994), 59-73.
- 1 In oude rekeningen wordt steeds het woord 'teken of teijken' genoemd. De term 'insigne' is van moderne herkomst.
- 2 Zie bijvoorbeeld Köster, 1984; Heeringen, Van, e.a., 1987; Beuningen, Van, en Koldewij, 1993.
- 3 De volgende Nederlandse plaatsen zijn bekend: Aardenburg, Amersfoort, Amsterdam, Boxtel, Delft, 's-Gravezande, Haarlem, Hasselt, Hulsterlo, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Rhenen, Steenbergen, Vrouwenpolder en IJsselmuiden.
- 4 Iterson, Van, 1960, 253 en 252, noot 22.
- 5 Beuningen, Van, 1993a, 68.
- 6 Over de legende van St. Cunera zijn enkele boekwerkjes verschenen. Ze zijn veelal gebaseerd op het enige bewaard gebleven exemplaar van het omstreeks 1515 gedrukte en in Rhenen verkochte boekje *Dat Leven ende die Passie ... van Sinte Kunera*: Anonymus, ca 1515; facsimile 1902; Kist, 1859 en 1866; Elsen, Van den, 1890; Stallaert, 1891; Voortman 1895; Willenswaard, Van, 1934; Bunt, Van de, 1974; Combrink (transcriptie), 1988. Emants, 1922 heeft een uitgebreide studie naar handgeschreven bronnen verricht.
- 7 RAU, Staten Landsheerlijke tijd, 44.
- 8 RAU, Kleine Kapittels en Kloosters, 1224.
- 9 Bemmel, Van, 1760, 129 e.v. Zie ook Thiers, 1994. Onbegrijpelijk is in deze laatste studie dat de schrijfster met geen enkel woord rept over Cunera en Rhenen.
- 10 Iterson, Van, 1968, 252 en volgende.
- 11 Zie onder meer Köster, 1984 en Heeringen, Van, e.a., 1987. Köster geeft op een kaart met de Westeuropese bedevaartsoorden wel de plaats Rhenen als zodanig aan.
- 12 Mijn dank gaat uit naar H.J.E. van Beuningen die de volgende gegevens verstrekte. In de volgende plaatsen in Nederland werden de 24 Cunera-insignes gevonden: Achterberg 1, Amersfoort 2, Amsterdam 3, Arkel 1, Betuwe (?) 1, Dordrecht 1, Gellicum 1, Groese 1, Haarlem 1, Heteren 1, Kampen 1, Kerk Avezath 1, Lopik 1, Maurik 1, Middelburg 1, Ophemert 1, Rhenen 1, Rotterdam 3, Wijk bij Duurstede 1.

- 13 Water, Van de, 1729, dl. 3, 1080.
- 14 Bommel, Van, 1760, 137.
- 15 GR, Oud archief Rhenen, 94a. Ook in Water, Van de, 1729, dl. 3, 1089.
- 16 Van Iterson meldde in 1960 dat hij nergens een exemplaar heeft kunnen vinden en wij mogen aannemen dat er toen inderdaad nog geen enkel Cunera-insigne bekend was. Pas in 1978 werd er voor het eerst een teruggevonden.
- 17 Beuningen, Van, 1993a. Zijn dateringen 1450 - 1500 bij de afgebeelde insignes Cunera-insignes (nummers 162-165) moeten mijns inziens worden herzien in $\pm$ 1450 - 1578.
- 18 Beuningen, Van, 1993b.
- 19 Maris (1945 en 1946) heeft enkele posten uit de kerkrekeningen van 1521 en 1572, aanwezig in het Domarchief, aangehaald. Hierin komt een post voor betreffende zilveren en vergulde, respectievelijk loden tekens, maar zij ging niet verder in op de pelgrimstekens. Door Heijenga (1983) werd de aankoop van een vondst vermeld; Deys (1987) en Beuningen, Van (1987) zijn wat specifiek op deze tekens en hun betekenis ingegaan.
- 20 GR, 760, 763, 777 en 794.
- 21 RAU, Domkapittel, 4371.
- 22 De eerste predikant, Mr Willem Wirtzfelt, werd overigens reeds per 1 januari 1579 benoemd.
- 23 Uit de notulen van 6 juni 1580: '... is geordonneert dat in een ijder poorte sall zijn een rot burgeren in persoën op Sinte Cunerē dach ...' (GR, Oud archief Rhenen, 3).
- 24 Zie zijn biografie in Bergh-Hoogterp, Van den, 1990, [162]. Vincent Willemsz. trouwde met een nicht van de Utrechtse goudsmid Antonis Beijer, aldaar begraven als 'goutsmyt van Renen'. Diens broer Willem Beijer zou volgens Van den Bergh-Hoogterp in 1508 'koning' bij het papagaaischieten in Rhenen geweest zijn. In de kerkrekening van de Cunerakerk (GR, Oud archief Rhenen, 760, 2^e deel, 5a) komt Willem Beijer als smid voor, een interessante aanvulling op de door Van den Bergh-Hoogterp vermelde gegevens betreffende de onderlinge relatie van smeden en goudsmiden, die bovendien lange tijd in hetzelfde gilde waren ondergebracht.
- 25 Willem Vincentsz. van Drielenborch. Zie zijn biografie in Bergh-Hoogterp, Van den, 1990, [197].
- 26 Speelluiden en de Utrechtse stadstrompers traden ook op te Amersfoort, Thiers, 1994, 57.
- 27 Zie hierover bijv. Post, 1954, 338.
- 28 Zie Deys, 1987.
- 29 Maris, 1946.
- 30 Deys, 1987.
- 31 Deys, 1994.
- 32 Ik dank Mr. John Cherry, Acting Keeper van het Department of Medieval and Later Antiquities van het British Museum te Londen zeer voor zijn vriendelijke ontvangst en medewerking.
- 33 GR, Oud archief Rhenen, 760. Dit betreft twee zeer onvolledige rekeningen en een losse bladzijde. In een van de verantwoorde posten wordt het jaar 1504 vermeld. Uit het verloop van de, naar het zich laat aanzien wekelijkse verantwoordingen, vaak met de heiligendagen aangeduid, zou met grote voorzichtigheid opgemaakt kunnen worden dat de posten betreffende de Cunera-feesten over de jaren 1505, 1506, 1507 en 1508 moeten lopen.
- 34 Hier wordt het metaal lood bedoeld.
- 35 Een 'loijt', 'loot' of 'loet' is een gewichtshoeveelheid van circa 15 gram.
- 36 RAU, Domkapittel, 4371.
- 37 Tin.
- 38 GR, Oud archief Rhenen, 794.
- 39 Dit is Sweer of Sweder Henricksz. Verhuet. Hij was onder meer gasthuismeester in 1565 en kerkmeester in 1574.
- 40 Het is merkwaardig dat de eerste levering door de zoon geschiedt, het volgende jaar door zijn vader. Mogelijk heeft de vader reeds in voorgaande jaren geleverd.
- 41 GR, Oud archief Rhenen, 777.
- 42 GR, Oud archief Rhenen, 794.
- 43 GR, Oud archief Rhenen, 777. De kwitanties betreffen betalingen in 1570 over leveringen in 1569.
- 44 GR, Oud archief Rhenen, 763.
- 45 Dit zijn ponden (£) geld. Een pond had toen dezelfde waarde als een gulden. Een gulden was verdeeld in 20 stuivers, een £ in 20 schellingen.
- 46 Beuningen, Van, 1993b, 18.
- 47 Köster, 1984, 206.
- 48 Tegenwoordig kost een pond lood circa 2900 stuivers.
- 49 Beuningen, Van, en Koldewij, 1993, 76.
- 50 Dit betrof onder meer onkosten (6 gulden) van de Utrechtse steenhouwer Henrick Jan Quast, die zes dagen heeft gewerkt aan het oprichten van de crucifix en de kolom (geselpaal) met het beeld van 'O.L. Heere' op de Calvarieberg; 2000 stenen ten behoeve van de 'nieuwe berch van Calvarie' (5 gulden 10 sts); twee metselaars die de oude calvarieberg hadden afgebroken en de nieuwe hadden opgemetseld (11 gulden 4 sts); transport van kalk, kiezelstenen etc. (2 gulden); timmerlieden en hout (11 gulden 4 sts); Jan Mom de smid voor ijzerwerk gebruikt aan de calvarieberg en het crucifix (6 gulden); het polychromeren van de calvarieberg (8 gulden 13 sts). Hiermee komen de kosten op ruim 50 gulden, waarbij moet worden opgemerkt dat sommige posten ook andere uitgaven behelsden.

Dirk van Abcoude

Dirk Apronda

Leven tussen oud en nieuw in de zestiende eeuw

Louise van Tongerloo

Een goed-rooms edelman die beschreef wat hij in Utrecht meemaakte,
een remonstrantse dominee, die herinneringen aan zijn Utrechtse jeugd

Drs. Louise van Tongerloo (1935) studeerde geschiedenis in Utrecht en Marburg/Lahn. Als docente middeleeuwse geschiedenis was zij tot 1990 verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht. Naast studies over de laat-middeleeuwse geestelijkheid publiceerde zij over schenkingen van gebrandschilderd glas.

ophaalde, en een grafsteen - dat zijn de bijzondere ingrediënten voor een nadere kennismaking met een geestelijke in het zestiende-eeuwse Utrecht. Werd deze priester, pastoor van de Geertekerk, slechts voor korte tijd geboeid door gedachten uit de

Reformatie, of heeft hij zich er voorgoed aan gewonnen gegeven, zonder daar openlijk voor uit te komen?

'Een liefallich man' is in 1536 of 1537 pastoor geworden van de Geertekerk in Utrecht ¹. Hij heette Dirk Willemszoon van Abcoude en was een man van midden veertig. In 1515 was hij namelijk tot priester gewijd, en als men zich daarbij aan de voorgeschreven leeftijd van vijftientig jaar heeft gehouden, zou hij dus in 1490 ongeveer geboren moeten zijn. Vóór zijn priesterwijding had hij in Leuven gestudeerd, geen theologie, want dat deed destijds bijna geen enkele geestelijke, maar de *artes liberales*. In tegenstelling tot vele anderen beperkte hij zich niet tot een paar jaar college lopen, maar sloot die filosofische basisstudie af met het hoogste examen. Daarom vinden we vaak de titel van *magister artium*, meester in de vrije kunsten bij zijn naam ².

Nog twee mijlpalen passeerde Dirk van Abcoude eer hij pastoor werd. In 1522 is hij door het kapittel van S. Pieter in dienst genomen als vicaris om missen aan het altaar in de crypte op te dragen ³. Drie jaar later kwam hij ook in dienst van het Bartholomeusgasthuis - in de parochie van de Geertekerk. Deze gasthuisvicarie kende echter veel meer taken, omvatte in feite de zielzorg over verzorgden en verzorgers. Alweer spoedig na deze benoeming verwierf Dirk nog twee vicarieën van het meer gebruikelijke type - misvieringen ten behoeve van de stichters en hun

familie - in de Buurkerk en de Geertekerk ⁴.

Is zijn 'liefallicheit' hem te stade gekomen bij deze snelle cumulatie van geestelijke functies ⁵? Zo'n vraag kunnen we alleen maar opperen, nooit beantwoorden, zelfs als degene die deze typering neergeschreven heeft duidelijk had laten blijken waarom hij zijn pastoor 'geliefd, gezien, welgevallig, aangenaam' vond. Deze schrijver, Herbert van Amstel van Mijnden en Ruwiel, heeft misschien wel bedoeld dat Dirk 'liefallich' was, dus een aangenaam spreker ⁶. Een letter verschil zou maar een van de kleinste oneffenheden zijn in het geschrift van deze jonkheer ⁷.

Grijpbaardere factoren bij de verwerving van geestelijke functies waren goede relaties, verwantschap en een gevulde beurs; in principe althans. Want bij Dirk van Abcoude moet ik het op deze punten laten bij enkele aanduidingen en

1. De crypte van de Pieterskerk. Tekening van Johan Chr. Grabijn, 1983. GAU, TA, Ib 5.34.1, neg. C 27.593.

suggesties. Onbemiddeld was hij niet, gezien het feit dat hij zijn studie zelf kon betalen. Over verwantschap, bijvoorbeeld met zijn voorganger aan de Geertekerk kan niets gezegd worden, aangezien die voorganger niet eens bekend is; evenmin of hij met deze of met andere geestelijken een financiële regeling getroffen heeft. Dat de proost-aartsdiaken van de Dom c.q. de Domkanunnik die het werk voor deze prelaat verrichtte, wel eens naar vooraanstaande parochianen luisterde bij Utrechtse pastoorsbenoemingen mag vermoed worden ⁸.

Vooraanstaande parochianen waren, behalve kerkmeester, ook huismeester van het Bartholomeusgasthuis. Ten tijde van Dirks benoeming waren dat Dirk van Waal en Antonis de Man. Bij diezelfde gelegenheid treft bijzonder de naam van Goyert de Koninck, die op Dirks verzoek zijn contract met dit gasthuis voor hem wilde bezegelen. De Koninck was raad en burgemeester geweest, maar viel als verdere beschermmer spoedig af doordat hij als stadsschout van de Geldersgezinde partij in 1528 onthoofd werd. De familie Rodenburg had de beschikking over de Bartholomeusvicarie die Dirk in de Buurkerk kreeg ⁹.

Zulke betrekkingen met de voorname families in de stad kreeg een jongeman uit Abcoude - die herkomst komt later nog ter sprake - natuurlijk niet vanzelf. Het meest logisch dunkt mij dat hij een beschermmer had, een *patronus*, die hem in de stad op weg geholpen heeft ¹⁰. Als zodanig stel ik me een kanunnik voor, bij wie hij de eerste jaren na zijn studie als kapelaan-secretaris in dienst was. Dat zou een kanunnik van S. Pieter geweest kunnen zijn, die hem misschien reeds als veelbelovende knaap had leren kennen in Abcoude tijdens bezoeken in verband met kapittelrechten in dat dorp. Daar ik bij dit kapittel geen concreet voorbeeld voor deze beschermersrol weet te noemen ¹¹, suggereer ik een lid van het Domkapittel: Dirk Taets. Deze Domkanunnik was van moederskant een Lokhorst en bezat de vicarie van die familie in de Geertekerk ¹².

Zowel met deze gesuggereerde als met de eerder genoemde feitelijke namen bevinden we ons in de burgerlijke en adellijke elite van de stad ¹³, die Dirk van Abcoude zo opvallend geprotegeerd heeft in de bewogen jaren van zijn leven rond 1540, toen hij reformatorisch preekte en daarom veroordeeld werd. Wellicht kan de familie Van Amstel van Mijnden ook bij deze groep gerekend worden, niet alleen vanwege de dienst waarvoor een Loenerslootse Van Mijnden Dirk eens vroeg ¹⁴, maar ook omdat de Ruwielse Van Mijnden die in zijn geschrift zoveel aandacht aan hem besteedde, dat toch met meer betrokkenheid heeft gedaan dan wanneer mr. Dirk slechts de zoveelste pastoor van zijn parochie geweest was.

Veroordeling van Dirk van Abcoude

Die kroniek van Herbert van Amstel van Mijnden en Ruwiel is al heel lang gebruikt in studies waarin vroege sporen van de Reformatie in Utrecht behandeld werden.

2. Titelblad van Herbert van Mijndens kroniek met sierletter H. ARA, familiearch. Heereman van Zuydtwijck, inv.nr. 1013.

Helaas is daarbij, vooral door de uitgever van de kroniek, weinig geduld betoond tegenover de af en toe wat kromme stijl van de auteur. De man vertelt levendig, maar met zinnen die inderdaad beter bij mondelinge overdracht passen dan in een logisch geschreven verhaal. Aandachtiger lezing maakt echter een einde aan de chronologische onjuistheden en verwisselingen van Utrechtse geestelijken ¹⁵. Ik zal nu het kroniekgedeelte over Dirk van Abcoude grotendeels weergeven uit het originele handschrift ¹⁶, af en toe onderbroken met commentaar, en vervolgens de schrijver onder de loep nemen. Want als

bijkans enige bron betreffende Dirks reformato-
rische neigingen is het toch wenselijk eens na te gaan hoe betrouwbaar de medede-
lingen zijn die de jonker één à enkele jaren na het gebeurde opschreef over *meyster*
Dirck van Apcau die een liefthalich man was, ende dickwyl dwaelden in syn predicatij, ende
eens off twemaell verboden wort syn predicatij, ende doer de bueren van St. Geert ende
den besten vander stadt, soe vercreech hij weder the preken.

Hier kunnen geen bescheiden naast gelegd worden om het opleggen of opheffen van een preekverbod te bevestigen. Dat is een handicap die vaak optreedt, ook in deze bijdrage, en die wordt dan niet alleen veroorzaakt doordat bepaalde registers niet meer bestaan, maar ook doordat bronnen die wel bewaard zijn de gezochte informatie niet bevatten. Overigens kwamen akties van parochianen en stadsbestuurders bij de kerkelijke overheid ten bate van een pastoor vaker voor; uit Utrecht is een concreet geval bewaard uit 1550 voor de vicecureit van de Jacobi Ricoud van Rees ¹⁷.

Herbert van Mijnden beschrijft dan verder hoe zelfs *sommige vanden ouversten vander stadt* die met ketterse ideeën besmet waren, uit andere parochies kwamen om *desse preken the horen*. Strikt genomen zouden dit de burgemeesters zijn, maar misschien hanteerde hij deze omschrijving wat lossers, zodat er ook schepenen of raadsleden mee bedoeld zouden kunnen zijn uit de jaren rond 1540 ¹⁸. Door zo'n toeloop droeg de Geertepastoor *daer grote moet op dat hy alsulcken meyster was, ende wort daer the meer op verhart in syn preken. Ende ick straften hem well sommige daer ick in syn gheselschap sat want hy in veele dingen dwaelden ende seyde hem "heer pastoer ghij hebt soe goede olders ghehaidt ende ou vuerolders ende myn olders wylt ghy ommers wyser wesen dan sy?" ende hy seyde "sy en wysten nyt beet, ende sy en dorsten de waerheit nijt seggen"*.

Al is ons niets naders bekend over de afstamming van Dirk van Abcou, toch is het niet uitgesloten dat Herbert van Mijnden zijn ouders gekend heeft. Dat ook zijn voorouders tegen hem in het geding gebracht worden hoeven we niet letterlijk op te vatten, want argumentatie met behulp van het voorouderlijk geloof is algemeen gangbaar geweest, van herberg tot rederijkersspel ¹⁹.

Aansluitend op het laatste citaat vermeldt het verhaal het optreden van een nieuwe vicecureit bij de Jacobikerk, Herman van Remunt, zoon van een Utrechtse burgerfamilie. Die dorst heel wat duidelijker afwijkende leringen te verkondigen, zodat hij *alt beloept creech*. Daardoor durfde mr. Dirk op zijn beurt *doe wat stoutter* te preken, *ende dit was up een jaer 41*. Ook al is er nog nergens elders een bewijs gevonden voor het optreden van Herman van Remunt, chronologisch is er ruimte voor hem, want midden in 1541 heeft de vicecureit, d.w.z. de priester die het pastoorswerk deed voor de officiële cureit, bij de Jacobi zijn afrekening met de kerkmeester gemaakt ²⁰. Volgens Van Mijnden zijn de vijf kapittels met de inquisiteurs snel tegen de ergste van het tweetal opgetreden; bij zijn veroordeling koos Van Remunt levenslange verbanning boven de brandstapel. Van enige bemiddeling in deze affaire rept Van Mijnden niet. *Corst daernae wort meyster Dirck van Apcoude oeck int capitellhuys* ²¹ *ontboden, ende wolde hem verantwoerden, dat hy nyt ghedoen en conde ende daer was genoeg om the doenne alsoe hem veell luyden goet gunstich waren. Over mits rumoer vanden borgeren soe wort de voerseide pastoor van St. Geert op Vredenborch ghevangelick gheseet well een jaer lanck* ²², *ende wort the recht ghestelt. Somma dat hij verwonnen wort int vier [=vuur], ende de sententy wort ghewesen then hove by twe vanden gheleersten wt Luven ende twe wt Bruzell*.

Of het Hof van Utrecht werkelijk met vier Zuidnederlandse theologen en/of juristen versterkt was voor deze gelegenheid - een blijk van wantrouwen bij de centrale regering tegenover de effectiviteit van het kerkelijk en wereldlijk optreden tegen de nieuwe leringen? - valt niet na te gaan ²³. Maar dat Dirk van Abcou op de Vredenburg gezeten heeft en dat niet door de kapittels maar door het wereldlijke Hof een voorlopig vonnis gevelde is - dood door verbranding, als Van Mijnden niet overdreven heeft -, dat blijkt uit een brief van de landvoogdes aan het Hof van Utrecht. Een negentiende-eeuwse kerkhistoricus had dat stuk al gevonden in het Brusselsche Rijksarchief, maar verkeerd gedateerd en bovendien de inhoud ervan amper weergegeven. Dankzij de herontdekking door Llewellyn Bogaers en de kopie die zij me ervan verschaften en mee hielp lezen kunnen we nu de gang van zaken beter leren kennen ²⁴.

Het briefconcept, vol doorhalingen uiteraard, *a ceulx du conseil d'Utrecht les advisant comment ilz debvrnt faire concevoir la sentence contre certain prestre heretique* luidt deels letterlijk, deels samengevat als volgt: landvoogdes Maria van Hongarije heeft die sententie gheconcipteert teghens eenen heer Dirck van Apcoude presbyter ghevangen op Vredenburg, welke sententie ghyluyden volghende d'advies van den heere van

3. De Geertekerk, gezien vanaf de singel. Ets van Hans van Dokkum, 1959. GAU, TA, Jd 2.37.01, neg. C 13.430.

Escornaix stadthouder ²⁵ ons overghesonden hebt met uwe bryeve in date den 16ten der maendt martii voirleden voorgelegd aan de Geheime Raad. Dat college heeft de sententie verandert als ghy zien zult by deselve dye wy u te dyen eynde wederzenden. Zij draagt het Utrechtse Hof op het vonnis te laten uitspreken door de officiaal van de bisschop - de kerkelijke rechter van het bisdom ²⁶ -, mits heer Dirick voir de pronunciatie van dyen verclare tevreden te wesen zyn erreuren af te gaen revoceren ende detesteren, ende dat hy na de pronunciatie tzelve oick realyck ende openbaerlyck

doe. Mocht hij dat niet van tevoren willen beloven, dan zal de selve heer Dirick ghe-degradeert [ontwijd] ende overghelevert worden der weerlycker handt ende ghepunieert alst behoort [op de brandstapel]. Na de groet eindigt de brief met de datum: Ghescreven tot Bruessel den lesten dach martii, wat gewijzigd is in 4den aprilis 1541, voir Paschen. De laatste twee woorden betekenen dat in Brussel het jaar 1542 nog moest beginnen, namelijk op Pasen, terwijl in Utrecht het jaar met Kerst versprong. Nog in april 1542 is het proces in Utrecht afgerond, daarvoor komt straks een bevestiging aan de orde.

Dat heer Dirk zich bereid heeft verklaard tot herroeping blijkt wel uit het feit dat hij is blijven leven. Maar welke straf de in Brussel gewijzigde sententie als boetedoening voor hem inhield kunnen we alleen maar weer te weten komen in Van Mijndens kroniek, want in het archief van het Hof is die tekst niet bewaard, terwijl protocollen van de bisschoppelijke rechtbank uit deze periode dit soort processen helemaal niet bevatten ²⁷. Als ik de jonker weer aan het woord laat op het punt waar ik hem onderbrak blijkt niet, of hij geweten heeft van de beslissing in Brussel, tenzij dit schuil gaat achter de eerstvolgende zin ²⁸: Doer bede van goede luijden soe wort hij verbeden datmen syn cuer [=keuze] gaff the sterfen ofte leve; dat hy betalen solde synen costen ende gaen ghelycx een werlick [=wereldlijk] man sonder coer cleet op de stoell van St. Geert voer allen minschen als den ander predicant daer off qwam ²⁹, dat hyt weder roepen alle artykelen, als hy dede, de hy op scryft [=had staan], ende bad die ghemeen bueren ende borgeren vander stadt datment hem vergeven wolde, dat hy hoer qwalicken ende valselicken gheleert hadde ende voert wort hy ghecomdamert een halff jaer alle vridaech the water ende the brode te vasten ende in een halff jaer geen misse the doen, ende syn leeffdaech geen biechte the horen; ende syn leeffdaech int crystdom [=bisdom] van Wtrecht nyt the comen, syn leeffdaech binnen Luven the woenen ende aen nie-

mant brieven the scriyven; dit altemaell op syn lyff [=op verbeurte van zijn leven].

Er zit niets bevreemdends in deze punten; met enige variatie per geval zijn dergelijke vonnissen telkens weer ten aanzien van geestelijken te lezen ³⁰. De verbanning naar Leuven wordt trouwens later in deze bijdrage bevestigd. Alleen de bewering in zijn vorige passage, dat de pastoor *wel een jaar lang* gevangen gezeten zou hebben, daarin overdrijft Van Mijnden. Volgens zijn eigen relaas kan de pastoor niet voor het einde van 1541 in hechtenis genomen zijn. Bovendien blijkt uit de resolutieboeken van het Domkapittel dat hij op 10 oktober 1541 nog vrij man was, want op die dag stelde Joost van Amstel van Mijnden - zoon van Herberts volle neef Jacob - onbekommerd Dirk van Abcoude aan als een van zijn procureurs om een kerkelijke functie, zo mogelijk een prebende in dat kapittel, namens hem te aanvaarden ³¹.

Kroniekschrijver Herbert van Amstel van Mijnden

Hoe kon Herbert van Mijnden zo over de details van het vonnis geïnformeerd zijn? Wat was hij voor iemand? Behoorde hij soms zelf tot de 'goede lieden', de 'besten van der stat', die bij herhaling geprobeerd hadden voor de Geertepastoor in de bres te springen, tot aan de opstelling van het definitieve vonnis toe, en die zeker bij de uitspraak aanwezig zijn geweest? ³² Ja en nee. Als lid van het riddersmatige geslacht Van Amstel van Mijnden (vol van dat besef begon hij zijn kroniek) behoorde hij uiteraard tot de elite. In de 15e eeuw had het Domkapittel twee kanunniken uit dit geslacht gekend. In Herberts tijd verwierf de zojuist genoemde Joost inderdaad een Domprebende, die hij spoedig ter wille van zijn opvolging op Loenersloot overdroeg aan zijn broer ³³. Maar dat was net te laat om van belang te zijn voor de ketterijparagraaf in de kroniek, die in 1543 geschreven is ³⁴. Wel was toen een andere achterneef, Christoffel van Mijnden uit de Kronenburgse tak, kanunnik van S. Pieter. Verscheidene kanunniken waren in de verte aan de schrijver verwant, zoals bij Oudmunster respectievelijk de Dom Willem en Dirk Taets, en de scholaster van S. Marie Willem van Lokhorst ³⁵.

Maar tot de elite waaruit de stadsbestuurders voortkwamen behoorden de Van Mijndens niet ³⁶. Pas in de jaren '80 van de 16e eeuw is Jan van Mijnden, jongere broer van de net genoemde S. Pieterkanunnik, toegetreden tot de gereformeerde kerk en de schepenbank van Utrecht ³⁷. Wel had Herbert van Mijnden door zijn huwelijk met Elisabeth van Schroyestein, dochter en zuster van Utrechtse schepenen en raden, directe verwantschapsbetrekkingen met het stadspatriciaat ³⁸.

Als lid van de ridderschap werd hij automatisch uitgenodigd wanneer dat gezelschap als geheel nodig was, hetzij bij het feestelijk inhalen van de landsheer, hetzij bij het betalen van een heffing. Maar voor Statenvergaderingen werden leden van de Kronenburg-Loenerslootse takken opgeroepen om het geslacht te vertegenwoordigen ³⁹. In 1538 en 1539 stond Herbert in dienst van de Staten, belast met de taak

Herbert van Mijnden
 Doay mynden
 ik nietstelt aem
 van bevoorde v

4. Handtekening en zegel van Herbert van Mijnden als huwelijksman bij het trouwcontract van een schoonzuster, 1555. Het wapen Van Amstel van Mijnden is gevierendeeld met dat van de heerlijkheid Ruwel (in goud een rode dwarsbalk); in het schildhoofd een barensteel als teken van een jongere zoon. GAU, BA II, inv.nr. 2302.

om het huis- en stuivergeld te innen en beheren. Dat kameraarschap leverde hem financieel niet veel genoeg: nog in 1546 en 1547 waren er verwikkelingen rond de uitbetaling van zijn salaris ⁴⁰.

Binnen de Geerteparochie was hij natuurlijk een vooraanstaand man, die soms aanwezig was bij de controle van de kerkmeestersrekeningen en ook wel procurator was van enkele broederschappen. Aantoonbaar zijn deze activiteiten weliswaar alleen in zijn laatste levensjaren, d.w.z. tussen het overlijden van zijn vrouw in 1558 en dat van hemzelf op 12 juli 1566 ⁴¹. Het is mogelijk dat deze indruk ten onrechte gewekt wordt doordat de betreffende rekeningen niet in aaneengesloten reeksen over zijn. Ik wil echter een andere mogelijkheid openhouden, namelijk dat Herbert van Mijnden werkelijk pas tegen 1560 voor dergelijke parochiezaken beschikbaar was, na een jarenlang verblijf op huis Zuilen.

Op die verblijfplaats ben ik gekomen door de vraag te stellen, hoe zo'n 'kale jonker', voor wie de vader geen heerlijkheid beschikbaar had, zichzelf en een gezin van zes kinderen kon onderhouden. Zelf heeft hij daarvoor alleen de aanwijzing gegeven dat hij vóór zijn huwelijk hofmeester is geweest bij de Brederode's, een gebruikelijke vorm van bijverdienste voor lage edelen ⁴². Zijn oudere broer had de heerlijkheid Ruwel geërfd; zijn eigen vaderlijk erfdeel zou slechts een halve 'huisinge ende hofstede', waarschijnlijk in Loenen, geweest zijn, maar deze en nog wat andere inkomsten in het Nedersticht moest hij delen met zijn moeder en nog een broer en zus, tot hij hen allen in 1552 overleefd had ⁴³. Zijn huwelijkscontract uit 1532 geeft zicht op nog wat verspreid grondbezit, met name twee hoeven land in Ruwel en zes morgen in Mijnden ter waarde van 86 gulden jaarinkomen. Zijn schoonvader stelde toen wat kleinere stukken in Ter Eem, Oostveen en Breukelen ter beschikking benevens enkele los- en lijfrenten ⁴⁴.

Van financiële transacties laat het Utrechtse gemeentearchief ook iets zien. In 1536

nam het echtpaar een hypotheek van 200 gulden op een huis aan de Lijnmarkt tegenover de Gaardbrug ⁴⁵. Anderzijds kocht het voor twee van de dochtertjes kleine lijfrenten van de stad. Het ene meisje is dan al 'kloosterjoffer' van de Servaasabdij, het andere is later ingetreden in het premonstratenzer klooster Koningsveld bij Delft - de gebruikelijke levensbestemming van de meeste freules Van Amstel van Mijnden ⁴⁶.

Tenslotte zal de langdurige voorgedij over zijn neefje Cornelis als toekomstig heer van Ruwel, van 1524 tot 1540, toch ook wel enig voordeel voor oom Herbert hebben opgeleverd ⁴⁷. Want toen die jongeman meerderjarig was geworden en bovendien eind 1541 heelhuids was teruggekeerd van een bedevaart naar het Heilig Land ⁴⁸, trad Herbert van Mijnden weer in dienst bij een adellijke familie, die een beheerder zocht voor haar Nederstichtse bezittingen, in casu Zuilen. Die heerlijkheid met toebehoren was namelijk door huwelijk van de erfdochter, Cornelia van Culemborg, in bezit gekomen van de Van Rennenbergs. De oudste zoon die dit complex had zullen erven, was echter al gestorven toen Cornelia overleed. Zo moest er namens een minderjarige kleinzoon gehandeld worden door de grootvader, Willem van Rennenberg, en later door de moeder van de kleine Johan Frans van Rennenberg. Voor hen nu trad in 1544 Herbert van Amstel van Mijnden op als kastelein van het huis, stadhouder van de lenen die bij Zuilen behoorden en rentmeester van de andere goederen. Meerderjarig geworden handhaafde Johan Frans deze blijkbaar beproefde zaakwaarnemer tot in 1557 ⁴⁹. Ook diens heeroom Herman van Rennenberg, de latere proost van Oudmunster, heeft zijn wereldlijke en kerkelijke inkomsten in het Land van Utrecht door hem laten beheren. Of Herbert van Mijnden deze laatste functie alsook het schoutambt van Zuilen en Zwesereng eveneens tot in 1557 heeft uitgeoefend heb ik niet kunnen vinden; alleen beide aanstellingsakten uit 1549 respectievelijk 1545 zijn bewaard gebleven ⁵⁰.

Helaas vermelden zulke stukken niet wat voor salaris hem werd toegekend. Voor emolumenten uit deze functies zouden we trouwens toch op Herberts eigen kasboek zijn aangewezen. Maar dat is materiaal dat niet is overgeleverd in het grote familiearchief Heereman van Zuydtwijck, waarin de meeste van de hier besproken stukken terecht zijn gekomen via Gerard de Waal van Vronestein, de enige kleinzoon van zijn neef Cornelis van Ruwel, óók de kroniek, die Herbert misschien wel begonnen is om dat neefje een sterk familiebesef bij te brengen ⁵¹.

Uit andere stukken in dat familiearchief valt nog net op te maken, dat hij wel degelijk een financiële administratie heeft bijgehouden. Curieuze stukken zijn dat, betrekking hebbend op het familiegraf in de Geertekerk ⁵². Daaruit blijkt dat notarissen bewijsmateriaal geput hebben uit zeeckere register gehouden by zaliger joncheere Herbert van Aemstel van Mynden, van syne goederen soe van lantpachten renthen ende anders, - - - ende houdt 284 soe bescreven als onbescreven bladeren. Er stonden

namelijk ook alle sterfdata en begravingen in genoteerd. Latere eigenaars zullen het een nutteloze foliant hebben gevonden; misschien gooide Gerard de Waal van Vronestein het boek al weg, de bovengenoemde kleinzoon van Cornelis van Ruwiel, nadat hij er enkele data uit had overgenomen voor zijn eigen familiekronek ⁵³.

Nu terug naar de positie van Herbert van Mijnden in de periode 1544 tot 1557. Het lijkt me logisch dat hij met zijn gezin tenminste een groot deel van die jaren op huis Zuilen gewoond heeft omdat hij er kastelein van was ⁵⁴. Daarmee zou zoals ik hierboven opperde zijn late aktiviteit binnen de Geerteparochie goed verklaard kunnen worden. Die afwezigheid uit de stad zou bovendien een verklaring kunnen vormen voor het einde van de Utrechtse mededelingen in zijn geschiedverhaal. Het is zeker niet zijn bedoeling geweest om met schrijven te stoppen, want hij liet vele bladen blanco eer hij achterin het boek, waarin hij bij gedeelten aan de kroniek werkte, de tekst overnam van het nieuwe landrecht, dat Karel V in 1529 voor het Land van Utrecht had uitgevaardigd - een materie die hij als schout natuurlijk moest kennen. Gewoontegetrouw kondigde hij bovendien in het volgende gedeelte herhaaldelijk aan, later op bepaalde zaken te zullen terugkomen. Maar het gedeelte dat hij nog op papier gekregen heeft tussen 1545 en 1555 - dat is de periode waarin de door hem genoemde heer van Escornaix stadhouder van Gelre was - bevat alleen gedetailleerde beschrijvingen van gebeurtenissen in de jaren 1542 en 1543, de eindfase van de Gelderse oorlogen; de rest bestaat uit enkele zinnen over buitenlandse voorvallen in 1544, 1547 en 1552 ⁵⁵.

Dirk van Abcoude gesauveerd

Maar in 1543, het jaar waarin Herbert van Mijnden het gedeelte over de ketterijen schreef, woonde hij in mijn visie nog in Utrecht en kon hij uit de eerste hand geïnformeerd zijn over de verdere lotgevallen van zijn veroordeelde en geredde pastoor. Toch liet hij dat onderwerp abrupt vallen. Of paste zijn stilzwijgen over Dirk van Abcoude soms bij de politiek van de kerkelijke en wereldlijke overheden in het gewest? Even goed als de hele Geerteparochie heeft Herbert van Mijnden geweten dat hun pastoor helemaal niet in het verre Leuven zat, maar dichtbij in Vianen woonde ⁵⁶. Hierboven heb ik uiteengezet dat de schrijver dankzij connecties wel goed geïnformeerd kon zijn over Utrechtse gebeurtenissen, maar dat hij zelf niet in een positie verkeerde om invloed op beslissingen uit te oefenen. Maar juist in het geval van Vianen zou hij bemiddeld kunnen hebben, want hij was immers als hofmeester bij de Brederode's, de zelfbewuste heren van Vianen, in dienst geweest. Het is echter maar een van de mogelijkheden om die verbinding tot stand te brengen. Er kwamen per slot van rekening ook geregeld Utrechtse kanunniken in Vianen in verband met kapittelinkomsten uit dat gebied. En de officiële pastoor van Vianen in die tijd, mr. Jan van Blokhoven, kwam uit een Utrechtse familie van niveau; in

S. Reinoud III van Brederode (1492-1556), aan wiens hof Dirk van Abcoude enige tijd kapelaan was. Anoniem schilderij, (ca. 1550). Gemeente Vianen, stadhuis.

1557 werd hij in de Klaaskerk begraven, een dochter in de Geertekerk⁵⁷. Het hoeft dan ook niet te bevreemden dat Dirk van Abcoude één van de executeurs-testamentair van deze pastoor is geweest; zij waren trouwens tegelijk tot priester gewijd⁵⁸. Belangrijker zal echter nog wel geweest zijn, dat de heren van Brederode in Utrecht geen onbekende waren, ook al had hun hoogdravende titel 'burggraaf van Utrecht' niet veel concrete inhoud. In de jaren 1542 en 1543 had Reinoud III als officier van de keizerlijke troepen nog wel extra redenen om herhaaldelijk in de stad te zijn: de laatste fase van de strijd met de Geldersen⁵⁹.

Hoe er ook geritseld mag zijn om het strenge verbanningsvonnis uit te voeren door middel van een milde afkoelingsperiode net buiten de landpalen - deze oplossing kan niet zijn bedacht zonder voorkennis van een aantal autoriteiten. Een van die instanties, die er uiteraard heel nauw bij betrokken was, laat zich bij rustiger speurwerk dan ik twee jaar geleden kon uitvoeren nu toch kennen: het kapittel van S. Pieter. Deze kanunniken hebben op 2 mei 1542 vergaderd over het verzoek van hun vicaris *Theodricus de Apcouda, qui extra civitatem Traiectensem erit et in studio Lovaniensi residere cogitur*, - op 2 mei kende hij zijn vonnis dus al -, of hij tijdens zijn gedwongen afwezigheid de inkomsten van zijn vicarie zou mogen genieten⁶⁰. Dat mocht hij, met uitzondering van zijn aandeel in de dagelijkse uitkeringen. Ook

moest hij zorgen dat een vervanger de diensten vervulde die aan zijn vicarie verbonden waren. Maar dit was de standaardvoorwaarde bij elke afwezigheid van een priester, ook wanneer hij pastoor was. En daarmee laten zich indirect nog andere kerkelijke instanties kennen. Noch de bisschop, noch diens officiaal, noch de proost-aartsdiaken van de Dom of diens officiaal hebben Dirk van Abcoude van zijn pastoraat vervallen verklaard. Blijkbaar heeft ook geen kerkelijke rechter er aanstoot aan genomen dat mr. Dirk nota bene kapelaan werd van Reinoud van Brederode. Dit feit is een kostelijke vondst van Arie de Groot in de fabrieksrekeningen van de Dom ⁶¹. De betreffende uitgavepost laat tegelijk zien dat de verbanen priester in die positie zelfs werd gewaardeerd als bemiddelaar in een geschil om Hagestein, dat de kapittels van de Dom en Oudmunster hadden met zijn patroon.

Terug in Utrecht

Pas in 1550 heeft Dirk van Abcoude 'vrijwillig afstand' gedaan van de Geerteparochie. Dat is een vaste formule, waarin we niet kunnen beluisteren of die termijn bij voorbaat was vastgesteld, ofwel dat deze afstand de conditie was om naar Utrecht te mogen terugkeren; evenmin of hij naar terugkeer verlangde of dat er soms enige druk op hem is uitgeoefend. Onmiddellijke terugkeer in 1550 valt niet te bewijzen, althans niet uit de bronnen die ik heb doorgenomen. Pas in het rekeningjaar 1553/54 betaalde een kapittelkameraar een klein bedrag aan presentiegeld aan hem uit, wat er op wijst dat hij in de loop van 1554 weer enigszins aan het liturgisch gebeuren in de Pieterskerk is gaan deelnemen ⁶². Vanaf dat jaar werden hem geregeld grotere bedragen uitgekeerd, tot in de winter van zijn overlijden (1575/76). Dat hij dan ook de missen opdroeg die aan zijn vicarie verbonden waren, moeten we wel aannemen. Duidelijk blijkt dat hij ook in het zakelijk bedrijf van het college van vicarissen sinds 1554 weer meedraaide, dat wil zeggen dat hij alleen of met anderen goederenbezit inspecteerde, aanwezig was bij controles van rekeningen en van 1560 tot 1564 zelf als beheerder van de vicarissenkas fungeerde ⁶³.

Zijn handtekening bij de rekeningcontroles verraaft het vorderen van zijn leeftijd (afb. 6). In 1572 was het dan ook vijftig jaar geleden, dat hem de vicarie van Johannes de Evangelist op het altaar in de crypte van de Pieterskerk was toegekend. Naar analogie van de kanunniken werd zo'n jubilaris-vicaris vrijgesteld van alle diensten, mits hij voor een waarnemer zorgde. Eigenaardig doet het dan ook aan, dat hij in datzelfde jaar zijn oude vicarie verruilde voor het zielpriesterschap ⁶⁴. Een zielpriester (elk kapittel had er twee) moest immers alle leden van de kapittelgemeenschap bijstaan in hun laatste ogenblikken en zielmissen voor hen opdragen ⁶⁵. Maar waarneming loste ook dit probleem weer op: de nieuwe cryptevicaris bleef zijn oude zielpriesterwerk doen, zonder dat Dirk er hem voor hoefde te betalen, en dát was een gunst ⁶⁶.

6. Dirk Zwaning van Abcoude controleert met collega's de jaarrekening van de vicarissenkas van de Pieterskerk, 1565, 1567 en 1571. In 1565 ondertekent hij met T. de Apouda, in 1567 met T. Cygneus Apoudanus. RAU, S. Pieter, inv. nr. 1092-4.

Van zijn oude vicarie had Dirk van Abcoude in zekere zin waardig afscheid genomen door het altaar in de crypte voor veel geld te laten herstellen en verfraaien. Helaas laat de Latijnse resolutietekst niet blijken waaruit die verfraaiing bestond⁶⁷. Als tegenprestatie zegde het kapittel toe dat na zijn dood een vierde deel van zijn vicarie-inkomsten niet, zoals voorgeschreven, aan de fabriekskas van het kapittel uitgekeerd hoefde te worden. Was dit zo maar een enthousiaste daad van mr. Dirk geweest, of heeft hij hiermee ook zijn dank willen uitdrukken voor de coulante behandeling door de kapittelheren dertig jaar tevoren? Een oud statuut bepaalde althans, dat de inkomsten van afwezige vicarissen eigenlijk voor tweederde besteed

moesten worden aan de 'ornamenten' van de kerk⁶⁸. Ik heb echter niet nagegaan of deze bepaling in de 16e eeuw nog van kracht was.

In het begin van 1576 moet Dirk van Abcoude gestorven zijn, zoal niet voor 26 maart, de dag waarop een andere priester zijn vicarie in het Bartholomeusgasthuis kreeg, dan toch in elk geval voor 12 april. Toen stapte Victor van Scorel, één van de zoons van de bekende schilder-kanunnik, die al vicaris bij het S. Pieterskapittel was, over op het deel van de zielprebende dat vacant was geworden door het overlijden van *magister Theodricus d'Abcoude*⁶⁹.

Dirk Willemszoon Zwaning uit Abcoude

Dirk werd in de Pieterskerk begraven. De grafzerk, die ik eerder op grond van een schetsje en mededelingen van Van Buchel voor de zijne hield, is inderdaad op zijn grafkelder teruggevonden bij een kleine opgraving in 1955 in de tuin van het Notarishuis, ten einde de westgevel van de kerk te traceren, waar vóór de stormramp van 1674 de torens stonden, en die plek had Van Buchel ook aangegeven⁷⁰. Was die kolossale steen destijds een raadsel, dankzij de fijne tekening die P. Smits er toen van gemaakt heeft (afb. 10) zijn wij nu in staat iets verder door te dringen in het leven van deze priester 'tussen de tijden'⁷¹.

In de eerste plaats kan een belangrijke leesfout van Van Buchel gecorrigeerd worden, zoals Van Campen terecht constateerde. De versregels die het hele oppervlak omzomen, zeggen namelijk niet dat het lichaam van Dirk, begraven onder die steen, is 'voortgekomen uit verwant geslacht' (*cognato stemmate progenitum*), maar *cygnaeo*

die vii.

sub ipsa turri Capis
talit

SINE FELLE

fratres in unum

siste gradu saxo Theodoric conditur isto
corpus, cognato stemmate pgenitum.
Fratris fratre no unctim iacet, aspice lector,
ut flos marcescit sic perit omne genus.
R. videt admodum oblata

7. Wapens en teksten op de grafzerk van Dirk van Abcoude volgens Van Buchel in zijn Monumenta, f. 38, (ca. 1600). GAU, Bibl. XXVIII L 1.

stemmate, dat is 'uit het zwanengeslacht', of in gewoon Nederlands 'uit de familie Zwaning' ⁷². Dat klopt dan ook met de benaming van de tweede persoon die onder die zerk begraven werd, vermeld rond het medaillon in het midden: heer Hugo Zwaning Willemszoon van Abcoude, gestorven op 18 november 1528. Van Buchels banderol met de tekst *Fratres in unum* verliest door deze vermelding alle geheimzinnigheid: het

betreft werkelijk twee broers in één graf, beiden priester, van wie de ene op jonge leeftijd gestorven moet zijn ⁷³. Helaas heb ik evenmin als Van Campen een snipper-tje informatie over die Hugo Zwaning kunnen vinden ⁷⁴.

Heer Dirk is zich pas op zijn oude dag Zwaning gaan noemen. Eerst gebruikte hij de toenaam *de Abcoude*, afgewisseld met *Abcoudensis* of *Apcoudanus* ⁷⁵. Daar de laatste twee vormen alleen Abcouwenaar kunnen betekenen, iemand van Abcou, blijkt dat ook de toenaam 'Van Abcoude' geen achternaam was maar slechts zijn geboorteplaats aanduidde. Dat was een heel gebruikelijke praktijk onder geestelijken, ook al hadden ze wel een familienaam. Na 1566 noemde Dirk zich echter *Theodricus Cygneus Apcoudanus*, Dirk Zwaning uit Abcou (afb. 6) Waarom toen pas? Heeft hij als oud man zich intenser met zijn jeugdijaren beziggehouden, met zijn ouders en zijn broer? Heeft die Hugo zich zelf wel Zwaning genoemd, of is het een bedenk-sel geweest van Dirk toen hij de zerk voor hen beiden liet maken? Er is immers geen enkel bewijs dat Hugo meteen na zijn dood in de Pieterskerk begraven is; Dirk kan zijn gebeente wel van elders hebben laten overbrengen toen hij zijn eigen rustplaats had gereserveerd. Toch wijst het wapen met een zwaan, een 'sprekend' wapen dus, dat Dirk reeds als pastoor gebruikte (afb. 8) - in veel strijdlustiger houding overigens dan de zwaan op de zerk - op een al langer bij hem levend besef van de Zwaning-naam.

Naar Zwaning's zoeken in Abcoude is een vruchteloze bezigheid geweest ⁷⁶. Noor-delijker, in Weesp en omgeving, zijn er wel voorbeelden van te vinden, onder ande-re als schepen van die plaats ⁷⁷. We zouden ook rekening kunnen houden met de mogelijkheid dat beider moeder zo heette; zelfs dat het nog geen familienaam was, maar haar voornaam of patroniem: Zwaantje, Zwaningdochter. Misschien ligt er ook een aanknopingspunt in het gebied van Oostveen/Maartensdijk. Niet alleen

8. Het zegel van Dirk van Abcoude (1538) bevat een wapen dat grote overeenkomst vertoont met dat van Nicolaas Mathijsz., pastoor van de Jacobi (1526). GAU, BA II, inv.nr. 208, en RAU, verz. Buchel-Booth, inv.nr. 32, f. 11v (aftekening).

woonden daar in het begin van 17e eeuw Van Swanen's maar een oudere collega van Dirk Zwaning van Abcoude kwam uit dat gebied, Jacobicureit Nicolaas Mathijsz., en die had net zo'n weerbare zwaan op zijn zegel staan als Dirk (afb. 8)⁷⁸. Over wapens van plattelandsfamilies is veel te weinig gepubliceerd, en zal vrees ik ook te weinig gevonden kunnen worden om daarmee tot zekere conclusies te komen. Drie andere wapens die ook op de grafsteen van de gebroeders Zwaning voorkomen blijven hier althans raadsels.

Ook later reformatorisch gezind?

Aspice lector, eindigt Dirks grafvers, *ut flos marcescit sic perit omne genus*. Als lezers kunnen wij echter meer doen dan alleen maar bedenken, dat 'elk geslacht ondergaat zoals een bloem verwelkt'. Wij kunnen terugkijken op zijn levensloop en ons afvragen of hij zijn enthousiasme voor de nieuwe geloofsinzichten in 1542 echt heeft afgezworen en zich weer met volle overtuiging op de overgeleverde paden heeft bewogen. Waarom zou dat niet zo zijn? Hij is immers kapelaan geweest op kasteel Batestein en later heeft hij zich weer helemaal gevoegd in de kapittelliturgie? Bovendien is hij in die periode ook nog in het bezit van nieuwe vicarieën gekomen⁷⁹. Dit laatste kan echter rustig beschouwd worden als niet meer dan een vergroting van zijn inkomen, waarvan hij een klein deel moest aftrekken om een waarnemer het werk te laten doen. Maar zoals we in het vorige Jaarboek⁸⁰ ten aanzien van leken lazen, zulke afzweringen zullen vaker een twijfelachtig karakter gehad hebben. Niet alle hervormingsgezinden hadden een zo streng-sprekend geweten en de bijpassende aard om het risico van executie of de moeilijkheden van vlucht en ballingschap⁸¹ te verkiezen boven een bestaan dat zich uiterlijk conformeerde aan de kerkelijke gebruiken - voor geestelijken een absolute noodzaak -, maar dat zich binnenskamers liet leiden door de nieuwe ontdekkingen. Bovendien kunnen zulke hervormingsgezinden oprecht binnen de bestaande kerk hebben willen wachten tot zij in de door hen beoogde zin hervormd zou worden⁸². Rond het midden van de 16e eeuw kon toch immers niemand weten hoe de godsdienstige en politieke mogelijkheden in de Nederlanden zich verder zouden ontwikkelen.

Helaas heeft Dirk van Abcoude erg weinig sporen nagelaten waaraan zijn diepste opvattingen afgelezen zouden kunnen worden. Uiteraard heb ik naar zijn testament gezocht, maar ik heb het (nog) niet kunnen vinden. Ook al zouden er geen gegevens over zijn boekenbezit in staan, of slechts op zo'n manier dat de titels niet geïdentificeerd zouden kunnen worden ⁸³, dan zou tenminste aan de aanhef van zijn laatste wil een min of meer hervormingsgezinde instelling te herkennen zijn. Tussen mensen die hun ziel aan 'God, Maria en het hemelse (heiligen-)gezelschap' aanbevelen en iemand die zich in de 'salutmakende doet' van zijn Heer en God 'ganselick betrouwt' ligt mijns inziens een afstand in geloofsbeleving, ook al wil de laatst geciteerde in gewijde aarde begraven worden ⁸⁴. Intensere toon beluister ik bij Klaas Rijksz., die zich - weliswaar pas in 1592 - bij zijn toekomstig sterven toevertrouwde aan die *grondeloose bermherticheijt van mijnen hemelschen Vader*. Dit zijn woorden van een priester, die ik expres even ten tonele voer om de diffuse sfeer van die tijd te illustreren, waarin zoveel 'mogelijk' was, niet alleen in andere plaatsen, maar ook in de hoofdstad van het bisdom zelf. Klaas Rijksz. was namelijk om ketterse opinies in 1557 veroordeeld en had gevangen gezeten, met nog andere priesters uit Utrecht en Amersfoort ⁸⁵, en toch blijkt hij enkele jaren later zijn kerkelijke loopbaan gewoon voort te zetten in de Jacobikerk en de Dom ⁸⁶.

Overlevering van Dirks motto

Voor Dirk van Abcoude rest ons dus niets anders dan te proberen, of het devies op zijn grafsteen tot spreken gebracht kan worden, die afbeelding van een uit de wolken komende hand die een hart met een gat erin vasthoudt, waaronder *sine felle* staat. Deze woorden betekenen 'zonder gal' of in overdrachtelijke zin 'zonder bitterheid'. Dit motto heeft hij ook in uitgebreidere vorm gehanteerd: *sis sine felle pius*, wees vroom zonder gal of bitterheid. Althans, zo is het overgeleverd door een van de eerste hervormde predikanten van Utrecht, Johannes Wtenbogaert, de latere voorman van de remonstranten, die in 1557 in de stad geboren was. Ik beken graag dat ik nooit op de gedachte gekomen zou zijn om terwille van Dirk van Abcoude de autobiografie van Wtenbogaert in te zien; die eer komt Harry Pegel toe ⁸⁷. Helaas kleeft er ook aan deze bron een handicap. Wtenbogaert heeft zijn jeugdjaren in deze vorm niet zelf beschreven, maar dat is gedaan door een jongere zeer bevriende collega, ook een geboren Utrechter, Carolus Rijckewaert, voor de postume uitgave van de autobiografie, op grond van *eenige sijne memorien geschreven met sijn eygen hant*, terwijl hij ook mondeling van hem wel een en ander gehoord kan hebben ⁸⁸. Het is dus begrijpelijk dat niet alle mededelingen kloppen. Toch wil ik aan die beschrijving ruim aandacht besteden omdat er zulke interessante gegevens in zitten over het godsdienstig klimaat in Utrecht in de jaren '60 en '70 van de 16e eeuw. Naast zijn ouders worden er twee geestelijken genoemd die Wtenbogaert tot het

9. Johannes Wtenbogaert (1557-1644), predikant te Utrecht, hofprediker van prins Maurits, en voorman van de Remonstrante broederschap. In zijn jeugd las hij een reformatorisch geschrift van Dirk van Abcoude. Ets van Rembrandt, 1635. Foto in GAU, Ikon. Atlas, 19 K.

ware inzicht gebracht hebben. De ene was een neef, die als priesterbroeder van de Duitse Orde pastoor van Schoonhoven was geweest, maar zich na de beeldenstorm van 1566 publiekelijk van 'het pausdom' had afgekeerd en daarna wel had moeten vluchten. De ander, die niet zo openlijk optrad, kon in Utrecht blijven wonen. Deze mr. Johan Block, kanunnik van S. Pieter, die Johan Wtenbogaert ten doop gehouden had en zijn taak als peter gewetensvol waarnam, krijgt een uitvoerige beschrijving: een man, die hoewel hy met het choorkleedt ende de

beffe op den arm [de almuis] gelijk alle andere canonicken na de gewoonte dier tijden, de Roomsche ceremonien volghde, nochtans metter herten een afkeer hadde van deselve, daer over hy oock, als sulcks by sijne medecapitularen was gemerckt, seer suspect wierdt ende in groote quellinghe quam. De kapittelresoluties tonen in de tijd van 'het pausdom' maar één keer enige ergernis over deze confrater. Toen had hij het dan ook gepresteerd om in de roerige zomer van 1566 met Dirk Cater en andere 'ketteren en rebellen' te vergaderen, zowel in zijn huis als elders; dat werd hem verboden⁸⁹. Pas na zijn dood, in het begin van 1585, toen hij al vijf jaar lid was van de gereformeerde kerk heeft hij met de fier-gelovige opmerkingen in zijn testament tegen zielmissen en het ophangen van een 'pel' voor een overleden kanunnik zijn medekanunniken ziedend gemaakt⁹⁰. Dit druiste in tegen de statuten en tradities van het kapittel, en zo'n delict tegen de 'corpseer' was veel erger dan falende rechtgelovigheid.

In het begin van de jaren '70, schat ik, terwijl de jonge Wtenbogaert juridische praktijklessen kreeg van een verre verwant onder de kanunniken, de traditioneelgezinde Johan Bogaert⁹¹, heeft kanunnik Block als volgt aan zijn geloofsopvoeding gewerkt: siende in [hem] eenige liefde ende yver tot de kennisse der waarheydt, hoe jongh hy was, stack hem altemet eenigh boecxken in de handt van die materie, ende bysonder dede hy hem lesen ende copieren de Schriften van eenen Mr. Dirck van Abcoude, vicarius ---, die in't geestelijck Hof --- langh gevangen geseten hadde om de Religie, ende met eene gedwongene --- wederroep daeruyt geraeckt was, spelende "lingua juravi, mentem injuratum gero" ---⁹², schouwende [=vermijdende] evenwel de misse onder pretext van lichamelijcke swackheyt, soo veel hy konde. Achter dit laatste schemert misschien iets door van een meer teruggetrokken leven van de oude vicaris in de jaren '70.

Overigens moet Block, ook al werd hij pas een maand na Dirks veroordeling toegelaten tot de kapittelvergaderingen, beter op de hoogte zijn geweest⁹³. Interessant is het wel, dat de houding van deze beide geestelijken zonder een zweem van verwijt wordt beschreven door jongere theologen, die zelf veel geleden hebben van de nieuwe leertucht.

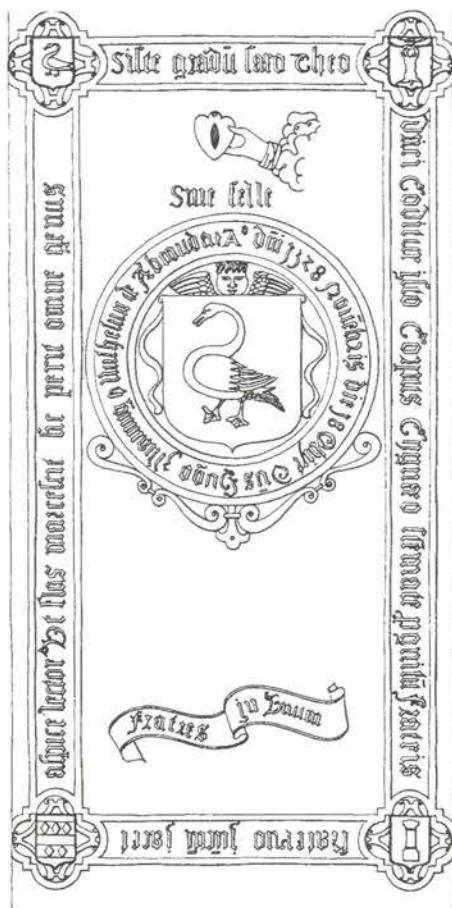
Wtenbogaerts ouders hebben trouwens net zo gehandeld als Block en Abcoude. Want dat zij *binnenshuys heymelijck lasen, neffens de H. Schrift, eenighe boecken Lutheri ende Melanctonis* en twee bundels met preken, de ene van de Zürichse predikant Bullinger⁹⁴, de andere van een 'Evangelisch of Ghereformeert Predicant' met de schuilnaam 'de Devote Minrebroeder'⁹⁵ - dat alles lazen zij niet in een onopvallend huisje in de stad, maar in het choraalhuis van de Pieterskerk, hun 'ambtswoning' in het internaat van de koorknapen. Na een aanloop als koorknaap was Augustinus Wtenbogaert in 1541 teruggekeerd bij het kapittel als koorleider en schoolmeester; functies waarin men geen priester hoefde te zijn, maar toch wel tonsuurklerk of geestelijke met lagere wijdingen; functies ook, waardoor hij zich eigenlijk helemaal niet aan de 'Roomsche ceremonien' kon onttrekken⁹⁶. Na het verbod op de eredienst en de scholen van de kapittels werkte hij verder als schoolmeester bij de gereformeerden en werd een jaar na zijn jongste zoon ook lidmaat van die gemeente⁹⁷.

De 'Schriften' van mr. Dirk heeft de jonge Wtenbogaert 'seer gierighlijck' gelezen. De beschrijving noemt ze als eerste, vóór *Der leken wechwijser* van Anastasius Veluanus, Erasmus' *Colloquia* en nog wat kleinere werkjes⁹⁸. Helaas wordt er amper iets over de inhoud gezegd - had Wtenbogaert zijn afschrift niet meer, of vond hij dan wel Rijkewaert het niet nodig er meer van te zeggen? Wij moeten het doen met de typering dat ze 'seer bundigh' waren (bondig, bedoeld als krachtig, in weinig woorden veel zeggend⁹⁹), en dat ze *doorgaens voor elck capittel aengheteeckent* [hadden] *de Devise van denselven Abcoude, "Sis sine felle pius"* (zijt Godvruchtigh sonder gal-le). Dit motto moet veel indruk op de jongeman gemaakt hebben, een herinnering die door zijn verdere levenservaringen levendig gebleven kan zijn.

Betekenis van het devies

Of het motto nu in de korte of de lange vorm gehanteerd is, het belangrijkste uit de Wtenbogaert-overlevering op dit punt is, dat mr. Dirk het motto gebruikt heeft in een geschrift dat iemand duidelijk op de weg van de reformatie gezet heeft. Maar dan volgt hieruit ook, dat hij dergelijke ideeën trouw is gebleven tot aan zijn dood, want anders had hij zijn motto toch niet op zijn grafsteen laten aanbrengen. Moet de uitbeelding van die hand-uit-de-wolken, vast en zeker de hand Gods verbeelden, die een hart met een gat erin vasthoudt, de zin van het motto dan niet versterkt hebben?

Het ligt voor de hand om allereerst aan de bijbel te denken als bron voor zo'n

10. De grafzerk van Dirk (en Hugo) Zwaning van Abcoude, gevonden in 1955 bij opgraving van het torenfront van de Pieterskerk. Tekening van P. Smits in Van Campen, 1955.

devies¹⁰⁰. Ga je die te lijf met behulp van Trommius' Nederlandse en Dutripons Latijnse concordantie, dan oogst je een aantal plaatsen waar het woord gal of bitterheid staat en een stapel teksten met allerlei harten.

Gelukkig valt veel daarvan af, de gal als spijs, en alles waarin geen verband met een beschadigd hart te lezen is; alleen de besneden harten zouden in gedachten gehouden kunnen worden¹⁰¹. Teksten die God als de schenker van bitterheid voorstellen zijn ook niet bruikbaar. Woorden uit de Psalmen, waar God als trooster van gewonde harten voorkomt lijken de beste achtergrond van Dirks devies te vormen¹⁰². Zo'n duiding blijft echter neutraal ten opzichte van Dirks geschrift. Het zou dan net zo goed geschreven kunnen zijn door iemand die in zijn voorouderlijk geloof wilde sterven, zoals Herbert van Amstel van Mijnden, of Adriaan de Waal van Vronestein die dat letterlijk beleed voor zijn onthoofding¹⁰³.

Een oplossing die veel beter lijkt te passen diende zich onverwacht aan. Omdat ik telkens weer

las welke belangrijke rol rederijkers vervuld hebben in de verspreiding van reformatische gedachten, wilde ik zelf wel eens kennis maken met zulke teksten. Vrij willekeurig koos ik twee publikaties uit, met spelen die ongeveer tussen 1539 en 1550 opgevoerd, of in elk geval geschreven zijn. Daar werd ik getroffen door de volgende passages¹⁰⁴:

*O nacht der onwetender donckerheijt verwaten,
vervloect zijt ewewlick, v mach ick wel haten,
hoe lang suldij mij thert doerquetsen, doergaten
met onlijck lijen? [ondraaglijk lijden]*

en dan, na een parafrase van het tweede hoofdstuk uit de Filippenzenbrief:
*daer en boven liet ick mijn herte doersplijten,
stervende ghenesende haer sondighe vijten. [levenswandel]*

De toneelfiguur die dit zegt heet 't Minnende herte, maar is duidelijk een verpersoonlijking van Jezus die als lijdende knecht Gods de mensen dient.

Dan komt Dirks devies in een heel ander perspectief te staan. Hij wordt inderdaad

door God getroost, maar die troost zit verborgen in Jezus' dood die 's mensen zonden verzoend heeft. Die troost, dat geloofsvertrouwen moet niet bedorven worden door valse leringen van mensen. Daartegen waarschuwt een andere figuur in hetzelfde spel, Schriftuurlijke hoede, in het nachtwakerslied ¹⁰⁵:

hoort, ghij menschen, - - -

nv inder nacht der onwetender donckerheijts fel

sonder achterdincken slapende, hoort dit bevel,

mij scriftuerlijck belast.

wacht v vier des erruers. [hoed uw vuur tegen dwaling]

waarop, na Jesaja's lied op Gods wijngaard, volgt:

besmet ghij, v priesters, - - -

v herders, twoort soet met bitterheijt minghende.

In hun plaats

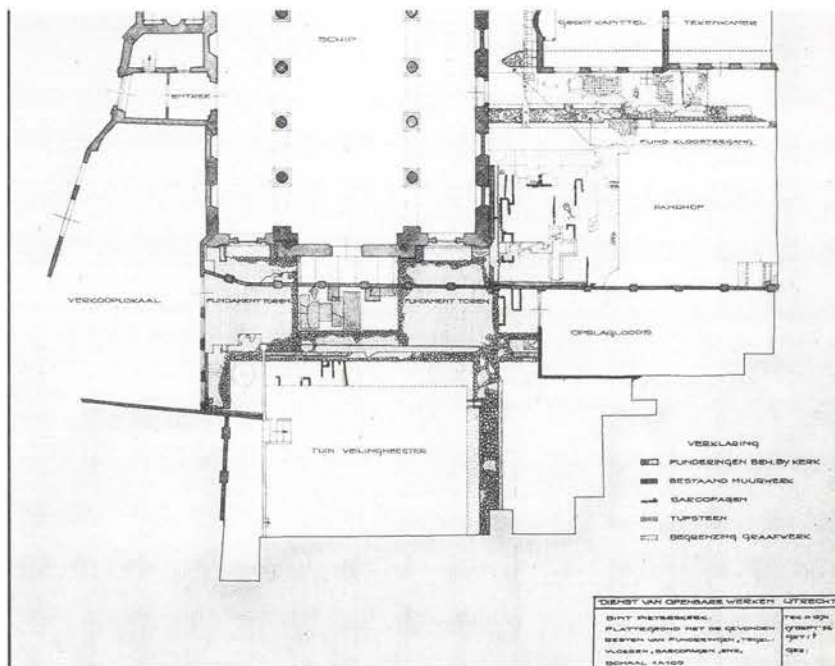
vp v mueren sullen wachters worden ghestelt,

di trechte woort, ongheminct, soet, sullen preken ¹⁰⁶.

Laten deze verzen nu in een Utrechts rederijkersspel staan, *Tspel van de Cristenkercke*, dat in of omstreeks 1540 geschreven is door de boekbinder en -handelaar Reinier Pauwelsz. ¹⁰⁷. Te mooi om waar te zijn? Misschien wel. *Sonder galle ootmoedich luysteren naar de Schrift, opdat wijse niet tot menschen ghesette en verduysteren las* ik ook in een ander spel dat misschien Zuidnederlands is ¹⁰⁸. Vermoedelijk is 'gal' veel vaker gebruikt als omschrijving voor alle toevoegingen die later in de Kerk bedacht zijn ¹⁰⁹. Dat doorboorde hart lijkt me echter een sterke aanwijzing, dat mr. Dirk het beeldgedeelte van zijn devies werkelijk aan Reinier Pauwelsz.' *Spel van de Cristenkercke* heeft ontleend.

Nu gebleken is dat gal en bitterheid opvattingen aanduiden die het 'zoete bijbelwoord' bederven, wordt het met behulp van Wtenbogaerts aanduidingen zelfs mogelijk enigszins een voorstelling te vormen van Dirks geschrift. Onder het telkens herhaalde opschrift 'sis sine felle pius' heeft hij steeds een traditionele geloofsopvatting bij de kop genomen en 'kort maar bondig' weerlegd, ongetwijfeld met bewijspplaatsen uit de Schrift. Was het zijn eigen leidraad geweest voor zijn preken in de Geertekerk, die tijdens huiszoeking bij zijn arrestatie niet ontdekt zou zijn ¹⁰⁹? Of eerder een uitwerking van de stellingen, die hij had moeten herroepen en waarvan Herbert van Mijnden helaas geen syllabe weergaf, een uitwerking waaraan hij tijdens zijn otium in Vianen, in de bibliotheek of de kapelkamer van kasteel Batestein aandachtig had kunnen werken ¹¹¹? Welke 'mensenleringen' hij weerlegd heeft kan natuurlijk niet concreet gezegd worden, al zullen zij zich wel niet ver buiten het terrein begeven hebben dat van veroordeelde priesters als Herman Gerritsz. en Nicolaas Rol bekend is, om slechts twee Utrechtse voorbeelden voor en na hem te noemen ¹¹².

Eén kwestie heeft Dirk echter zéker beschreven: dat het zinloos is om voor de zie-

11. Plattegrond van de door de gemeentelijke Dienst van Openbare Werken verrichte opgraving in de tuin van het Notarishuis. Van de zerken in het portaal tussen de (fundamenten van de) torens is de grootste die van de gebroeders Zwaning uit Abcoude. Gedeeltelijke reproductie. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

len van gestorvenen te bidden, omdat er geen vagevuur is, want Christus heeft eens voor al de zonden verzoend. In de necrologia van het kapittel komt zijn naam namelijk niet voor, en ook blijkens de rekeningen heeft hij geen geld nagelaten om missen voor zijn zieleheil te laten opdragen ¹¹³. Het gangbare verzoek op grafstenen om voor de ziel van de overledene te bidden ontbreekt dan ook op de zijne. In plaats daarvan vinden wij daarop de kortste preek van priester Dirk Willemszoon Zwaning uit Abcoude, kort maar bondig: Christus alléén, zonder daaraan toe of af te doen, op de basis van Gods Woord dat tot in eeuwigheid blijft ¹¹⁴.

Gebruikte afkortingen

AAU	Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
ARA	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
BMHG	Bijdragen en Medede(lingen van het Historisch Genootschap
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
HvU	Hof van Utrecht
JOU	Jaarboek(je) Oud-Utrecht
KB	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage
MOU	Maandblad Oud-Utrecht
NHG	Nederlandse Hervormde Gemeente
SA	Stadsarchief

SBA	Stads Bewaarde Archieven
SM	Sint Marie
SP	Sint Pieter
SU	Staten van Utrecht
WHG	Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap

Bronnen

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage

- Familie Heereman van Zuydtwijck

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

- SA I, 13, Raads Dagelijks Boek (via index)
- SA I, 610, lijfrenteleggers (via inventaris 120, 254)
- SA I, 634, rek. 2e kameraar (schenkwijnen)
- SBA I, 339, rek. H. Kruisbroederschap Geertekerk
- SBA II, 47, rek. Buurkerk
- SBA II, 797, rek. Geertekerk
- Archief van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, 93-96, ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1952-1955
- Dienst Openbare Werken, 320, restauratie Pieterskerk
- Historisch werkmateriaal, aantekeningen van J.W.C. van Campen
- NHG, 404 register van lidmaten
- Losse aanwinsten
- Notarissen, U001a001 (Splinter van Hamersfelt); U003a001/3 (Jacob van Herwaarden)
- W. Stooker

Rijksarchief Utrecht

- Bisschoppen, 250, formulierboek bisschoppelijke officiaal
- Dom, 1-14, resoluties
- Dom, 2-5 en 2-6, minuutresoluties
- Dom, 639-5 en 639-6, rek. bona divisa
- Dom, 651-9, rek. fabriek
- Dom, 2464, rek. officiaal van de aartsdiaken
- Dom, 2680, lijsten van vicarissen en vicarieën
- Dom, 3069, lijsten van prelaten en kanunniken
- Dom, 3088, testament van Nicolaas Rijcx
- Dom, 4339, aantekenboekje van notaris Frans Beyer
- Financiële instellingen van de landsheer, 20-23, 32-33, domeinrek.
- Heerlijkheid Kronenburg, 131, collatierechten van de heren van K. in de kerk van Loenen
- HvU, 2-1, commissies van raden en beambten
- HvU, 9-2, memoriaalboek
- HvU, 12-b, tafels op de memoriaalboeken
- HvU, 99-2, criminele sententiën
- Huis Zullen, 199-201, leenregisters
- Kleine archieven van heerlijkheden en huizen, Ruwiel
- S. Marie, 2756, protocol van notaris Godfried Boelen
- S. Marie, 2670, protocol van notaris Dirk Verheul
- S. Pieter, 41, testamenten
- S. Pieter, 50-1 en 2, resoluties
- S. Pieter, 75, necrologium
- S. Pieter, 81, statuut betr. inkomsten van afwezige vicarissen
- S. Pieter, 165-4, rek. van de Grote Kamer
- S. Pieter, 167-4, 5, rek. van de Kleine kamer (30 nov.-30 nov.)
- S. Pieter, 191-3, 4, 5, rek. Grote Fabriekkamer (1 okt.-1 okt.)
- S. Pieter, 200-2, rek. Bona divisa
- S. Pieter, 794, rek. proosdijgoederen
- S. Pieter, 1085, necrologium
- S. Pieter, 1086, bepaling die oude of zieke vicarissen recht geeft op de presenties
- S. Pieter, 1092-2, 3, 4, rek. gemene vicarissen (30 nov.-30 nov.)
- S. Pieter, 1103, kapoencedullen

- S. Pieter, 1159-1166, stukken betr. fundatie Johan van Lichtenberch
- SU landsheerlijke tijd, 127, beschrijvingsbrieven
- SU landsheerlijke tijd, 335-351, leggers van het morgengeld
- SU landsheerlijke tijd, 529, rek. kameraar Herbert van Amstel van Mijnden
- Verz. Buchel-Booth

Gedrukte bronnen en literatuur

- Asch van Wijck, 1851** ▶ A.M.C. van Asch van Wijck (ed.), *Bescheiden betreffende het eerste tijdvak van de geschiedenis der Hervorming in de stad en provincie Utrecht, 1524-1566*. Berigten van het Hist. Genootschap, Utrecht, IV 2, 1851.
- Augustijn, 1986** ▶ C. Augustijn, 'Godsdienst in de zestiende eeuw', in: *Ketters en papen onder Filips II*, Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht, 1986.
- Begheyn, 1970/71** ▶ P.J. Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur. Een bijdrage tot zijn biografie (1543-1557)', *Bossche Bijdragen*, 30 (1970-1971) 85-154.
- Bogaers, 1993a** ▶ Llewellyn Bogaers, 'Utrecht at a crossroads: religious affiliations in a sixteenth century Netherlandish city', in: W.M. Jacob en Nigel Yates (red.), *Crown and mitre. Religion and society in Northern Europe since the Reformation*, Woodbridge, 1993, 1-19.
- Bogaers, 1993b** ▶ Llewellyn Bogaers, 'De religieuze gedrevenheid van Dirck Weyman in het licht van de lotgevallen van een Utrechtse glasmakersfamilie in de zestiende eeuw', *JOU*, 1993, 67-116.
- Bos-Rops, 1987** ▶ J.A.M.Y. Bos-Rops, *Inventaris van het archief van de familie Heereman van Zuydtwijck 1360-1880*, 2 dln. Rijksarchieven in Holland, inventarisreeks nr. 50, 's-Gravenhage, 1987.
- Bouwman, 1989** ▶ Wouterina P. Bouwman, *Aantekeningen uit het missaal van het kasteel Loenersloot*, Goes, 1989.
- Bouwstenen, 1971** ▶ *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*, 2 (1971).
- Brands, 1921** ▶ Gerrit Albertus Brands (ed.), *Tspel van de Cristenkercke*, Utrecht, 1921.
- Brom, 1896-1897** ▶ G. Brom, 'Naamlijst der priesters die in het bisdom Utrecht gewijd zijn, van 1505 tot 1518', *AAU*, 23 (1896) 386-471; 24 (1897) 1-85.
- Bruijn, De, en Van der Eerden-Vonk, 1980** ▶ M.W.J. de Bruijn en M.A. van der Eerden-Vonk, 'Het Utrechts burggraafschap', in: C. Streefkerk en S. Faber (red.), *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden*, Hilversum, 1987, 55-81.
- Bijsterveld, 1993** ▶ Arnoldus Johannes Alfonsus Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993.
- Campen, Van, 1949** ▶ J.W.C. van Campen, 'Hagepreeken en beeldenstorm', *JOU*, 1949, 97-125.
- Campen, Van, 1955** ▶ J.W.C. van Campen, 'Een raadselachtige grafsteen', *MOU*, 28 (1955), 97-100; herdrukt in: *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht, 1926-1972*, Utrecht, z.j., 31-33.
- Carasso-Kok, 1985** ▶ D.G. Carasso en M. Carasso-Kok (red.), *Abcoude en Baambrugge 900 jaar, z.pl.*, 1985.
- Decavele, 1975** ▶ Johan Decavele, *De dogeraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975.
- Decavele, 1990** ▶ Johan Decavele, 'Vroege reformatische bedrijvigheid in de grote Nederlandse steden: Claes van der Elst te Brussel, Antwerpen, Amsterdam en Leiden', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 70 (1990) 13-29.
- Dek, 1959** ▶ A.W.E. Dek, 'Genealogie der heren van Brederode', *Jaarboek CBG*, 13 (1959) 105-146.
- Dodt, 1838-1848** ▶ J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, 7 dln., Utrecht, 1838-1848.
- Drewes, 1978-1979** ▶ J.B. Drewes, 'Het interpreteren van godsdienstige spelen van zinne', *Jaarboek [van de] Koninklijke soevereine Hoofdkamer van Retorica "De Fonteyne" te Gent*, 29 (1978-1979) 3-124.
- Drie, Van, 1986** ▶ R.J.F. van Drie, 'Inhoud en gebruik van de begrippen ridderschap en ridderhofstad in het Nedersticht gedurende de 16e eeuw', *Jaarboek CBG*, 40 (1986) 67-99.
- Evers, 1920** ▶ G.A. Evers, 'Reyer Pauwelsz., de Utrechtsche boekbinder en rederijker', *Het Boek*, 9 (1920) 253-265.
- Frédéricq, 1889-1902** ▶ P. Frédéricq (ed.), *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, 5 dln., Gent, 1889-1902.
- Grevenstuk, 1919** ▶ J.G.Th. Grevenstuk (ed.), 'Het oude memorieboek van Abcoude', *AAU*, 44 (1919) 1-99.
- Heel, Van, 1937** ▶ Dalmatius van Heel (ed.), '1557 Februari 19 (Utrechtsche stijl). Een vonnis uitgesproken tegen Nicolaas Roll, kape-laan der St. Jacobuskerk te Utrecht, wegens kettersche gezindheid', *AAU*, 61 (1937) 570-577.
- Heeringa, 1932** ▶ K. Heeringa (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573. II. Rekeningen over het geestelijk gezag van den bis-chop*, Utrecht, 1932.
- Henkel en Schöne, 1967** ▶ Arthur Henkel en Albrecht Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1967, 1976².
- Hollweg, 1956** ▶ Walter Hollweg, *Heinrich Bullingers Hausbuch. Eine Untersuchung über die Anfänge der reformierten Predigtliteratur*, Neukirchen, 1956.
- Honig, 1875** ▶ G.G. Honig, 'De parochie van den H. Laurentius te Weesp', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 3 (1875) 21-52.
- Janssen, 1993** ▶ Hans L. Janssen, 'Het bisschoppelijk kasteel Vreeland ca. 1258-ca. 1700', *Castellogica verkenningen*, 3 (1993) 31-72.
- Johnston, 1984** ▶ A.G. Johnston, 'The sermons of Nicolaes Peeters: partially unmasked', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 64 (1984) 123-143.
- Kleijntjens, 1922** ▶ J.C.J. Kleijntjens (ed.), 'Aantekeningen over het geslacht De Wael van Vronesteyn', *De Navorscher*, 71 (1922)

- Kleijntjens, 1923** ▶ J.C.J. Kleijntjens (ed.), 'Gedenkschriften van Jhr. Herberen van Aemstel van Mijnden ende van Ruwiel', *BMHG*, 44 (1923) 231-235.
- Kleijntjens en Van Campen, 1932** ▶ J.C.J. Kleijntjens en J.W.C. van Campen (eds.), 'Bescheiden betreffende de Beeldenstorm van 1566 in de stad Utrecht', *BMHG*, 53 (1932) 63-245.
- Lindeman, Scherf en Dekker, 1993** ▶ Ruud Lindeman, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de 16^e tot begin 19^e eeuw*, Rotterdam, 1993.
- Maris, 1956** ▶ A. Johanna Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak. I. De Nederstichtse leenacten*, 's-Gravenhage, 1956.
- Martens van Sevenhoven, 1929** ▶ A.H. Martens van Sevenhoven, 'Het Hof van Gelre te Arnhem', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, 32 (1929) 1-44.
- Meeuwis van Dis, 1937** ▶ L. Meeuwis van Dis, *Reformatische rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw*, Haarlem, 1937.
- Morsink, 1986** ▶ G. Morsink, *Joannes Anastasius Veluanus*, Kampen, 1986.
- Muller, 1886** ▶ P.L. Muller (ed.), 'Stukken over den tegenstand der Utrechtsche Katholieken, onder leiding van den scholaster van Oudmunster Jacob Cuynteroff, tegen de Unie van Utrecht', *BMHG*, 9 (1886) 393-472.
- Muller, 1888** ▶ S. Muller Fzn. (ed.), 'Gedenkschriften van jonkheer Herberen van Mijnden', *BMHG*, 11 (1888) 1-69.
- Muller, 1895** ▶ S. Muller Fzn. (ed.), *Het rechtsboek van den Dom van Utrecht door mr. Hugo Wstinc*, 's-Gravenhage, 1895.
- Pegel, 1991** ▶ R.H. Pegel, "Daertoe wert eener uutvercoren die welcke metter tonghen can spelen". Prediking voor het volk in de Nederlanden in de 15^e en 16^e eeuw, in het bijzonder in de stad Utrecht, Doctoraalscriptie RUU, 1991 (aanwezig Letterenbibliotheek en GAU).
- Putman, Van Rossum en Hofman, 1875** ▶ J. Putman, A.A.J. van Rossum en J.H. Hofman, 'Montfoort. Oorspronkelijke stukken met bijgevoegde aantekeningen', *AAU*, 2 (1875) 339-384.
- Ram, De, 1850** ▶ P.F.X. de Ram (ed.), *Francisci Sonnia ad Vigiliu Zuichemum epistolae*, Brussel, 1850.
- Rappard, Van, en Muller, 1911** ▶ F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz. (eds.), *Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de zestiende eeuw*, Amsterdam, 1911.
- Riemsdijk, Van, 1882** ▶ Th.H.F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*, Leiden, 1882.
- Rogge, 1874-1876** ▶ H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, 3 dln., Amsterdam, 1874-1876.
- Rogge en Tiele, 1869** ▶ H.C. Rogge en P.A. Tiele, *Catalogus van handschriften op de bibliotheek der Remonstrants-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam*, Amsterdam, 1869.
- Salverda de Grave, 1918** ▶ J.J. Salverda de Grave (ed.), 'Twee inventarissen van het huis van Brederode', *BMHG*, 39 (1918) 1-172.
- Stooker, 1956** ▶ W. Stooker, 'De jongste opgravingen te Utrecht', *MOU*, 29 (1956) 73-78; herdrukt in: *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht, 1926-1972*, Utrecht, z.j., 208-211.
- Tongerloo, Van, 1984** ▶ Louise van Tongerloo, 'Vrouwenklooster: ontvangen glazen en verleende memories', *MOU*, 57 (1984) 37-39, 53-56.
- Tongerloo, Van, 1992** ▶ Louise van Tongerloo, 'Pastoors in veelvoud', in: H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters entre-deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie, 1520-1620*, Delft, 1992, 75-111.
- Tracy, 1982** ▶ James D. Tracy, 'Heresy law and centralisation under Mary of Hungary: conflict between the Council of Holland and the central government over the enforcement of Charles V's placards', *Archiv für Reformationsgeschichte*, 73 (1982) 284-308.
- Valkestijn, 1989** ▶ J.W.N. Valkestijn, *De geschiedenis van de jongenszang tot aan de Reformatie*, Brugge, [1989].
- Vlessing, 1979** ▶ O. Vlessing, *De collectie Weesp. Een onderzoek naar oorsprong en geschiedenis van een middeleeuws boekenbezit*, doctoraalscriptie, (aanwezig K.B.) Amsterdam, 1979.
- Voet, 1656** ▶ Paulus Voet, *Oorspronck, voortganck ende daeden der doorluchtige heeren van Brederode*, Utrecht, 1656.
- Water, Van de, 1729** ▶ Johan van de Water, *Groot plaataatboek --- 's Lands van Utrecht*, 3 dln., Utrecht, 1729.
- Wauters, 1890/91** ▶ Alphonse Wauters, 'Antoine de Lalaing' in: *Biographie nationale de Belgique*, 11 (1890/91) kol. 85-90.
- Woltjer, 1962** ▶ Jan Juliaan Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, Leiden, 1962.
- Wtenbogaert, 1647** ▶ Johannes Wtenbogaert, *Leven, kerkelijke bedieninghe ende zedighe verantwoordinghe by hem selven onpartydigh bescreven*, z.p.l., 1647, achter zijn *Kerkelijke historie* (eerste druk verschenen 1645).

Noten

- 1 Voor aandachtig commentaar dank ik Llewellyn Bogaers en Bram van den Hoven van Genderen oprecht. Tenzij anders vermeld verwijs ik voor annotering van de inleiding naar mijn artikel uit 1992, 79-81 en 108-109.
- 2 Voor aspecten als studie, leeftijd, gegoedheid, verwantschap en protectie attendeer ik op de studie van Bijsterveld, 1993, 147-151, 209-212; 124-132 en hoofdstuk VI.
- 3 Zie hierna p. 67.
- 4 Vicarie op Bartholomeusaltaar in de Buurkerk: de bronvermelding in mijn artikel 1992 p. 109 'GAU, verz. Booth nr. 64' is gewijzigd in 'verz. Losse aanwinsten, 1314'; in omstreken voordracht door twee groepen Rodenburg's trekt een andere gegadigde zich in 1526 terug t.b.v. Dirk van Abcoude, die begin 1527 geïnstalleerd wordt. In 1538 is hij in proces verwikkeld om de Catharinavicarie in de Buurkerk (RAU, SM, 2756; 27-3, 12-4, 4-5-1538). Beide vicariën worden bij de visitatie van 1569 als van weinig betekenis afgeschilderd (Rappard, Van, en Muller, 1911, 76, 85). Van een vicarie in de Geertkerk deed hij in 1537/38 afstand (RAU, Dom, 2464-64, f. 168).

- 5 Een contrastvoorbeeld wat betreft zijn loopbaan: Jan van Heerstraten, begonnen als choraal in de Pieterskerk, kon pas na her en der waarnemend pastoor geweest te zijn vicaris worden van dit kapittel (*Bouwstenen*, 1971, 222; Tongerloo, Van, 1992, 101).
- 6 E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, IV, en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, VIII-2.
- 7 Muller, 1888.
- 8 Tongerloo, Van, 1992, 75, 81-82, 84, 99-100.
- 9 Voor Rodenburg's zie boven noot 4. Magistraatsfuncties in Water, Van de, 1729, III, 143-146, 216-217. Huismeesters van het Bartholomeusgasthuis: GAU, SBA II, 1623; onder de controleurs van de rekeningen, dus leden van deze gasthuisbroederschap, vallen bij de jaren 1523 en 1526 op Goort van Rodenburg en de kanunnik van S. Marie, mr. Willem Lokhorst.
- 10 Sommige geestelijken bewezen hun erkentelijkheid door zich in het graf van hun (oom-) beschermer te laten begraven. Dit houvast biedt Dirks begraving niet (hierna p. 69) - Jacobivicecureit Herman van Remunt (hierna p. 60) ontbrak het aan protectie, voorzover Van Mijnden zijn positie juist weergaf.
- 11 Christoffel van Amstel van Mijnden en Kronenburg (zie hierna noot 35) zou te noemen zijn, maar ik betwijfel of hij al zo vroeg kanunnik van S. Pieter was.
- 12 De Lokhorsten hadden er ook een grafkelder, memorietafel en vrouwenbank (GAU, Losse aanwinsten, 417; ook hierna noot 52); denk ook aan het huis Lokhorst bij de Geerteburg.
- 13 Het enige executeurschap van een testament dat ik van Dirk van Abcoude ken, betreft een geestelijke uit een stadselitefamilie die - tenminste voor een deel - tot de Geerteparochie behoorde: zie hierna p. 66.
- 14 Zie hierna p. 62. Zij waren overigens verwant aan de boven gesuggereerde Dirk Taets (van Lokhorst).
- 15 Muller, 1888, 55-58 de passage over Dirk van Abcoude, Herman Gerritsz. en Herman van Remunt. Pegel, 1991, 166-167 weerlegt de misvattingen als eerste; in 1992 voegde ik daar nog enkele argumenten aan toe.
- 16 Het oorspronkelijke handschrift, door Kleijntjens, 1923 nog in Duitsland geraadpleegd voor zijn aanvullende editie, is sinds lang weer in Nederland. De betreffende passage: folia 30-31'. Het gebruikte interpunctieteken / heb ik met komma of punt weergegeven; verbeteringen heb ik buiten beschouwing gelaten. De archiefverwijzing in Lindeman, Scherf en Dekker, 1993, nr. 5 bevat een onjuist inventarisnummer; het moet zijn ARA, Heereman van Zuydtwijck, 1013.
- 17 Riemsdijk, Van, 1882, 311-313; Tongerloo, Van, 1992, 102.
- 18 De betreffende personen zijn te vinden in Water, Van de, 1729, III, 166-167. Schepen Matthijs Block, vader van de later gereformeerde kanunnik van S. Pieter Johan Block, zou bijvoorbeeld onder het gehoor geweest kunnen zijn; hierna p. 72.
- 19 Meeuwis van Dis, 1937, 50-51, 118, 136, 147, 156, 169, 199; Decavele, 1975, passim, bv. 268-270, zie ook het voorbeeld in n. 103.
- 20 Tongerloo, Van, 1992, 102. 'Burgerzoon van Utrecht' is hét argument tegen zijn herkomst uit Roermond. De andere cureportie van de Jacobi werd door de cureit zelf bediend, al kan deze door ouderdom of ziekte in 1541 ook een waarnemer gehad hebben (ibidem, 99).
- 21 Omdat volgens Van Mijnden Herman Remunt verhoord is door de gezamenlijke kapitels met inquisiteurs, is dat waarschijnlijk in de grote kapittelzaal van de Dom gebeurd. Daar is dan 'oock' mr. Dirk ondervraagd, waarbij m.i. de bevoegdheid van het aartsdiakonaat van de Dom t.o.v. de Utrechtse pastoors prevaleerde boven het feit dat hij als vicaris onder het kapittel van S. Pieter ressorteerde. Vgl. de houding van het Domkapittel in het proces tegen twee vicecureiten in 1557, van wie de ene (=Rol) vicaris van S. Jan was (hierna noot 85).
- 22 Misschien eerst in de gevangenis op het Bisschopshof, zoals de Nijehasker pastoor in 1550 (Heeringa, 1932, 175-177). De aartsdiakonaatsrekeningen van de Dom vermelden pas 1555/56 vonnissen in de grote kapittelzaal en de inrichting van een kerker 1561/62 (RAU, Dom, 2464-83, f. 250'; 2464-89, f. 376).
- 23 Voor het Brusselse wantrouwen bv. Tracy, 1982. In de rubriek schenkwijnen van de stadskameraarsrekeningen (GAU, SA I, 634) kan ik geen duidelijk verband constateren van Zuidnederlandse gasten met deze procedure; evenmin in de rekeningen van de Domfabriek (RAU, Dom, 651-9).
- 24 Alg. Rijksarchief Brussel, Audiëntie, 1647-3, op datum 4-4-1542. Mw. Bogaers verzekerde tevens dat elke ketterijzaak aan Brussel werd voorgelegd. De 19^e eeuw was J.G. de Hoop Scheffer in zijn *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland*, Amsterdam, 1873, 324 noot 2 (verwijzing van Pegel, 1991, 167). De domeinrekening over 1542 waarin Dirks verblijfkosten op de Vredenburg verantwoord moeten zijn geweest, is niet bewaard (RAU, Fin. instellingen, 20-23).
- 25 Filips van Lalaing, heer van Escornaix, volgde zijn oom Anton van Lalaing (ov. 1540) op als 2e graaf van Hoogstraten. Al tijdens diens laatste jaren trad hij op als waarnemend stadhouder, zo ook tijdens het stadhouderschap van René van Châlon, prins van Oranje (GAU, SA I, 634, 1538/39, f. 33 en volgende jaren; Water, Van de, 1729, III, 166), tot hij een eigen stadhouderschap kreeg (hierna noot 55).
- 26 Dit moet Jacob uten Engh, kanunnik van S. Pieter, geweest zijn. De vorige officiaal, Domdeken Johan van der Vorst van Loenbeke, overleed 8-11-1541 (RAU, Dom, 3069; met dank aan C.C. de Gloppe-Zuiderland voor de namen).
- 27 RAU, bisschoppen, 250; SM, 2756.
- 28 Een delegatie uit het stadsbestuur brengt 22-3-1542 verslag uit van een bezoek aan Brussel i.v.m. 'sekere saicke' (GAU, SA I, 13, f. 43') een bemiddelingspoging?
- 29 Mogelijk de abt van Oostbroek of die van de Paulusabdij, die langere tijd de Geerteparochie bediende (Tongerloo, Van, 1992, 111). Sonnius hield de preek vóór de Dordtse vicecureit Everswaert heriep (Dodt, 1838-1848, V, 324).
- 30 Zie voor een jonger Utrechts voorbeeld vicecureit van de Jacobikerker Rol: slechts als gelijktijdig afschrift in ARA Brussel overgeleverd (Heel, Van, 1937).
- 31 RAU, Dom, 2-5: een dergelijke aanstelling van 25-4-1541 noemt Dirk ook. Vgl. tevens hierna noot 62 voor de detentieperiode.
- 32 Zie de aanwezige leken bij Rols vonnis (Heel, Van, 1937, 574).
- 33 De bronnen voor de nu volgende genealogische gegevens worden vermeld in de noten 36-38, 52-54; daarbij moet nog genoemd nr. 1164 in de 'boekjes van Booth' op het RAU.

- 34 Muller, 1888, 51.
- 35 Informatie van Bram van den Hoven van Genderen. Domkanunnik Dirk Taets had de Van Mijndens van Ruwiel medegebruik van de Lokhorstgrafkelder in de Geertkerk toegestaan (hierna noot 52). De prebende van de S. Pieterskanunnik komt 17-1-1549 wegens overlijden aan een ander (RAU, SP, 50-1, f. 55^v).
- 36 Sinds ca 1400; voordien vermelden de 'boekjes van Booth' onder nr. 1163 een schepen en een kameraar Van Mijnden.
- 37 Water, Van de, 1729, III, 175-176; GAU, NHG, 404, f. 14^v. Zijn plaats in de familie: 'boekjes van Booth' nr. 1212.
- 38 RAU, 'boekjes van Booth', nr. 248; Elisabeths huwelijk in de rekeningen van de Buurkerk (GAU, SBA II, 47, 1532/33, f. 15; het bedrag van de bruidsgiften verschilt onderling sterk); Water, Van de, 1729, III, 163, 171.
- 39 Drie, Van, 1986, 91 (1540); RAU, verz. Buchel-Booth, 8, f. 188^v (heffing 1537); Staten, 127 (enkele beschrijvingsbrieven).
- 40 RAU, Staten, 529 (1538; eindigt echter 10-10-1539; aangesteld 21-3-1538 (inform. van mw. Bogaers uit Staten, I, f. 9v.)) Vóór hem telkens zo'n korte benoeming; ná hiaat tot 1544 blijft één persoon lange tijd kameraar. Zie voor zijn kameraarstaak ook Hof, 9-2, f. 295v., 2-1, f. 116^v, 118. Financiële nasleep: GAU, SA I, 13, 1546, f. 207; 1547, f. 36^v, 47.
- 41 GAU, SBA II, 797, slot van de rekening over 1557, s.d. (tussen 1556 en 1561). Procurator H. Kruisbroederschap: SBA I, 339, ongefol., eerste uitgave van 1565; in zijn sterfjaar proc. S. Anthonisbroederschap (SBA II, 797, 1566, f. 13; begrafenis f. 6). Sterfdag in noot 53 hieronder. Mw. Bogaers verzekerde me dat hij niet voorkomt in de Zielbroederschap van de Buurkerk.
- 42 Muller, 1888, 19-21. Zie voor de betreffende Brederodes Dek, 1959, 119, 121, 133-135.
- 43 ARA, Heereman van Zuydtwijck, 1007, akte ten overstaan van de bureu van Loenen (1500); 1010 (1539). Broer, moeder en zuster sterven resp. 1542, 1544 en 1552 (zie hierna noot 53 en 52 nr. 2257).
- 44 Ibidem, 1009. Zijn 'huwelijksmannen' zijn volle neven: Wouter van Amstel van Mijnden, landcommandeur Duitse Orde, diens broeder Amelis, heer van Kronenburg en Loenersloot, en hun zwager Ernst van Isendoorn, heer van Sterkenburg.
- 45 GAU, klapper transporten en plechten; losrente 12 gld. 10 st.; verlengd 1540. Uit de originele notitie blijkt dat het echtpaar er niet woonde (SA I, 704, 1536, 180 en 1540, 79).
- 46 Ibidem, SA I, 610, f. 83 (1544, Catharina, 6 Karolusguldens); f. 104 (1540, Petronella, 1 gld. 10 st. Zie Kleijntjens, 1922, 206. Een lijfrente van 2 gld. 's jaars van de Geertkerk voor 'menjoffer van Mynen' (SBA II, 797, 1551, f. 6) komt in de bewaarde rekeningen verder niet voor.
- 47 Maris, 1956, 294; op blz. 343 de Rennenbergconnectie. In het povere restje huisarchief Ruwiel toont één charter tweemaal Herbert van Mijnden als voogd in actie bij een belening (RAU, Kleine archieven van heerlijkheden en huizen, Ruwiel, 16, 1526 en 1530, s.l.).
- 48 ARA, Heereman van Zuydtwijck, 1029. Zie ook zijn portret met vier andere Jeruzalemvaarders in het Centraal Museum te Utrecht.
- 49 RAU, Zuilen, 199-201 (2-4-1544 is zijn eerste vermelding: 200, p. 51-52); ARA, Heereman van Zuydtwijck, 1014. Laatste bezoeken van Willem van Rennenberg aan de stad: 21-9-1541 en 6-9-1544 (GAU, SA I, 634, 1541/42, f. 35, 1544/45, f. 31^v). Kort over deze figuur: Tongerloo, Van, 1984.
- 50 ARA, Heereman van Zuydtwijck, 1012 (kerkelijke inkomsten: 'onser capellen te Zuylen') resp. 1011. In beide functies mocht een waarnemer aangesteld worden. - De archieven van het dorpsgerecht Zuilen (RAU), het dorpsbestuur en de herv. gemeente (GAU) bevatten geen stukken vóór het begin van de 17e eeuw. Het archief van de Rennenbergs is 'nur fragmentarisch erhalten' (recensie in *Rheinische Vierteljahrsblätter* 45 (1981) 451).
- 51 ARA, Heereman van Zuydtwijck, 1013. De uitvoerige inleiding van mw. Bos-Rops op de inventaris geeft alle gewenste uitleg over de componenten van dit kapitale familiearchief.
- 52 Ibidem, 2257. Hierin het enige bewijs dat Herberts vrouw in de Geertkerk begraven is 28-10-1558; de kerkrekening bevat alleen opbrengst baarkleed (GAU, SBA II, 797, 1558, f. 5^v); de in volgende noot genoemde kroniek nam haar en haar schoonmoeder niet op. Het Haagse dossier wekt de indruk dat Herberts zoon Wouter het familiegraf moest verdedigen tegen een jaloerse jonker uit Neerlangbroek, Adriaan van Pallaes. Enkele afgedwaalde (verwijderde?) stukken in Utrecht werpen een totaal ander licht op het geslacht (GAU, Losse aanwinsten, 417): het was de grafkelder van de Lokhorsten bij hun altaar, waarvan Dirk Taets als Lokhorst-erfgenaam aan de hem verwante Van Mijndens gebruiksrecht had gegeven, evenals van de vrouwenbank. Toen het gebruik in eigendom dreigde te verkeren, kwam Adriaan van Pallaes als volgende Lokhorst-erfgenaam in verzet.
- 53 Dit gedeelte is gepubliceerd door Kleijntjens, 1922; de Van Mijnden-data op p. 206, 208, 275. Dit verklaart de herkomst van de nadere gegevens over Herbert en familie in Kleijntjens, 1923. Het handschrift berust in ARA, Heereman van Zuydtwijck, 680.
- 54 Jacob van Amstel van Mijndens tweede zoon werd op kasteel Abcoude geboren toen hij daar kastelein was (Bouman, 1989, 41; Janssen, 1993, 42 noot 102).
- 55 Muller, 1888, 58-69. Zijn kennis betreffende Escornaix op p. 64 (die plaats is overigens Schoorisse bij Oudenaarde). Zie over deze schoonzoon van Willem van Rennenberg, naast noot 25 hierboven, Wauters, 1890/91, k. 86 en Martens van Sevenhoven, 1929, 27-28.
- 56 Tongerloo, Van, 1992, 81. Gematigd overheidsoptreden is reeds door mw. Bogaers signaleerd (1993) en zal uitgebreider in haar dissertatie belicht worden.
- 57 GAU, SBA II 797, 1557, f. 7 resp. 9; RAU, 'boekjes van Booth', nr. 139; Heeringa, 1932, 128 (pastoraat).
- 58 Brom, 1896-1897, 27; 22-8-1553 aangewezen, 7-11-1575 voor het laatst bijeen om over 's pastoors erfenis te beslissen na de dood van diens laatste kind (GAU, notarissen, U001a001, f. 204 modern).
- 59 Bruijn, De, en Van der Eerden-Vonk, 1980; herhaaldelijk in Utrecht: zie de stadswijngeschenken (GAU, SA I, 634); opvallend de datum 9-6-1542 (ald., 1541/42, f. 37^v), ook Herbert van Mijnden bekend (Muller, 1888, 59); kort na Dirks veroordeling.
- 60 RAU, SP, 50-1, f. 9^v. Deze beginbladen zijn wat moeilijk leesbaar door vocht en andere beschadiging. Rekeningen van de grote fabriekskamer (SP, 191, dln 3-5) bevatten inkomsten van alle altaren. In 1542/43 is bij Dirks naam genoteerd *exul p.v.d.*; H. Leeuwenberg suggereerde hiervoor *per voluntatem domini*: volgens de wil van de (lands)heer Karel V. Zijdelings was zo'n altaarin-

- komt uit Montfoort voor Dirk al lang bekend (Putman, Van Rossum en Hofman, 1875, 373; ook 366).
- 61 RAU, Dom, 651-10, 1549/50, f. 70: *domino Theodrico de Abcoude capellano domini de - - - Bredenrode ut sollicitatori pro conservacione iurisdictionis de Hagensteyn - - - quatuor quartas vini*. In 1527 had Reinouds vader enkele Utrechtse vluchtelingen in Vianen onder zijn hoede genomen tegen verzoek van de bisschop-landsheer om uitlevering in (Voet, 1656, 150-151).
 - 62 RAU, SP, 167-4. Al over 1541/42 (30 nov.-30 nov.) had hij geen presentiegeld meer ontvangen, stil bewijs voor zijn detentie; ook al waren deze ontvangsten over 1538/39 t/m 1540/41 zeer minimaal, af en toe moet hij toen toch als pastoor nog wel zijn binnengekomen in de Pieterskerk.
 - 63 Ibidem, dln 4 en 5; 1092, dln 3 en 4.
 - 64 Ibidem, 50-1, f. 184. In 1524 had hij, tegelijk met Hermannus de Reno, blijde-inkomst-geld betaald aan de vicarissenkas, ten teken dat de gratiejaren voorbij waren waarover een nieuwe vicaris een deel van de inkomsten aan de fabriekskas moest betalen, een deel aan de erven van de vorige bezitter. Wijdingstitel van de vicarie en plaats van het altaar blijken duidelijk in SP, 191, rubr. inkomsten van alle altaren.
 - 65 Hun door Wstinc omschreven takenpakket (Muller, 1895, 104, 21-26) strekte zich volgens informatie van Bram van den Hoven van Genderen ook uit over de kanunniken.
 - 66 RAU, SP, 50-1, f. 184, tegenover statuut uit 1539 (ibidem, 1086). Deze gunst is blijkbaar stilzwijgend gecontinueerd toen de cryptevicarie in 1574 alweer van bezitter veranderde (50-1, f. 197).
 - 67 Ibidem: - - - *quod maximis suis sumptibus et impensis altare predictae vicarie site in cripta reparavit et decoravit*.
 - 68 Ibidem, 81. Vgl. voor het begrip ornamenten Staals uitleg in het vorige JOU, 22.
 - 69 De eerstgenoemde datum hoeft niet exact te zijn, gezien meer onnauwkeurigheden in die door mij 1992, 109 genoemde bron; Dirk zou kort voor zijn dood een regeling hebben kunnen treffen met een opvolger voor het Bartholomeusgasthuis. RAU, SP, 50-1, f. 205^v; Scorel al vicaris sinds 1557: f. 97^v.
 - 70 Campen, Van, 1955. Buchelius, Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa (hs. in GAU), stelde aan het begin van f. 38: *In posteriori templi parte circa turrim in aan het eind sub ipsa turri lapis talis*; daarbij blijkbaar de hele westpartij als één toren opvatte.
 - 71 Zie ook het verslag van Stooker, 1956. De opgravingsplattegrond (1 : 100) waarop de zerken zijn ingetekend, berust in de Topografische Atlas van het GAU (lb 2. 16); aldaar ook enkele afdrukken (lb 11. 6 t/m 8) van situatiefoto's van Dirks zerk, vervaardigd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Naar de heren T.J. Hoekstra en C.L. Temminck Groll gaat mijn dank uit voor aanwijzingen waar mogelijk nadere gegevens over de zerk te vinden zouden zijn, naar verschillende leden van de Waalse hervormde gemeente voor hun hulpvaardigheid m.b.t. de documentatie van de Pieterskerk.
 - 72 Zwaninus i.p.v. Zwaning was nog een leesfout van Van Buchel.
 - 73 Tenzij (ook) bedoeld is dat zij eensgezind dachten over het in Utrecht beschikbare vroeg-reformatorische gedachtegoed, waarbij ik denk aan gestellijken als Hinne Rode, Herman Gerritsz., Hendrik van Bommel (Bogaers, 1993a, 7-8; Bogaers, 1993b, 75).
 - 74 Bronnen van het kapittel van S. Pieter; instituties aartsdiakonaat van de Dom (Dom, 2464, via de door H. Leeuwenberg gemaakte index); wellicht 1506/07 in de kerk van Leusden, 1508-09 opgevolgd, waarbij de reden 'overlijden' foutief kan zijn (dln 35, f. 88^v, 37, f. 114^v); matrikels van de universiteiten Leuven, Keulen, Heidelberg; indices AAU. De uit dit laatste blijkende cureit Hugo Wilhelmi van Montfoort (Putman, Van Rossum en Hofman, 1875, 382) heeft veel eerder geleefd; vgl. originele memorieboek in RAU, kap. van memorieheren van Montfoort, 134, XI Kal. Aug.).
 - 75 Tongerlo, Van, 1992, 108, afbeelding; handtekeningen bij rekeningcontroles (RAU, SP, 1092-4) en afb. ... bij dit artikel.
 - 76 M. Carasso-Kok (vgl. haar bijdragen uit 1985 over Abcoude) stelde me welwillend haar gegevens ter beschikking. De naam Hugo komt alleen voor 'in de fam. Spruyt - een vrij machtige clan in het Abcoude'; 'heer Willem Dircxz' pachtte 1459 een stuk land (RAU, Staten, 335, f. 89; in jongere manualen van dit morgengeld niets gevonden). Zo'n priester vader zou overigens een goede mogelijkheid zijn. Het Abcoude memorieboek (Grevenstuk, 1919, 65, 72, gecontroleerd in het origineel, thans in RAU) bevat alleen Frank Zwanick(zoon).
 - 77 Peter Zwaninc: priester, bibliothecaris en schrijver van het S. Jansconvent te Weesp tweede helft 15e eeuw. Andere Zwanings: Honig, 1875, nrs. 19, 45, 57, 58, 80, 96, 125, 154; Vlessing, 1979. Swaning Hendriksz. uit Weesp tot priester gewijd: Brom, 1896-1897, 435.
 - 78 Zie De Nederlandsche Leeuw 79 (1962), k. 179-180. Nicolaas Mathijsz.: Tongerlo, Van, 1992, 99; tekening van zegel: RAU verz. Buchel-Booth, 32 f. 11^v.
 - 79 Tongerlo, Van, 1992, 109. In het land van Vianen gelegen, wijzen zij er op dat hij ze aan de heer van Brederode te danken had.
 - 80 Bogaers, 1993b, 70-72, 77-82.
 - 81 Enkele Nederstichtse voorbeelden: Geertkerkpastoor Van Loon en de veroordeelde op Ter Eem gevangenzittende Jacobivicecureit Rol (Tongerloo, Van, 1992, 82, 103; RAU, Financ. instellingen, 32, f. 119^v); een vicecureit van IJsselstein (Heeringa, 1932, 177). Friese en Vlaamse voorbeelden in volgende noot.
 - 82 Woltjer, 1962, 90-96, 153-155; Decavele, 1975, passim, zowel voor- als tegenstanders van deze gematigde opstelling (bv. 383) als schijnbaar herroependen (bv. 96-98, 263-264).
 - 83 Vgl. Jacob Stoelwech, vicaris van S. Jan en pastoor van Vreeswijk, die al voor sept. 1533 boeken bezat van Luther, Karlstadt en Melancthon (Asch van Wijck, Van, 1851, 119) met Johan van Lichtenberg, vicaris van S. Pieter, pastoor van meerdere plaatsen en zogenaamde predikant van Vleuten (1582-1587), in wiens boedel men 'een Duijtschen Bijbel mit meer andere boeken' vond (RAU, SP, 1159-1166; citaat in 1163). Vgl. zijn graftekst bij Van Buchel (hierboven noot 70) f. 38: *minister licet indignus Verbi Dei - - -, cuius animae propitiatur Deus, Amen*.
 - 84 Dodt, 1838-1848, II, 25-92; de laatst geciteerde is deken van S. Jan (52-53). Tot de eerste groep behoort o.a. de orthodoxe Buurkerkpastoor en wijbisschop Van Oprode.
 - 85 Ram, De, 1850, 16-23; Begheyn, 1970/71, 102-103, 135; RAU, Dom, I-17, f. 72^v (Domkanunnik en inquisiteur Sonnius krijgt per

- gratie toestemming op te treden tegen de vicereuten van de Jacobikerk (=Rol) en de Buurkerk (NN); vondst van Arie de Groot; Financ. instellingen, 32, f. 116, 119-120, 124, 129. Een welwillend door de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort ingesteld onderzoek heeft niets opgeleverd betreffende deze gevangenen.
- 86 Tongerlo, Van, 1992, 105; werd ook kapelaan te Isselt onder Soest (AAU, 22 (1895) 448). Testament 1592, ov. 1593 (RAU, Dom, 3088 resp. 2680); zijn geldelijke beschikkingen besproken door A.J. van de Ven, *JOU* 1968, 130-132.
- 87 Pegel, 1991, 169.
- 88 Wtenbogaert, 1647, de ongepagineerde voorrede. Rijkewaert genoemd door Rogge, 1874-1876, III, 328, 340; deze biografie helpt niet verder t.a.v. Dirk van Abcou; Rogge's 7-delige indexloze uitgave van Wtenbogaerts correspondentie heb ik niet doorgenomen.
- 89 RAU, SP, 50-1, f. 142'. Zie voor Cater Bogaers, 1993 b, 80; Campen, Van, 1949.
- 90 GAU, NHG, 404, f. 7'; RAU, SP, 50-2, twee burgers ter vergadering 28-1-1585 als executeurs-testamentair. Het testament zelf is verloren gegaan met het betreffende notarisprotocol (door W.A. Wijburg genoemd in *Ned. Leeuw* 76 (1959) k. 246 noot 89 op grond van Booth). Het in de tekst genoemde is ontleend aan wijzigingen die Block op 27-8-1584 aanbracht ten overstaan van dezelfde notaris (met ds. Moded als een der getuigen; GAU, notarissen, U003a003, f. 163-165, gevonden via nadere toegang 206.3).
- 91 Licentiaat in de beide rechten; 1551 capitulair kanunnik, dan officiaal van de proost-aartsdiaken van S. Pieter; 1578 scholaster, 1580 deken. Vader van enkele kinderen. Aan de bisschoppelijke rechtbank verbonden (Heeringa, 1932, 155, 178, 306). Tegen de Unie van Utrecht (Muller, 1886).
- 92 Letterlijk: ik heb gezworen met de tong, de geest houd ik vrij van de eed; het boek vertaalt vrij: 'een ghedwongen eed is Godt leedt'.
- 93 RAU, SP, 50-1, f. 10'.
- 94 Diens *Sermonum decades quinque* (1552) via Duitse vertaling als *Huysboec* 1563 in het Nederlands uitgegeven; 1567 en 1568 herdrukken (Hollweg, 1956, m.n. 82-98).
- 95 Ook onder de schuilnaam Nicolaes Peeters; Johnston, 1984.
- 96 Voor de taken van een *succentor* en *rector scholarium* zie Valkestijn, 1989, 181-188, 194-200.
- 97 Koorknaap: RAU, SP, 191-3, f. 451, -4 (1536/37 laatste keer). Succentor: 167-4 (1541 e.v.; 1545 pas magister genoemd) á 30 holl.gld. 's jaars, 1553 wegens duurte verhoogd met 6 gld. (50-1, f. 87; uitgekeerd via 191-5 en -6). Over het rectoraat geen gegevens door ontbreken van scholasterrekningen. Zijn vrouw, Heusdense schependochter, was als *mater choralium* ook in dienst van het kapittel, kon evenals haar man wel eens wat bij verdienen, later als orgeltrapster voor een andere zoon. - Enkele van deze gegevens gepubliceerd in *Bouwstenen*, 1971, 210-216. - Lidmaat: GAU, NHG, 404, f. 11v, f. 6 zoon, f. 13 vrouw en dochter. Schoolmeester: 1579-1586: Dodt, 1838-1848, III, 255-263, IV, 77.
- 98 Morsink, 1986. Erasmus' *Opera omnia* werden 1553/54 door het kapittel aangeschaft, het jaar daarop gebonden (*Bouwstenen*, 1971, 211; nu in de Universiteitsbibliotheek Utrecht).
- 99 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III. Theoretisch zou origineel of afschrift zich nog ergens kunnen bevinden. Daar Wtenbogaert zijn papieren naliet aan de Remonstrantse gemeente te Rotterdam, heb ik alleen in haar bibliotheek - gedeponeerd in de Centr. Biblioteken van de gemeente Rotterdam - een klein onderzoek ingesteld (Rogge en Tiele, 1869, nrs. 412, 499 (vermist), 531). Vergeefs was ook de poging in het Centr. archief van de Remonstrantse Broederschap (RAU).
- 100 Hartelijke dank aan mw. prof. dr. I.M. Veldman, die mij op weg hielp in dit terrein.
- 101 Twee voorbeelden, geciteerd volgens vertaling 1951 van het Ned. Bijbelgenootschap: de Here uw God zal uw hart - - besnijden, zodat gij de Here uw God liefhebt met geheel uw hart (Deut. 30:6). - De Almachtige heeft mij veel bitterheid aangedaan (Ruth 1:20). - De besnijdenisgedachte is namelijk reformatorisch toegepast in een rederijkersspel: Meeuwis van Dis, 1937, 197', 1699.
- 102 Ps. 34:19; 51:19; 109:22; 147:3; ook Jes. 61:1.
- 103 Kleijntjens en Van Campen, 1932, 228.
- 104 Brands, 1921, 80 r. 1874-1877, 1903-1904; ook de lijdende knecht uit Jesaja 53 klinkt er in mee.
- 105 Ibidem, 75-76 r. 1717-1722, 1748-1750.
- 106 Ibidem, 94 r. 2227-2228. Vooral het 20e vers van Jesaja 5 is van belang; die bitter doen doorgaan voor zoet en zoet voor bitter. - Voor de interpretatie van dit spel ben ik het dus niet eens met de uitgever, maar met Drewes, 1978-1979, m.n. 6-16. Bestudering van bijbelvertalingen uit de 16e eeuw was correcter geweest, maar dat vereiste heb ik laten lopen.
- 107 Aanvulling op de biografische gegevens van Evers, 1920, die eindigen met 1540: in 1541/2 bond Reinier meerdere boeken in voor het Domkapittel (RAU, Dom, 651-9, 1541/42).
- 108 Een *schoon tafelspel van drie personagen*, uitgegeven door Meeuwis van Dis, 1937, 161 r. 374-375. Voor latere datering (i.v.m. regel 1215) dan die van de uitgever zie Augustijn, 1986, 30.
- 109 Ook andere van de hier genoemde begrippen behoren tot de standaarduitdrukkingen, verzekerde mw. Bogaers me. Zo doen ook twee vroeg 17e eeuwse emblemata uit Neurenberg - suggestie van mw. Veldman - denken aan Jezus' doorboorde hart en Gods troost daarmee (Henkel en Schöne, 1967, k. 1033, 1031; de tweede druk uit 1976 biedt geen aanvullingen bij het thema 'hart').
- 110 Vgl. de eigenhandige *loci communes* (onderwerpen, vindplaatsen) van Rol (Heel, Van, 1937, 574); ook de pastoor van Garderen (Morsink, 1986, 19).
- 111 Salverda de Grave, 1918, 7, 64, 70. Na bestudering van de door hem uitgegeven inventarissen kan ik niet meer zo onder de indruk zijn van het aantal boeken van bekende hervormers op Batestein als ik op grond van literatuur twee jaar geleden was.
- 112 Frédéricq, 1899-1902, IV, 86-87 resp. Heel, Van, 1937, 572-573.
- 113 RAU, SP, 75 en 1085; 1092-4 nagezien tot 1579; zijn jaargenoot Herman van Rijn (zie boven noot 64) wél in 1575/76.
- 114 Daarin mondt immers de vergankelijkheidstekst uit, die op de grafsteen geparafraseerd is: Jes. 40:6-8 en I Petrus 1:24-25.

Een eigenzinnige dame

Maria Duijst Van Voorhout,

vrijvrouw van Renswoude

M. Langenbach

Maria Duijst van Voorhout, vrijvrouw van Renswoude (1662-1754) overleed stokoud, steenrijk en zonder nageslacht. Zij liet het grootste deel van haar vermogen na voor een ongebruikelijk doel: zij wenste opleidingsinternaten voor de schranderste jongens uit het Haagse Burgerweeshuis, het Weeshuis der Gereformeerden in Delft en het Utrechtse Stads Ambachtskinderhuis. Zo ontstonden in deze drie ste-

M. Langenbach studeerde geschiedenis in Utrecht. Zij was van 1963 tot 1974 lerares geschiedenis aan de Gemeentelijke H.B.S. en de Thorbecke Scholengemeenschap. In 1974 werd zij docente vakdidactiek, eerst aan de Stichting Opleiding Leraren en daarna aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Sedert 1982 woont zij in het gebouw van de Utrechtse Fundatie van Renswoude. Zij verricht onderzoek naar de geschiedenis van dit achttiende-eeuwse opleidingsinternaat.

den de Fundaties van de vrijvrouw van Renswoude, hoogwaardige beroepsopleidingen in voornamelijk technische vakken. De samenleving vond het testament van de vrijvrouw zeer merkwaardig. Niet alleen omdat zulke beroepsopleidingen nog ongebruikelijk waren, maar vooral omdat de aangewezen pupillen veelal

armlastige jongens uit eenvoudige milieus waren. De drie Fundaties van Renswoude begonnen aan hun taak met behulp van een enorm vermogen. De Utrechtse Fundatie kreeg een nieuw, aanzienlijk onderkomen, dat sinds 1761 de Agnietenstraat siert. Het is nog steeds eigendom van de Fundatie van Renswoude.

Utrecht kent van oudsher charitatieve stichtingen, waaraan de namen zijn verbonden van stichters als Willem Arntsz, Adriaen Beijer, Maria van Pallaes en Maria Duijst van Voorhout. Publikaties over de geschiedenis van dergelijke stichtingen komen nogal eens tot stand op initiatief van de dankbare beheerders van het erfgoed. Het is dan ook begrijpelijk dat de stichters vaak kritiekloos worden geprezen: hun aureool van weldoener straalt immers af op de bestierders van hun nalatenschap. Al bestaat er de laatste jaren wel een tendens tot een wat kritischer benadering, toch vindt men zelden gegevens over een stichter die afbreuk doen aan het gebruikelijke beeld van pure goedertierenheid. Vaak is over de persoon van de stichter ook zo weinig bekend, dat men nauwelijks een indruk van diens persoonlijkheid kan krijgen. De doelstellingen van de ooit in het leven geroepen stichtingen moeten echter in de loop der tijd worden aangepast aan de veranderende omstandigheden. Wat men dan meent dat de stichter gewenst zou hebben, speelt daarbij natuurlijk een rol.

Dit is ook het geval bij de drie Fundaties die Maria Duijst van Voorhout, vrijvrouw van Renswoude, bij haar testament van 1749 in het leven riep. Zij wenste 'eenige van de verstandigste, schranderste en bekwaamste jongens' uit het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft, het Burgerweeshuis in Den Haag en het Utrechtse Stads Ambachtskinderhuis omstreeks hun vijftiende jaar in afzonderlijke internaten te huisvesten, om ze daar op te leiden in overwegend technische beroepen. Zij wilde deze doorgaans armlastige jongens vormen tot deskundigen op het gebied van waterstaat, bouwkunde, beeldende kunsten en aanverwante vakken. Haar executeurs-testamentair voegden daar instrumentmaken, chirurgie en zeemanskunde aan toe.¹ Het behoud van het land in de strijd tegen het water vormde het enige motief dat de vrijvrouw zelf heeft gegeven voor haar wens zulke opleidingsinternaten te stichten.

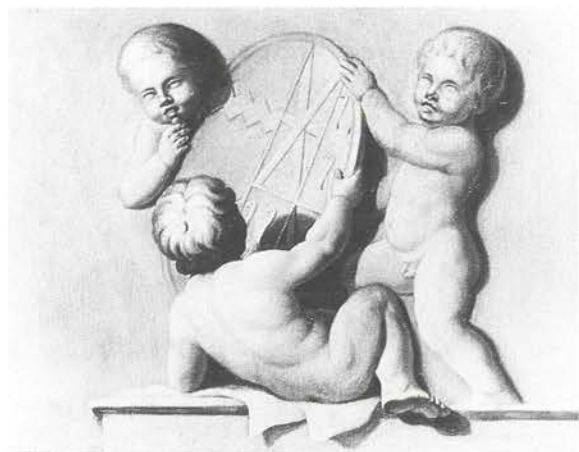
Nog steeds bestaan de drie Fundaties van Renswoude als stichtingen die zich bezighouden met opleidingen. Maar de kindertehuizen waaruit de leerlingen moesten worden gerecruteerd bestaan niet meer. De Fundaties zijn het er over eens dat hun fondsen tegenwoordig niet alleen voor de opleiding van jongens, maar ook voor die van meisjes gebruikt moeten worden. Over de vraag wat heden ten dage het voornaamste doel van de vrijvrouw geweest zou zijn, bestaat minder eenstemmigheid. Gaat het vooral om onbemiddelde, normaal begaafde jongeren, of moet men liever zeer begaafden stimuleren tot het leveren van topprestaties? Heeft men, naar analogie van de door de vrijvrouw aangewezen beroepen, vooral het oog op studierichtingen die mogelijk oplossingen bieden voor de problemen van de huidige samenleving, of gaat het om de ontplooiing van jonge mensen die zelf niet over voldoende financiële middelen beschikken? Elke Fundatie handelt overeenkomstig het beeld dat hun bestuurders van de bedoelingen van de vrijvrouw hebben, beïnvloed

door hun lokale traditie en hun persoonlijke achtergrond.²

De persoon van de vrijvrouw werd en wordt door de Fundaties in ere gehouden. Over haar persoonlijk leven was echter zeer weinig bekend. Tijdens haar leven trad vooral haar echtgenoot op de voorgrond, Frederik Adriaan baron van Reede, vrijheer van Renswoude, met wie Maria Duijst van Voorhout 53 jaar gehuwd is geweest. Het familiearchief is echter verloren gegaan. De belangrijkste wel beschikbare documenten over Maria's persoon, haar testament en dat van haar grootmoeder Geertruid van der Burgh, zijn tot dusver nooit in hun geheel besproken, hoewel daarin toch wel iets te vinden is over de verhoudingen binnen haar eigen familie. De laatste decennia zijn meer aanvullende gegevens aan het licht gekomen, waardoor het mogelijk is toch een scherper beeld van haar leven en persoonlijkheid te schetsen.

De Fundaties

De drie erfgenamen, het Haagse Burgerweeshuis, het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft en het Utrechtse Stads Ambachtskinderhuis, hadden niet alleen een groot vermogen geërfd, maar ook een uitdagende opdracht gekregen. Het ging om het stichten van opleidingen in technische en aanverwante beroepen. Dat was nieuw, zulke opleidingen bestonden niet. Wie in de achttiende eeuw militair ingenieur, waterbouwkundige, sluis- en molenmaker, bouwmeester, beeldend kunstenaar of chirurgijn/operateur wilde worden, moest na wat basisonderwijs zijn kennis en vaardigheden zelf bijeenprokkelen. Het plan opleidingsinternaten te stichten, was dus opzienbarend. Maar opzienbarend nog waren de pupillen die de vrijvrouw voor dergelijke opleidingen op het oog had: door de liefdadigheid bedeelde jongens. Tussen de drie kindertehuizen bestonden grote verschillen: in de mate van zelfstandigheid ten opzichte van het stadsbestuur, in de samenstelling van hun populatie en in de grootte van hun eigen vermogen. Het rijkste gesticht, het Haagse Burgerweeshuis, verleende het meeste aanzien aan zijn bestuurders, het was tamelijk onafhankelijk en kon dus kinderen op herkomst, gezondheid en dergelijke selecteren. Het vertoonde veel overeenkomsten met het Utrechtse Burgerweeshuis. Het onvermogene Utrechtse Ambachtskinderhuis had formeel niet eens het recht zelf over opname van kinderen te beslissen. Over iedere afzonderlijke opname besliste de vroedschap, waarvan overigens veel regenten van het huis deel uitmaakten. Uit de keuze van haar erfgenamen blijkt dat de vrijvrouw beslist niet speciaal het oog had op de opleiding van burgerwezen, dan had zij immers het Utrechtse Burgerweeshuis uitverkoren. Evenmin mag men aannemen dat zij in de eerste plaats de armsten, de jongens uit de onderste bevolkingslagen wenste te helpen. Dan had zij in Den Haag niet het Burgerweeshuis maar het Diaconieweeshuis als erfgenaam aangewezen. Zij heeft vermoedelijk instellingen uitgekozen waarvan zij bestuurders

J. Krakoo, Leerlingen met opleidingsattributen, het gebouw, wapen en borstbeeld van de vrijvrouw. Schoorsteenstuk in de Utrechtse Fundatie van de vrijvrouw van Renswoude uit 1777. Foto GAU, TA Zh 2.26, negatief C 19.490.

kende en respecteerde. Haar belangstelling ging blijkbaar meer uit naar de opleidingen die zij wilde stichten, dan naar de herkomst van de toekomstige pupillen. Uit welk milieu dan ook, opleidbare jongens met voldoende capaciteiten meende zij overal te kunnen vinden.

De executeurs-testamentair van de vrijvrouw zouden het ontstaan van de drie Fundaties regelen en de stichtingen de eerste jaren begeleiden. Onder hun leiding ontstond in 1756 een Gemeenschappelijk Reglement dat de beoogde beroepen, de kleding, de mogelijke leeftijd van opname en andere zaken preciseerde, maar dat elke Fundatie de ruimte liet om belangrijke kwesties op onderwijskundig en huishoudelijk gebied, zoals de selectie van de pupillen en hun huisvesting, naar eigen inzicht en omstandigheden te regelen. Er waren dan ook al vanaf het begin verschillen. De twee Hollandse Fundaties startten snel: Den Haag al in 1756 en Delft in 1757. In Den Haag werden in en bij het weeshuis ruimten geschikt gemaakt en aangebouwd. Delft liet naast het weeshuis een apart pand bouwen. Utrecht besloot tot een riant onderkomen voor zijn armlastige pupillen, waarvan de bouw tot 1761 duurde. De eigenlijke opleiding moest tot dat laatste jaar wachten. Men stelde in het kinderkuis intussen

een extra onderwijzer aan ten behoeve van een 'kweekschool' voor de in aanmerking komende jongens.

De belangrijkste leermeesters waren overal de mathesisleraren en de tekenmeesters. De taken van de tekenmeesters verschilden. Delft beperkte zich strikt tot de technische vakken; de tekenmeester daar gaf dan ook geen kunstzinnig teken- of schilderonderwijs. Den Haag en Utrecht betrokken de beeldende kunst juist wel in de opleiding. Aart Schouman, van 1756-1792 tekenmeester van de Haagse Fundatie, was van huis uit portret- en vogelschilder.³ Hendrik van Velthoven, van 1761-1770 tekenmeester van de Utrechtse Fundatie, zijn opvolger Johann Maurer (1770-1780), en Cornelis van Hardenberg (na 1780) waren niet alleen technisch bekwaam, maar zij waren ook portretschilders van voldoende kwaliteit om de regenten van de Fundatie te schilderen en de aanstaande kunstschilders en graveurs in deze richting te bekwamen.⁴

De vrijvrouw had de minimum toelatingsleeftijd gesteld op vijftien jaar. Dat was de leeftijd waarop jongens mochten trouwen, een leeftijd waarop de kindertijd afgesloten werd geacht. In het Gemeenschappelijk Reglement werd deze leeftijd veranderd: de jongens mochten bij hun opname juist niet ouder zijn dan vijftien jaar. Deze wijziging had ongetwijfeld te maken met de ontoereikende vooropleiding aan de betrokken kindertehuizen. Zo konden veelbelovende jongens voortaan eerder aan de scholen van die instellingen worden onttrokken.

In Delft kregen de geschikt geachte jongens een maand of vier les van de instructeurs van de Fundatie voordat over hun toelating werd beslist. Soms werden jongens al tijdens deze proefperiode afgewezen. Op deze beslissing kon de school-

meester geen invloed uitoefenen, maar met de adviezen van de leraren van de Fundatie werd terdege rekening gehouden. De Delftse regenten hadden geen hoge dunk van hun eigen weeshuisschool.⁵ Hoe het in Den Haag ging is niet bekend.

De Utrechtse Fundatie zou door de langdurige bouw van haar pand pas in 1761 van start gaan. Aan het Stads Ambachtskinderhuis was toen een stokoude en incompetente schoolmeester verbonden. Waarschijnlijk

A. van Heusden, *Frederik Adriaan van Reede van Renswoude* (1659-1738). Regentenzaal Fundatie van Renswoude te Utrecht. Foto Iconographisch Bureau, negatief E 5044.

werd mede daarom in 1757 in het Ambachtskinderhuis een aparte 'kweekschool voor de Fundatie' gevestigd. Deze kweekschool werd een succes, het schooltje legde een goede basis en werd een effectief selectiemiddel voor de Fundatie. Na de opening van de Utrechtse Fundatie in 1761 werd de kweekschool niet opgeheven, het schooltje zou tot 1811 blijven bestaan.⁶ Een speciale schoolmeester met behoorlijke kennis van de wiskunde onderwees er in nauw overleg met de mathesisinstructeur van de Fundatie alle kinderhuisjongens jonger dan zestien jaar, voorzover ze niet wegens onvoldoende capaciteiten, luiheid of wangedrag naar de gewone kinderhuisschool of op een ambacht waren gestuurd. De kweekschoolmeester en de mathesisinstructeur bepaalden welke jongens toelatingsexamen voor de Fundatie mochten doen. Hun keuze leidde vrijwel steeds tot opname.

Het Reglement legde vast dat de kwekelingen zouden worden opgevoed in de Nederduits-gereformeerde godsdienst. Zij zouden hun eervol ontslag en hun uitzet pas kunnen krijgen na hun belijdenis. Deze bepaling weerspiegelt de gewoonten in de betrokken kindertehuizen. In het testament van de vrijvrouw komt deze bepaling echter niet voor. Misschien achtte zij deze christelijke opvoeding vanzelfsprekend, of misschien vond zij religie niet zo belangrijk.

Familieachtergronden

Maria Duijst van Voorhout, vrijvrouw van Renswoude, stierf op 26 april 1754. Zij was geboren in januari 1662 en zij bereikte dus de ouderdom van 92 jaar, een zeer hoge leeftijd, zeker tegen de achtergrond van haar familiegeschiedenis. Haar broertjes stierven in de wieg, haar moeder overleed in 1665 in het kraambed en haar

vader stierf in 1674.

Beide ouders, Hendrik Duijst van Voorhout en Cornelia Rataller Doublet, kwamen voort uit aanzienlijke en welgestelde Delftse regentenfamilies. Na de dood van haar ouders bestond Maria's naaste familie alleen nog uit haar rijke grootmoeder van vaders kant Geertruijd van der Burgh, weduwe Duijst van Voorhout, en haar jongere zuster Geertruijd Duijst van Voorhout. Deze zuster zou in 1684 eveneens in het kraambed sterven en een dochtertje achterlaten dat niet

A. van Heusden, *Maria Duijst van Voorhout* (1662-1754), Regentenzaal Fundatie van Renswoude te Utrecht. Foto Iconographisch Bureau, negatief E 5045.

ouder dan zes jaar zou worden. De grootmoeder Geertruijd van der Burgh bereikte echter een in deze familie ongebruikelijk hoge leeftijd. Toen zij in 1686 overleed was zij ongeveer 80 jaar oud.

Maria werd door de nalatenschap van haar ouders en de te verwachten erfenis van haar grootmoeder een begeerlijke erfdochter. Zij huwde in 1681 de Leidse regent Dirk van Hoogeveen. Dit huwelijk bleef kinderloos. Haar echtgenoot overleed al in 1683, zodat zij, jong wees geworden, ook jong weduwe werd.⁷

Geen opwekkende familiegeschiedenis, wel een waardoor de 21-jarige weduwe eerder dan gebruikelijk de beschikking kreeg over haar ouderlijk erfdeel. Weduwen waren mondig en handelingsbekwaam, ook al waren ze jonger dan 25 jaar, de leeftijd waarop men in die tijd meerderjarig werd. Maria had na de dood van haar echtgenoot niet alleen de beschikking over haar vermogen, zij had ook geen toestemming meer nodig van voogd of voogdes voor een volgend huwelijk.

Twee jaar na de dood van haar eerste man huwde de toen 23-jarige Maria Duijst van Voorhout met de 26-jarige Frederik Adriaan baron van Reede, vrijheer van Renswoude. Hij was na de dood van zijn broers de laatste mannelijke telg van deze tak van de Van Reede's. Aldus had hij het bezit en de titels van zijn grootvader geërfd. Zijn enige nog levende zuster zou kinderloos sterven. Het huwelijk van Frederik Adriaan en Maria verenigde dus de bezittingen van twee uitstervende families.

Uit hun huwelijk werd een dochttertje geboren dat echter al op de leeftijd van veertien maanden stierf. Daarna bleef het huwelijk kinderloos. Frederik Adriaan overleed in december 1738, toen hij bijna 80 jaar oud was. Zijn gehele bezit liet hij na aan zijn ruim 76-jarige echtgenote.

Zo beschikte de vrijvrouw op hoge leeftijd over de titels en bezittingen die bij de heerlijkheid Renswoude behoorden en bovendien over roerende en onroerende goederen ter waarde van minstens f 2.000.000,- uit haar eigen familiebezit. De huidige tegenwaarde van dit bedrag mag men wel op f 200.000.000,- schatten.⁸ Een groot deel van dit vermogen bestond uit de nalatenschap van haar grootmoeder Geertruijd van der Burgh.

Dit enorme bezit, naast dat van het kasteel Renswoude met alle erbij behorende goederen, maakte de vrijvrouw ongetwijfeld tot een van de rijkste ingezetenen van het land. Bovendien verleende de eigendom van de heerlijkheid Renswoude haar ook een gezaghebbende positie. Maria wist dat zij zonder nageslacht en zonder naaste familie zou sterven. Haar testament moet dan ook door allerlei belanghebbers met spanning tegemoet zijn gezien.

De opstelling van het testament

Uit de gang van zaken bij de officiële opstelling van haar testament blijkt dat Maria Duijst van Voorhout vreesde dat het kon worden aangevochten. De Utrechtse

notaris Jacob van den Doorslagh moest zich op 11 maart 1749 met twee klerken naar haar woning aan het Janskerkhof begeven, ongeveer op de plaats van de huidige studentensociëteit PHRM.

De notaris kwam daar ter plechtige verzegeling van het testament dat zij een dag eerder had opgesteld en ondertekend zonder getuigen, hetgeen niet gebruikelijk was. Hij verzegelde het reeds dichtgenaaid testament, waarvan de volledige inhoud hem waarschijnlijk niet bekend geweest zal zijn. Er werd een bijlage aan het testament toegevoegd, die hij wel moest ondertekenen. Deze bijlage diende om het testament zo rechtsgeldig mogelijk te maken. De vrijvrouwe herhaalde enkele bepalingen uit haar testament, namelijk dat zij haar verwanten onterfde en dat ieder van haar legatarissen die haar testament zou aanvechten, daardoor zijn of haar legaat zou verspelen, zelfs 'als eenige solenniteiten, na regten nodig, mogten geomitteerd zijn'. Haar executeurs-testamentair kregen met uitdrukkelijke uitsluiting van alle anderen de meest 'ample' en volstrekke volmacht tot regeling van haar nalatenschap. De notaris tekende bij dit alles aan dat zij 'gesond van lichaam, met ons gaande en staande, mitsgaders haar verstand en uitsprake wel machtig en gebruikende' voor hem was verschenen.⁹

De oude dame verwachtte blijkbaar opschudding na haar overlijden en wilde zo weinig mogelijk ruchtbaarheid geven aan de inhoud van haar laatste wil. Toch pasten de meeste bepalingen in haar testament bij wat in haar positie gebruikelijk was. Om te beginnen respecteerde zij de wens van haar in 1738 overleden echtgenoot Frederik Adriaan baron van Reede, vrijheer van Renswoude en vermaakte zij de vrije heerlijkheid Renswoude met bijbehorende goederen aan diens favoriete achternicht Jacoba Pijnsen van der Aa, weduwe Taets van Amerongen. Tot op heden is het kasteel in handen van deze familie gebleven. Ook liet zij de in haar kringen gebruikelijke legaten na aan haar personeel en aan de Waalse kerk, waarvan zij lidmaat was. Bij de legaten aan haar vrienden en verwanten ging het vaak om vrouwen. Zelfs bij mannelijke legatarissen werd nogal eens hun reeds overleden moeder als reden voor het legaat vermeld. Dit kan wijzen op een grote vriendinnenkring, of op een gevestigde positie binnen de 'dames-society'. De legaten aan enkele kerkelijke en liefdadige instellingen waren bestemd voor onderwijs aan arme kinderen. Ook uit een eerdere schenking aan de kerk van Renswoude blijkt dat dit haar na aan het hart lag.¹⁰

Bijzondere aandacht verdient een groot legaat van f 10.000,- aan Johan Hendrik Strick van Linschoten, heer van Polanen. Deze Utrechtse patriciër was een goede bekende van de vrijvrouwe. Hij had de helft gehuurd van het huis dat zij aan het Korte Voorhout in Den Haag bezat. Hij was onder andere regent van het Utrechtse Stads Ambachtskinderhuis. Mogelijk speelde zijn goede verstandhouding met de vrijvrouwe een rol bij haar benoeming van dit huis tot een van haar erfgenamen, een benoeming waarmee zij het deftiger Utrechtse Burgerweeshuis passeerde.

De gezamenlijke legaten, exclusief de bezittingen die aan de heerlijkheid Renswoude waren verbonden, bedroegen ongeveer f 350.000,-. Voor de drie erfgenamen, het Haagse Burgerweeshuis, het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft en het Utrechtse Stads Ambachtskinderhuis, zou daarna nog ruimschoots voldoende overblijven om de opdracht van de vrijvrouw te kunnen uitvoeren.

Sommige legaten moeten bedoeld zijn geweest als drempel tegen mogelijke aanspraken op haar nalatenschap. Ondanks alle voorzorgen werd het testament aangevochten.

De opening van het testament

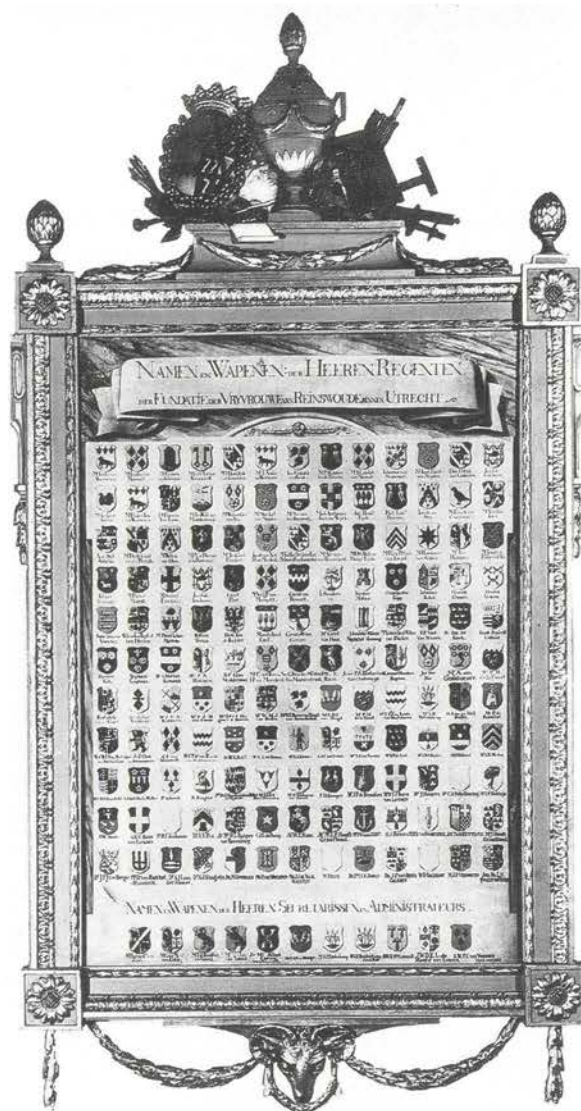
Op 1 mei 1754, vijf dagen na de dood van Maria Duijst van Voorhout, verschenen twee van haar executeurs-testamentair vergezeld van twee andere heren bij Jacob van den Doorslagh, de Utrechtse notaris die het testament vijf jaar eerder verzegeld had. Deze twee executeurs, Dirk Woertman en Everard van Wachendorff, vervulden in de stad Utrecht belangrijke functies. Zo maakten beiden deel uit van de vroedschap. De derde executeur-testamentair, Francois van Limburgh, was afwezig, want hij woonde in Den Haag en als oud man was de lange reis voor hem bezwaarlijk. De twee andere heren waren Johan Diederik van Slingeland en François Doublet. Slingeland was gehuwd met Petronella van der Burgh, een verwante van Maria's grootmoeder Geertruijd van der Burgh. François Doublet stamde af van een halfbroer van Maria's overgrootvader Doublet. Deze heren vertegenwoordigden de naaste verwanten.

De notaris opende het testament en las het voor. De verwanten hoorden toen dat zij waren onterfd en dat niet alle verwanten legaten kregen. Zo kreeg Petronella van der Burgh het grote huis van de vrijvrouw aan het Voorhout in Den Haag, maar François Doublet kreeg niets. Het belangrijkste deel van de nalatenschap ging geheel onverwachts naar buitenstaanders. Hoe onthutst de familie is geweest, blijkt uit de verhalen die over de vrijvrouw de ronde gingen doen.

Er is een verhaal, verteld door 'een neef van een executeur-testamentair' aan de eerste rentmeester van de Haagse Fundatie dat de vrijvrouw aanvankelijk een opleiding van adellijke jongelingen zou hebben gewild. Maar omdat iemand haar in 1747 had verteld dat in dat geval haar vermogen naar het Huis van Oranje zou gaan, zou zij haar plannen hebben gewijzigd.¹¹ De rentmeester van de Haagse Fundatie, een Van der Goes, was in de verte geparenteerd aan de vrijvrouw. Zijn familie behoorde in de achttiende eeuw tot de meer verlichte patriciërs. Maar zelfs deze Van der Goes vond Maria's testament zo merkwaardig dat hij dit onzinnige verhaal - want van een recht van de Oranjes op dergelijke nalatenschappen kon geen sprake zijn - in ernst doorvertelde.

Een ander sterk verhaal betrof een schijndood van de vrijvrouw. De vrijvrouw lag

Wapenbord van de regenten, regentenzaal van de Utrechtse Fundatie. Foto GAU, TA Zh 2.30, negatief C 33.699.

van haar grootmoeder Geertruijd van der Burgh. Dat waren overigens niet de onterfde familieleden.

Grootmoeder Geertruijd van der Burgh

Geertruijd van der Burgh was bijna 70 jaar vóór haar kleindochter in oktober 1686 overleden. Haar toenmalige nabestaanden waren haar achterkleindochtertje Geertruijd Cornelia van der Moer, kind van haar overleden kleindochter Geertruijd Duijst van Voorhout en Julius van der Moer, en haar kleindochter Maria Duijst van

voor dood terneer, terwijl de verzamelde familieleden de gebruikelijke gesprekken voerden waarin de nalatenschap een belangrijke rol speelde. De vrijvrouw hoorde dit alles aan en - wonderbaarlijk genezen - zou zij hebben besloten de ruziënde achterachter-neven en -nichten te onterven.¹² Dit verhaal zegt meer over de verbijstering van de familieleden dan over de persoon van de vrijvrouw. Het verhaal ontstond op een moment dat de (uiterst zelden voorkomende) schijndood hevig in de publieke belangstelling stond.¹³

De overlevering beschrijft de vrijvrouw als een excentrieke pijprokende oude dame.¹⁴ Misschien is dit beeld aan dezelfde verbazing te wijten, maar het kan correct zijn.

De verwanten moeten dus zeer teleurgesteld zijn geweest. Het is dan ook begrijpelijk dat de mogelijkheid een groot deel van haar vermogen in handen te krijgen, werd aangegrepen door degenen die meenden aanspraak te kunnen maken op de erfenis

Voorhout met haar dochtertje Johanna Maria. Maria, Frederik Adriaan en Julius van der Moer waren aanwezig bij de opening van Geertruijd van der Burghs testament. Ook aanwezig was Paulus Durven, een advocaat wiens broer, een geneesheer, Geertruijd van der Burgh had bijgestaan tijdens haar laatste ziekte.¹⁵ Paulus Durven was een van Geertruijds executeurs-testamentair. De gebroeders Durven moeten dus goed op de hoogte zijn geweest van Geertruijds laatste beslommingen.

Zij wenste haar rijke nalatenschap in gelijke porties na te laten aan haar kleindochter Maria Duijst van Voorhout en aan haar achterkleinkind Geertruij Cornelia van der Moer. Dat was ook wat men mocht verwachten, want toen Maria's vader Hendrik in 1674 was overleden, was zijn moeder Geertruijd van der Burgh als laatste familielid van de twee zusjes Duijst van Voorhout overgebleven. Zij heeft zich waarschijnlijk met hun opvoeding beziggehouden en vermoedelijk had zij ook zeggenschap bij hun huwelijken.

Beide meisjes trouwden voordat zij mondig waren met heren uit hun eigen milieu. Geertruijd huwde Julius van der Moer, lid van de Delftse vroedschap, en Maria huwde in 1681 Dirk van Hooegeveen, lid van de vroedschap van Leiden. De dood van Maria's zuster Geertruijd en Maria's tweede huwelijk met Frederik Adriaan van Reede van Renswoude waren voor Geertruijd van der Burgh aanleiding geweest haar testament te herzien.

Haar nalatenschap aan haar tweejarig achterkleinkind Geertruij Cornelia van der Moer had zij geregeld zoals gebruikelijk was. De vader zou het erfdeel beheren tot het meisje mondig zou zijn of totdat zij een kind had gekregen. Hij stond in de gunst want hij was ook een van de executeurs-testamentair van Geertruijd van der Burgh. Aan de nalatenschap aan de 24-jarige, hertrouwde en moeder geworden kleindochter Maria Duijst van Voorhout waren echter stringente bepalingen verbonden. Zij erfde wel de helft van het grootmoederlijk vermogen, maar 'onder die conditie dat alle deselve goederen sullen blijven onder de directie van de Heeren Executeurs van mijne uijterste wille, (...) voorwaarts beleijt en tot capitalen gebragt, ter tijd en wijle den voorsz. Heer van Renswoude deser wereld mogte overlijden'.

¹⁶ Pas na de dood van Frederik Adriaan zou de erfenis dus aan Maria toevallen. Zelfs het vruchtgebruik ervan was haar ontzegd. Ook had Geertruijd van der Burgh bepaald dat als een van haar twee erfgenamen kinderloos zou overlijden, de andere de gehele nalatenschap zou moeten krijgen, maar met dezelfde beperking wat de vrijheer betreft voor het geval dat Maria de laatste overlevende zou zijn. Ook verder wemelde het testament van bepalingen die moesten voorkomen dat Frederik Adriaan ooit direct of indirect zeggenschap over Geertruijd van der Burghs erfenis zou kunnen krijgen.

Maria's nichtje overleed jong. Haar helft van de grootmoederlijke nalatenschap viel dus toe aan Maria Duijst van Voorhout. En ook dat deel bleef dus onderworpen aan dezelfde bepaling als Maria's eigen portie. Intussen mocht de op deze wijze buiten

spel gezette kleindochter wel testamentair beschikken over het aldus geblokkeerde vermogen, maar alweer onder voorwaarde dat 'noijt enige goederen uijt mijnen boedel (...) sullen mogen comen aan de voorn. Heere van Renswoude'. Door dit alles werd Geertruijd van der Burghs gehele erfenis ongeveer een halve eeuw geblokkeerd. Het vermogen moet in die tijd door rente op rente ongeveer zijn verdubbeld.¹⁷

De nalatenschap werd pas opvraagbaar toen Frederik Adriaan van Renswoude in december 1738 overleed. Maria was toen al 76 jaar. Het beheer over de nalatenschap had berust bij de executeurs-testamentair van haar grootmoeder: aanvankelijk Paulus Durven en Julius van der Moer en na de dood van deze laatste door een zekere Adriaan Groenewegen, boekhouder van de VOC. Deze heren hadden zelf hun opvolgers mogen benoemen.

Het geheimzinnige codicil

De beheerders van de nalatenschap verzetten zich tegen de aanspraken van Maria, maar na een kort proces kreeg zij het vermogen dan toch eindelijk in 1739 in handen. Hiermee waren echter nog niet alle problemen opgelost, want Geertruijd van der Burgh had ook nog een codicil nagelaten dat pas na de dood van Maria geopend mocht worden. De vrijvrouw, die toch al meer dan 50 jaar op kwetsende wijze buiten spel was gezet, moest wel vrezen dat de onbekende inhoud afbreuk zou kunnen doen aan haar eigen testamentaire wilsbeschikking. Haar bange vermoedens blijken uit haar poging door middel van legaten een dam op te werpen tegen aanspraken van personen die mogelijk door het codicil zouden worden begunstigd. Zij had bepaald dat ieder die haar testament zou aanvechten een eventueel legaat zou verspelen. Niet alleen de naam Van der Burgh, verwanten van de grootmoeder, maar ook de naam Durven, verwanten van executeur Durven, komt nogal eens voor bij haar legatarissen. De zinsnede in de bijlage bij haar eigen testament over de 'solenniteijten, na regten nodig', die 'geomitteerd' konden zijn, geeft blijk van haar bezorgdheid.

Deze bezorgdheid bleek terecht. Toen na de dood van de vrijvrouw het codicil van haar grootmoeder in mei 1754 werd geopend, bleek de inhoud toch nog onverwacht. Geertruijd van der Burgh had in het grijze verleden voorzieningen getroffen voor het geval dat zowel haar kleindochter Maria Duijst van Voorhout als haar achterkleindochter Geertruij Cornelia van der Moer zonder nageslacht zouden overlijden. In dat geval mocht, volgens het codicil, Maria's testament alleen gelden voor haar eigen helft van grootmoeders nalatenschap. Geertruijds executeurs-testamentair Durven en Groenewegen zouden de andere helft moeten krijgen.

De kwestie van de rechtsgeldigheid van Geertruijd van der Burghs codicil uit 1686 bleek ingewikkeld. De vrijvrouw had al haar familieleden langdurig overleefd, en jarenlang het volle bezit van haar grootmoeders erfenis genoten. Het proces tegen

haar laatste wil, aangespannen door leden van de families Durven en Groenewegen, liep tenslotte uit op afkoop van hun aanspraken. De afkoopsom van f 300.000,- betrof dus de helft van het vermogen dat de vrijvrouw van haar grootmoeder had geërfd.

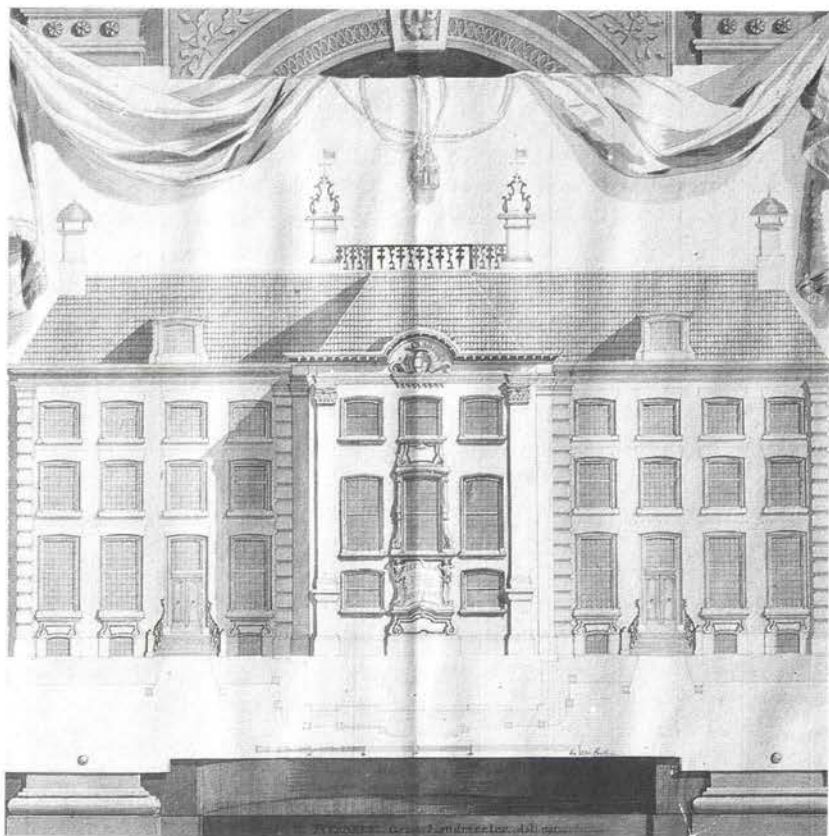
Geertruid van der Burghs testament toont niet zozeer onwil jegens Maria Duijst van Voorhout, het geeft veeleer blijk van een hevige aversie tegen Frederik Adriaan van Reede van Renswoude. Hij was van uitstekende huize, bekleedde een vooraanstaande positie, had prettige omgangsvormen en bezat vele andere kwaliteiten. Toch is deze aversie wel te verklaren. Het eerste (en enige) kind werd wel wat vroeg na de huwelijksluiting geboren. Verder bestond er een diepgewortelde tegenstelling tussen de orangisten, waartoe de Van Reede's behoorden, en de staatsgezinde Duijst van Voorhouts. Ook de financiële behoeften en de levenswijze van Frederik Adriaan van Renswoude kunnen een steen des aanstoots hebben gevormd.

Het huwelijk

Eind juni 1685 gingen Maria Duijst van Voorhout en Frederik Adriaan van Reede van Renswoude in ondertrouw. De datum en plaats van het huwelijk zijn niet bekend, maar het zal wel snel na de ondertrouw hebben plaatsgevonden, want minder dan acht maanden na de ondertrouw werd een dochtertje geboren.¹⁸ Het was een levensvatbaar kind, dat wel zeer jong zou overlijden, maar dat geen 'couveusekindje' kan zijn geweest. Men mag daarom een wat te vroegtijdig huwelijksgeenot veronderstellen, dat aanstoot kan hebben gegeven.

Het kind werd Johanna Maria genoemd, in afwijking van de gewoonte om de eerste dochter naar de moeders moeder te vernoemen (in dit geval naar Cornelia Rataller Doublet) of naar een familielid met wie bijzondere banden bestonden, bijvoorbeeld door een persoonlijke relatie of door een te verwachten erfenis (in dit geval naar Geertruid van der Burgh). Het dochttertje van Maria's jongere zuster was wel op de gebruikelijke wijze vernoemd, het heette dan ook Geertruij Cornelia. Alles wijst erop dat Maria's huwelijk leidde tot een conflict binnen haar familie. Maar niet alleen de vroegtijdige geboorte van Johanna Maria kan een factor geweest zijn. Grootmoeder Van der Burgh had meer redenen om Maria's tweede huwelijk af te keuren.

Op het eerste gezicht deed Maria Duijst van Voorhout een goed huwelijk: Frederik Adriaan baron van Reede, vrijheer van Renswoude, was een vooraanstaand en aantrekkelijk edelman. Zijn vermogen bestond overwegend uit onroerende goederen: het kasteel te Renswoude met de daaraan verbonden landerijen, hofsteden en heerlijke rechten, en waarschijnlijk ook uit elders gelegen goederen.¹⁹ Daarnaast bezat 'Renswou', zoals hij in de wandeling genoemd werd, een niet in geld uit te

J. Vermeer, Opstal en plattegrond van de Fundatie van Renswoude te Utrecht, 1792 (detail). Fundatie van Renswoude, Utrecht. Fotodienst Gemeente Utrecht.

drukken kapitaal: zijn adellijke herkomst en zijn rang als baron, waartoe zijn grootvader Johan van Reede door de Engelse koning Karel I was verheven, met vooral ook de aan zijn positie als vrijheer van Renswoude verbonden status en voorrechten, benevens een goede entree bij het stadhoudelijk en dus na 1688 ook Engelse hof.

Het huwelijk met een erfdochter uit het rijke Delftse patriciaat betekende een welkome en noodzakelijke aanvulling van zijn inkomsten. Zijn positie en royale levenswijze brachten vele kosten met zich mee en de opbrengst van zijn goederen was waarschijnlijk niet voldoende om daarin te voorzien. Zijn familie bezat weinig liquide middelen, dus een aanvulling kon hij goed gebruiken.²⁰ Hij leende dan ook van zijn echtgenote.²¹ Al was Maria's grootmoederlijk erfdeel geblokkeerd, door haar ouderlijk erfdeel beschikte zij over een eigen vermogen. Zij had zich bij haar huwelijk het beheer van haar goederen uitdrukkelijk voorbehouden.²² De leningen liepen tenslotte zo hoog op dat hij haar op 14 januari 1730 tot zijn enige en universele erfgename benoemde, ter verrekening van de door haar voorgeschoten kapita-

len.²³ Bovendien kreeg zij toen bij wijze van 'praelegaat' onmiddellijk de beschikking over alle goederen die tijdens het huwelijk waren verkregen.

Geertruijd van der Burgh zal hebben voorzien dat de nieuwe echtgenoot van haar kleindochter zou willen putten uit het Delftse vermogen. Zij heeft daarin wel gelijk gekregen, maar de vrouwe van Renswoude beheerde haar zaken tenslotte beter dan haar grootmoeder verwacht zal hebben.

Nog een oorzaak voor Geertruijd van der Burghs aversie tegen Frederik Adriaan van Renswoude kan liggen in de diepgaande controverse tussen de staatsgezinde regenten, voor wie de dood van Willem II in 1650 een opluchting was geweest, en de prinsgezinden die in 1672 triomfantelijk weer in het zadel kwamen. Frederik Adriaans adellijke grootvader Johan van Reede was een actief orangist geweest. Hij had onmiddellijk nadat hij in 1674 in de Staten van Utrecht was benoemd, het initiatief genomen om aan Willem III het erfelijk stadhouderschap op te dragen. Daarvoor was hij beloond met de verheffing van zijn bezitting Renswoude tot vrije heerlijkheid.

Johan Duijst van Voorhout, de echtgenoot van Geertruijd van der Burgh, was echter een belangrijk staatsgezinid leider geweest. Hij had zich als burgemeester van Delft laten gelden in de Staten van Holland. Toen het conflict tussen stadhouder Willem II en de Staten van Holland in 1650 openlijk uitbarstte en zelfs uitliep op een stadhouderlijk beleg van Amsterdam, was hij door de prins uit zijn functies ontzet en opgesloten op Loevestein. De plotselinge dood van de stadhouder in 1650 maakte een voorlopig eind aan deze vete, maar het conflict liet pijnlijke littekens na. Het huwelijk van zijn kleindochter met een telg uit de tegenpartij moet voor haar grootmoeder een verloochening van haar geslacht hebben betekend.

De verhouding tussen de echtelieden

Wat heeft Maria Duijst van Voorhout bewogen tot een huwelijk dat zozeer inging tegen de traditie, de belangen en de smaak van haar familie? Misschien de glans van een leven in de hoogste kringen, gepaard aan een stormachtige verliefdheid op een aantrekkelijk, royaal en ontwikkeld man? Want Frederik Adriaan was een edelman die zich gemakkelijk bewoog, ondogmatisch, een bon-vivant die zijn taken als provinciaal bestuurder en diplomaat paarde aan interesse voor nieuwe ontwikkelingen.²⁴

Door zijn functie als Gedeputeerde ter Staten-Generaal voor het gewest Utrecht diende hij in Den Haag over gepaste woonruimte te beschikken. Hij voerde er als gehuwd man een grote staat: er was sinds 1709 een royaal pand aan de Korte Vijverberg, door Maria gekocht, en wat later ook een groot huis aan het Lange Voorhout.²⁵ Daarnaast bezat het echtpaar een pand aan het Utrechtse Janskerkhof, schuin tegenover het gebouw van de Staten van Utrecht, waarvan Frederik Adriaan

Portrettenkamer Fundatie van Renswoude te Utrecht met regentenportretten. Fotodienst Gemeente Utrecht, negatief C 30.816.

langdurig voorzitter was, en uiteraard het kasteel Renswoude. Zowel in Utrecht als Den Haag was 'Renswou' een bekende verschijning. Hij ging gemakkelijk om met personen van geringere stand. Zo noodde hij Anthonie van Leeuwenhoek, de Delftse natuuronderzoeker die Maria sinds haar jeugd gekend moet hebben, herhaaldelijk op het kasteel te gast. Hij en zijn echtgenote onderhielden ook schriftelijk contact met Van Leeuwenhoek over natuurwetenschappelijke onderwerpen.²⁶

Zijn standgenoten vonden hem een man van de wereld, welwillend, vrijgevig, integer, maar ook iemand die wat al te zeer hechtte aan een plezierig leventje en die het in zijn gemakzucht aan kracht ontbrak om zijn standpunt door te zetten.²⁷ Het in de Utrechtse Fundatie aanwezige portret dat omstreeks zijn huwelijk van hem werd geschilderd, toont een zwierig edelman, en niet een geharnaste militair, zoals andere Van Reede's zich lieten afbeelden.

Deze vrijheer van Renswoude was geen scherpstrijper, niet op moreel en niet op religieus gebied. Hij gaf in 1711 toestemming tot de bouw van een rooms-katholieke 'schuurkerk' op zijn goederen.²⁸ In 1727 deed een gerucht de ronde dat hij en zijn echtgenote met het Jansenisme zouden heulen.²⁹ Zij golden dus niet als orthodoxe lidmaten van de Nederduits-gereformeerde kerk.

In 1730 kwam er een plotseling einde aan het aanzien en de goede naam van Frederik Adriaan van Renswoude. In Utrecht waren in januari enkele mannen

gepakt die schuldig werden bevonden aan sodomie (homoseksuele handelingen). De verhoren leidden tot een golf van beschuldigingen en veroordelingen die zich wijd en zijd over het land uitstreckte. Al snel viel tijdens de verhoren de naam van 'Renswou' en spoedig werd deze naam ook door beschuldigen in Den Haag genoemd. De aanwijzingen tegen hem zijn overtuigend³⁰, maar zijn positie als vrijheer en zijn lidmaatschap van de Utrechtse Ridderschap plaatsten de toen 71-jarige heer van Renswoude boven de jurisdictie van het Utrechtse Hof en vrijwaarden hem van vervolging. Wel was hij zijn reputatie kwijt en in Den Haag werden door 'het grauw' dreigementen tegen hem geuit. Hij nam ontslag als Utrechts Gedeputeerde ter Staten-Generaal en onttrok zich aan lastige vragen door uit te wijken naar zijn goederen in Kleef. Hij keerde pas terug toen de gemoederen waren bedaard. Daarna vestigde hij zich in Renswoude; hij leidde er de rest van zijn leven een teruggetrokken bestaan, al kwam hij een enkele maal nog wel eens in de stad Utrecht.³¹ Intussen had zijn echtgenote zich niet laten kennen. Zij bleef nog enige tijd in Den Haag en voorkwam daarmee misschien vernielingen aan de panden aan de Vijverberg en het Lange Voorhout. Beide panden behoorden tot de tijdens het huwelijk verworven goederen; zij had er kort tevoren als praelegaat de volle beschikking over gekregen. Het pand aan de Vijverberg werd in 1733 verkocht,³² en vermoedelijk is dit omstreeks die tijd ook met het pand aan de Lange Voorhout gebeurd. Daarna heeft ook Maria voornamelijk in Renswoude en Utrecht domicilie gekozen, al hield zij de helft van een woning aan het Korte Voorhout tot haar beschikking. Door de dood van Frederik Adriaan op 12 december 1738 werd Maria Duijst van Voorhout regerend vrijvrouwe van Renswoude. Onder deze naam zou zij nog vijftien jaar leven en na haar dood zou zij ook zo bekend blijven. Door het overlijden van haar echtgenoot kreeg zij bovendien eindelijk de beschikking over haar grootmoederlijk erfdeel. Zij was te oud om uitbundig van haar bezit te genieten, maar niet te oud om er een originele bestemming aan te geven.

Karakter en opvattingen van Maria Duijst van Voorhout

'Verstandig, schrander en bekwaam', dat waren de eisen die de vrijvrouwe stelde aan de jongens die tot haar Fundaties zouden worden toegelaten. Het zijn haar eigen woorden in haar testament. Zij heeft deze eigenschappen dus belangrijk gevonden. Voldeed zij zelf aan deze kwalificaties? Op hoge leeftijd ongetwijfeld: zij beheerde haar vermogen verstandig en bekwaam en haar laatste wil getuigt van grote schranderheid. Op de jonge Maria Duijst van Voorhout zijn deze kwalificaties waarschijnlijk niet allemaal even toepasselijk, want dan had zij haar grootmoeders reactie beter ingeschat bij de plannen voor haar tweede huwelijk. In haar jeugd blijkt vooral een zekere mate van eigenzinnigheid, een eigenschap die haar op hoge leeftijd niet verlaten heeft, getuige de door haar testament gewekte opschudding.

Eigenzinnig zette zij in 1685, toen zij 23 jaar was, de stap die haar grootmoeder zozeer schokte. Als weduwe kon zij huwen met wie zij wilde. Misschien sloot zij haar tweede huwelijk uit verliefdheid, misschien ten gevolge van een vlaag van lichtzinnigheid, misschien verlangde zij naar status of naar een afwisselend en onburgerlijk leven. Dit huwelijk leek in elk geval niet verstandig; haar nieuwe echtgenoot bleek inderdaad 'van kale adel'.³³ De extreme reactie van Geertruijd van der Burgh moet Maria Duijst van Voorhout haar hele verdere leven hebben dwarsgezeten. Haar grootmoeders vrees dat de libertijnse echtgenoot haar vermogen zou opsouperen werd tenslotte niet bewaarheid: in 1730 vond een verrekening plaats die Maria zekerheid verschafte over terugbetaling van de uit haar ouderlijk erfdeel voorgeschieden bedragen.

Maria was niet alleen eigenzinnig, maar ook loyaal. Na het aanstootgevende huwelijk hield zij ondanks de ongemakkelijke positie waarin het testament van haar grootmoeder haar had gebracht, haar relaties met Delft in stand. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de contacten met Anthonie van Leeuwenhoek. Ook de benoeming in 1749 van een Delftenaar tot een van haar executeurs-testamentair wijst op banden met haar geboortestad.³⁴ Zelfs met leden van de familie Durven, die zo kwetsend in de gunst had gestaan bij haar grootmoeder Geertruijd van der Burgh, bestond een vriendschappelijke relatie: twee kinderen van een Geertruijd Durven werden naar haar en haar echtgenoot Maria en Frederik Adriaan genoemd.³⁵

De contacten met Van Leeuwenhoek tonen een gemeenschappelijke intellectuele interesse van de echtelieden, die hun saamhorigheid bevorderd zal hebben. De beschikbare gegevens wekken de indruk van een zekere loyaliteit over en weer. De door haar familie verguisde echtgenoot participeerde op zijn minst enigermate in de contacten van zijn vrouw met haar geboortestad; de echtgenote van haar kant liet in 1730 de in opspraak gekomen man niet publiekelijk vallen en zij hield jaren na zijn dood in haar testament rekening met zijn wensen. Maar het moet een huwelijk zijn geweest met de nodige spanningen. De financiële behoeften van de vrijheer gaven daar aanleiding toe en ook zijn levenswijze zal niet altijd de instemming van zijn echtgenote hebben gehad. Constantijn Huijgens jr noteerde in 1689 een klacht van Van Reede dat zijn vrouw vaak begon te ruziën 'eer hij se ter deegh gekust had'.³⁶ Angst voor een nieuwe zwangerschap, die door Maria's ervaringen met haar in het kraambed overleden moeder en zuster zeer voorstelbaar is, kan hierbij een rol hebben gespeeld, maar ook 'sodomitische' genoegens van de echtgenoot kunnen toen al de oorzaak zijn geweest van spanningen.

Het jaar 1730 betekende voor de vrouwe van Renswoude een keerpunt in haar positie binnen het huwelijk. In januari had haar echtgenoot het testament gemaakt waarin hij haar tot zijn universele erfgename benoemde en zij onmiddellijk de beschikking kreeg over de tijdens het huwelijk verworven goederen. Bovendien mocht zij al vanaf die datum testamentair beschikken over zijn nalatenschap, ook in

Hollandse cirkel 18e eeuw. Instrument voor landmeten. Bruikleen van Fundatie van Renswoude aan Utrechts Universiteitsmuseum. Foto Universiteitsmuseum.

geval zij vóór haar man zou overlijden.³⁷ Deze echtelijke afrekening stelde de vrijheer in financiële zin onder toezicht van zijn echtgenote. Kort erna barstte het schandaal los waarvoor hij vluchtte en dat hem tot een rustig leven dwong. Na deze ingrijpende gebeurtenissen was Maria Duijst van Voorhout al snel bezig met haar testament. Reeds in 1731 gingen haar gedachten in een richting die paste bij haar veel latere definitieve wilsbeschikking. Zij onderhield in dat jaar

een briefwisseling met haar toekomstige executeur-testamentair Van Limburgh, waarin 't weeshuis ter sprake kwam.³⁸ Zij was toen nog steeds in afwachting van het vermogen van haar grootmoeder, maar zij mocht er wel testamentair over beschikken. Het probleem van haar ingewikkelde nalatenschap moet haar zeer hebben beziggehouden.

Haar besluit om haar nalatenschap grotendeels te bestemmen voor de opleiding van arme jongens is wel toegeschreven aan kinderliefde.³⁹ Hierop zou bijvoorbeeld de verzorging van een arm meisje tijdens haar laatste levensjaren wijzen. Deze kinderliefde is echter twijfelachtig. De vrijvrouw had zich in 1751, op verzoek van de diaconie van Renswoude, het lot aangetrokken van een ongeveer vierjarig meisje dat naast het lijk van een bedelares was aangetroffen.⁴⁰ Op haar last werd het kind gedoopt als Geertje van Renswoude, dus met een in de familie van de vrijvrouw welbekende voornaam. Zij trof echter geen maatregelen om het meisje na haar eigen dood te onderhouden. Toen de diaconie van Renswoude in 1754 bekend maakte dat de vrijvrouw de zorg voor dit kind op zich had genomen, zorgden de drie erfgenamen, de Fundaties, er verder op de goedkoopste wijze voor; zij plaatsten het meisje op gemeenschappelijke kosten in het Utrechtse Stads Ambachtskinderhuis.⁴¹

Uit de wederwaardigheden van deze Geertje blijkt niet dat de vrijvrouw een bijzondere liefde voor kinderen had. Het verzoek van de Renswoudse diaconie om het nergens thuis te brengen kind te onderhouden, kon zij in haar positie niet weigeren. Haar giften en legaten aan instellingen waren al evenmin bedoeld om arme kinderen te verzorgen, maar dienden om hen onderwijs te geven. Als zij weldaden aan kinderen had willen bewijzen, had zij haar vermogen zeker anders besteed. Verbetering van de soms erbarmelijke omstandigheden in wees- en kinderhuizen had in dat geval meer voor de hand gelegen en minder stof doen opwaaien, dan de bestemming van een opzienbarend groot vermogen voor de opleiding van slechts een deel van de jongens in de door haar aangewezen kinderhuizen. Immers, slechts

weinig verpleegden van de drie begiftigde instellingen profiteerden van haar nalatenschap. Voor de meisjes en voor de meeste jongens bleven de omstandigheden zoals voorheen.

Kinderliefde lijkt dus niet aannemelijk als uitgangspunt van haar testament. Wat heeft haar dan wel bewogen tot haar uitzonderlijke beschikking? Hoewel een afdoend antwoord hierop niet mogelijk is, geven de gebeurtenissen van haar tijdsgewricht wel een verklaring voor haar interesse in technische opleidingen.

Het vaderland in gevaar

De vrijvrouw leefde lang, van 1662 tot 1754. In deze jaren zag zij het vaderland dikwijls ernstig bedreigd. Er waren riskante oorlogen met het opdringende Frankrijk, zoals de Oostenrijkse successieoorlog van 1740-1748. Deze oorlogen moeten haar hebben doordrongen van de kwetsbare positie van het land en van het Franse vernuft op het gebied van vestingbouwkunde en andere militaire technieken. De Franse inval in de Zuidelijke Nederlanden in 1744 betrof de Republiek bij de oorlog. De vrijvrouw reageerde met een schenking van f 2500,- aan Frederik Adriaan graaf van Efferen voor de uitrusting van een compagnie infanterie 'ten dienste van de staat'.⁴²

Tijdens haar leven werd het land echter niet alleen door militair geweld bedreigd. In de eerste helft van de achttiende eeuw veroorzaakten talrijke dijkdoorbraken ware rampen langs de grote rivieren. Bovendien werden de houten zeekeringen ondermijnd door de raadselachtige paalworm, een voorheen onbekend diertje dat enorme schade aanrichtte. Ogenschijnlijk stevige zeedijken braken onverwacht door. Velen zochten de oorzaak van deze ramp in een goddelijke straf voor de heersende lichtzinnigheid en onzedigheid, die in afwijking van het gedrag van de voorvaders, vooral na de vrede van Utrecht in 1713 endemisch zou zijn geworden.⁴³ De plotseling ontdekte, veel voorkomende sodomiepraktijken, waarvan men zich vóór 1730 nauwelijks bewust was geweest, werden opgevat als oorzaak van de goddelijke toorn. Anderen zagen de bevordering van de natuurwetenschappen en de techniek als een betere remedie tegen deze rampen. Waarschijnlijk behoorden tot hen ook de heer en de vrouwe van Renswoude.⁴⁴

Belangstelling voor de natuurwetenschappen

In de zeventiende en achttiende eeuw bestond er een levendige belangstelling voor de natuurwetenschappen, waarvan de spectaculaire vorderingen grote aandacht trokken. Niet alleen wetenschappelijke onderzoekers hadden hun bijdrage aan deze toegenomen kennis geleverd, maar ook praktizerende ingenieurs. De bekendste van hen was Simon Stevin (1548-1620). Deze had zich beziggehouden met water-

staatkunde, cartografie, zeevaartkunde en vestingbouwkunde, vakken die voor de toen jonge Republiek van groot belang waren. In Leiden was in 1600 op initiatief van prins Maurits de 'Duijtsche Mathematique' ontstaan als opleiding voor landmeters en militaire ingenieurs. Stevin had het leerplan ervoor opgesteld. Deze ingenieursopleiding was formeel niet aan de universiteit verbonden, maar de docenten werden ook aan de universiteit benoemd en de lessen vonden plaats in universitaire ruimten. Het onderwijs was niet in het Latijn, de universitaire voertaal, maar in het Nederlands. Belangstellenden uit allerlei bevolkingsgroepen konden het dus volgen. Er was grote belangstelling voor. De Duijtsche Mathematique verzorgde theoretisch en praktisch onderwijs, dat met een diploma kon worden afgerond. Universiteiten elders begonnen in die tijd ook met Nederlandstalig onderwijs in de toegepaste wiskunde, maar van echte opleidingen voor technische beroepen was toch geen sprake. De hogeschool van Franeker kwam er nog het dichtste bij: men nam er examens af in zeevaartkunde, landmeetkunde en vestingbouwkunde, maar praktische oefeningen ontbraken.⁴⁵

Breuk tussen theorie en praktijk

Er bestond in de eerste helft van de zeventiende eeuw dus een wisselwerking tussen theorie en praktijk. Praktizerende technici konden kennis nemen van de voordeelingen in de natuurwetenschappen, en zij konden er zelf aan bijdragen. Natuur en techniek waren in de prille Republiek der Verenigde Nederlanden terreinen die de warme belangstelling genoten van geïnteresseerden uit zeer uiteenlopende maatschappelijke groeperingen. Ook personen die de Latijnse school niet hadden gevolgd konden hieraan deel hebben.

Hierin kwam echter verandering. De mannen met een schootsvel voor, die aanvankelijk onder de studenten van de Duijtsche Mathematique te vinden waren, zou men er een eeuw later niet meer aantreffen. Het culturele leven werd vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw in toenemende mate een voornamelijk aristocratische aangelegenheid. Dit had ook gevolgen voor de natuurwetenschappen: ze werden steeds meer een zaak voor en door academici en aristocraten. De toepasbaarheid voor de praktijk leed hieronder. Rond 1600 was er nog nauwelijks verschil geweest tussen 'vernuftelingen' met en zonder academische opleiding, maar een halve eeuw later al was de beoefening van de mathesis overwegend een zaak van een universitair geschoolde elite geworden.⁴⁶ De Duijtsche Mathematique verloor het recht examens af te nemen. Zij werd in 1681 zelfs voor enige tijd gesloten. De Nederlandstalige lessen aan de universiteiten werden schaars of verdwenen geheel. Het publiek dat aan de universiteiten colleges in mathesis en fysica liep bestond in de achttiende eeuw bijna geheel uit zonen uit de betere kringen. Groningen kende in de eerste helft van die eeuw nogal wat extraneï die hun vermoedelijk elders

opgedane kennis aan de universiteit lieten examineren. Maar ook daar nam het aantal studenten uit eenvoudiger milieus af.⁴⁷ De voertaal in de mathesis werd Latijn of Frans.⁴⁸ Op den duur werd zo de verbreiding van wetenschappelijke kennis onder practici zeldzamer dan in de tijd van prins Maurits en Stevin het geval was geweest. De mathesis diende in de achttiende eeuw tenslotte vooral de gegoeden, die zich vermaakten met natuurkundige proeven.

Technische opleidingen

Ook Maria Duijst van Voorhout heeft deze ontwikkeling kunnen constateren. Sluis- en molenmakers, ingenieurs en architecten, chirurgijns en landmeters verwierven de benodigde kennis en vaardigheden veelal op traditionele wijze door zelfstudie en privaatonderwijs te combineren met leerperioden bij gevestigde bazen en meesters.⁴⁹ Voor een goede opleiding waren niet alleen geld en capaciteiten van belang, maar ook connecties om bekwame leermeesters te vinden. Dit laatste gold vooral voor de praktijkopleiding. Familieleden van beroepsbeoefenaars waren hierbij uitgesproken in het voordeel. En voor wie zich als zelfstandige wilde vestigen, gold dat nog sterker, want buitenstaanders werden door de bestaande familienetwerken en gildeverbanden tegengewerkt. Een nieuwe generatie bazen en meesters kwam nagenoeg uitsluitend voort uit de kring van de reeds gevestigden, waar men de

beroepsgeheimen jaloers bewaakte. Voor nieuwkomers in het métier was het dus niet eenvoudig kennis en ervaring op te bouwen en ook wanneer dat wel gelukt was, bleek een carrière een zware opgave. Indienstreding bij de overheidsdienst bood hen dan nog de beste kansen. Ingenieurs, dijkmeesters, landmeters en bouwkundigen konden trachten een aanstelling of opdracht te verwerven. Vooral in oorlogstijd bood het leger ook chirurgijns een goede positie. Maar ook hier speelden een gebrek aan relaties en connecties jongelieden van eenvoudige komaf parten. Het is dan ook begrijpelijk dat de impulsen voor een modernisering van

Regentzaal Utrechtse Fundatie van Renswoude. Fotodienst Gemeente Utrecht, negatief C 9.647.c.

het 'hoger beroepsonderwijs' meestal niet voortkwamen uit de kringen van de traditionele beroepsbeoefenaars. Ook de bestuurlijke en universitaire elite was weinig geïnteresseerd. Voorstanders van professionalisering moet men vooral zoeken onder de geschoolde middengroepen en kleinburgers. Onder hen bevond zich een relatief groot aantal dissenters, wellicht omdat de gereformeerde predikanten tot het midden van de achttiende eeuw over het algemeen wantrouwig stonden tegenover het natuurwetenschappelijk denken.⁵⁰

De grote belangstelling voor de vorderingen op natuurwetenschappelijk gebied en de daarmee gepaard gaande behoefte aan een ondergrond van kennis van de mathesis vergrootte de vraag naar onderwijs dat aan die behoefte kon voldoen. Naast de stedelijke Latijnse scholen als voorportalen van de universiteit kwamen er 'Konst' scholen en 'Franse' scholen, een soort voortgezet onderwijs waar schoolhouders als particuliere ondernemertjes Frans, wis- en natuurkunde, boekhouden, aardrijkskunde en soms nog andere vakken onderwezen. Er was een grote diversiteit: de bekwaamheden van de meester bepaalden de vakken waarin men lessen kon volgen.

Zo ontstond in de achttiende eeuw een wildgroei aan onderwijsvormen. Van institutionele beroepsopleidingen was echter geen sprake. Een krachtig centraal gezag dat moderne beroepsopleidingen had kunnen bevorderen, ontbrak in de Republiek der Nederlanden. Alles hing dus af van plaatselijk en particulier initiatief. Maar het minutieuze onderscheid naar rang en stand, het gildesysteem en de familienetwerken belemmerden de opkomst van modern geschoolde beroepsbeoefenaars. Dit gold des te sterker voor wie niet uit een geëigend milieu afkomstig was, zoals bij de jongens in de door de vrijvrouwe aangewezen tehuizen het geval was.

Voorafgaande aan het initiatief van de vrijvrouwe waren er wel enkele pogingen gedaan om beroepsopleidingen te stichten. Hierbij ging het met name om opleidingen tot officier. Deze 'ridderacademies' of 'ruiterscholen' werden echter geen succes. De particuliere initiatiefnemers ondervonden te weinig steun van de overheid. Overigens mikten deze scholen uitsluitend op leerlingen uit de vooraanstaande kringen die traditioneel officieren leverden.⁵¹

Pas enkele decennia na de dood van de vrijvrouwe vonden de Fundaties navolging in de vorm van nieuwe beroepsopleidingen. In 1785 ontstond de Kweekschool voor de Zeevaart en in 1789 werden te Zutphen, Den Haag en Breda artilleriescholen gevestigd. Het aandeel van oud-leerlingen van de Fundaties van Delft en Utrecht in dit eerste georganiseerde militaire hoger beroepsonderwijs is opvallend groot. Vóór 1805 kunnen er aan de artilleriescholen niet meer dan in totaal twaalf tot vijftien instructeurs geweest zijn. Drie daarvan kwamen uit de Delftse en Utrechtse Fundaties, van wie er een zelfs directeur van de Groningse artillerieschool werd. Bovendien waren deze fundatie-pupillen in tegenstelling tot wat in het leger gebruikelijk was niet afkomstig uit officierskringen of families van ingenieurs

bij de genie. De oorlogsomstandigheden hebben hun kans op een eervolle loopbaan ongetwijfeld bevorderd.⁵²

Betekenis

Tegen deze achtergrond is het testament van de vrijvrouw nog steeds verbazingwekkend. Haar wens opleidingen te stichten voor beroepen die steunden op de opkomende techniek en op de jonge natuurwetenschappen was destijds zeer modern, en dat voor een dame op zo hoge leeftijd. Maar vooral verwonderlijk is haar optimistisch geloof in de capaciteiten van arme jongens, in het nut van scholing van jongens uit een bevolkingsgroep die volgens haar tijdgenoten en vele volgende generaties nederig, dankbaar en deugdzaam gehouden moest worden.

De achttiende-eeuwse Fundaties slaagden erin ondanks de maatschappelijke weerstand betrekkelijk veel jongens op te leiden tot goed geschoolde bekwame technici en geneeskundigen. Sommigen kwamen terecht in de waterbouwkunde, zoals uitdrukkelijk door de vrijvrouw gewenst 'tot behoudinge van ons land', enkelen werden aangesteld bij de artillerie of de genie, anderen functioneerden als chirurgijn en tamelijk veel pupillen vonden een bestaan als technisch en wiskundig geschoold onderwijsgevende.⁵³

Misschien heeft de vrijvrouw de maatschappelijke statusverhoging van de pupillen niet voorzien, maar waarschijnlijk zou ze er geen bezwaar tegen hebben gehad. Haar eigen ervaring met Anthonie van Leeuwenhoek kan immers een reden zijn geweest voor haar optimistische kijk op de mogelijkheden voor bekwame jongens van eenvoudige afkomst.⁵⁴ De maatschappij was er echter nog lang niet rijp voor. Dank zij het door Maria Duijst van Voorhout nagelaten vermogen konden de Fundaties veel en langdurig investeren in de opleiding van hun kwekelingen. De politieke en militaire ontwikkelingen aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw leidden tot een grote behoefte aan technisch geschoold personeel, waardoor rangen en standen tijdelijk minder belangrijk werden. Daarna won het standsbesef het weer van het maatschappelijk utiliteitsdenken. Als de mentaliteit van de achttiende en de negentiende eeuw zich niet zo sterk tegen maatschappelijke stijging had verzet, dan had de vrijvrouw ongetwijfeld de stoot gegeven tot een belangrijke onderwijsvernieuwing. Nu zijn de drie Fundaties opvallende uitzonderingen gebleven, ontsproten aan het brein van een steenrijke, ontwikkelde, modern denkende, vaderlandslievende, en inderdaad misschien wel excentrieke, maar zeker eigenzinnige oude dame.

Bijlage

DE FAMILIE VAN DE VRIJVROUWE

- I **JOHAN DUIJST VAN VOORHOUT**, geboren rond 1582, bierbrouwer, veertigraad en schepen en burgemeester van Delft, overleden in 1666. Hij is getrouwd op 9 mei 1627 met **GEERTRUIJD VAN DER BURGH**, overleden op 27 oktober 1686.
 Uit dit huwelijk:
 I **HENDRIK DUIJST VAN VOORHOUT**, volgt onder II.
- II **HENDRIK DUIJST VAN VOORHOUT**, zoon van Johan Duijst van Voorhout (I) en Geerttruijd van der Burgh, gedoopt op 10 mei 1637, veertigraad, schepen en burgemeester van Delft, overleden op 28 november 1674. Hij is getrouwd in februari 1659 met **CORNELIA RATALLER DOUBLET**, overleden op 19 februari 1665.
 Uit dit huwelijk:
 I **CORNELIS DUIJST VAN VOORHOUT**, gedoopt op 20 februari 1660, overleden in maart 1665.
 2 **JOHAN DUIJST VAN VOORHOUT**, gedoopt op 7 maart 1660, begraven op 7 maart 1661.
 3 **MARIA DUIJST VAN VOORHOUT**, volgt onder III-a.
 4 **GEERTRUIJD DUIJST VAN VOORHOUT**, volgt onder III-b.
- III-a **MARIA DUIJST VAN VOORHOUT**, dochter van Hendrik Duijst van Voorhout (II) en Cornelia Rataller Doublet, gedoopt op 22 januari 1662, overleden in Utrecht op 26 april 1754. Zij is in ondertrouw gegaan op 4 mei 1681 (1) met **DIRK VAN HOOGEVEEN**, gedoopt op 10 augustus 1650, veertigraad van Leiden, overleden op 17 juli 1683. Zij was gehuwd (2) met **FREDERIK ADRIAAN BARON VAN REEDE**, geboren op 22 februari 1659, vrijheer van Renswoude, overleden op 12 december 1738.
 Uit dit huwelijk:
 I **JOHANNA MARIA VAN REEDE**, gedoopt op 24 februari 1686, begraven in Delft op 19 april 1687.
- III-b **GEERTRUIJD DUIJST VAN VOORHOUT**, dochter van Hendrik Duijst van Voorhout (II) en Cornelia Rataller Doublet, gedoopt op 12 augustus 1663, overleden op 23 juli 1684. Zij is getrouwd op 30 mei 1683 met **JULIUS VAN DER MOER** veertigraad van Delft, overleden op 15 juli 1689.
 Uit dit huwelijk:
 I **GEERTRUIJ CORNELIA VAN DER MOER**, geboren in juli 1684, overleden tussen 1689 en 1690.

Literatuur

- Aalbers, 1980 ▶ J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa*, Groningen, 1980.
- Aalbers, 1982 ▶ J. Aalbers, 'Reinier van Rede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1982, 91-150.
- Aalbers, 1987 ▶ J. Aalbers, 'Geboorte en Geld', in: J. Aalbers e.a. (eds), *De Bloem der Natie*, Meppel/Amsterdam, 1987, 56-78.
- Adriani, 1941 ▶ J.H. Adriani, *Het Stads-Ambachtskinderhuis te Utrecht*, Utrecht, 1941.
- Berg, Van den, 1961 ▶ J.H. van den Berg, *Het menselijk lichaam. Een metabolisch onderzoek*, Nijkerk, 1961².
- Berkel, Van, 1985 ▶ K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin, Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*, Meppel, 1985.
- Blok en Molhuysen, 1914 ▶ P.J. Blok en P.C. Molhuysen, eds, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 3, Leiden, 1914.
- Boekholt en De Booy, 1987 ▶ P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, Assen/Maastricht, 1987.
- Booy, De, 1977 ▶ E.P. de Booy, *De Weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*, Utrecht, 1977.
- Booy, De, 1980 ▶ E.P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*, Zutphen, 1980.
- Booy, De, en Engel, 1985 ▶ E.P. de Booy en J. Engel, *Van Erfenis tot studiebeurs. De Fundatie van de vrijvrouw van Renswoude te Delft*, Delft, 1985.
- Bruin, De, 1986 ▶ R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volksovereenkomst en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813*, Zutphen, 1986.
- Burgerweeshuis, 1923 ▶ *Het Burgerweeshuis en de Fundatie der Vrijvrouw van Renswoude te 's-Gravenhage*, Geschiedkundige herinneringen, 's-Gravenhage, 1923.
- Frijhoff, 1983 ▶ W. Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', in: *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw, verslag van het symposium werkgroep achttiende eeuw 1982*, Amsterdam/Maarssen, 1983.
- Frijhoff, 1988 ▶ W. Frijhoff, 'Cultuur in het meervoud', in: W.V. Mijnhardt en B. Theunissen (eds), *De twee culturen, de eenheid van kennis en haar teloorgang*, Amsterdam, 1988.
- Gaemers, 1992 ▶ C. Gaemers, '"Eenige van de verstandigste, schranderste en bequaamste jongens", beroepsopleidingen binnen de Fundatie van Renswoude te Delft 1775-1810'. Doctoraalscriptie Erasmusuniversiteit Rotterdam, 1992.

- Habermehl, 1985** ▶ N.D.B. Habermehl, 'De Kweekschool voor de Zeevaart en de Hogere Zeevaartschool Amsterdam als instellingen voor beroepsoponderwijs', in: Ph.M. Bosscher (ed.), *Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten 1785-1985: tweehonderd jaar Kweekschool voor de Zeevaart en Hogere Zeevaartschool Amsterdam*, Zutphen, 1985.
- Hallema, 1984** ▶ A. Hallema, *Geschiedenis van het weeshuis der gereformeerden binnen Delft*, z.p., 1964.
- Hardenberg, 1964** ▶ H. Hardenberg, *Het Burgerweeshuis voor Nederlands hervormden te 's Gravenhage 1564-1964*, 's-Gravenhage, 1964.
- Hengst, Van, 1890** ▶ C.G.C. van Hengst, *Aanteekeningen betreffende de Fundatie der Douairière Baronesse van Reede, Vrijvrouw van Renswoude te Utrecht*, Utrecht 1890.
- Heringa, 1961** ▶ J. Heringa, *De eer en hoogheid van de staat*, Groningen, 1961.
- Janssen, 1989** ▶ J.A.M.M. Janssen, *Op weg naar Breda, de opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828*, 's-Gravenhage, 1989.
- Jong, De, 1987** ▶ J. de Jong, *Een deftig bestaan, het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht/Antwerpen, 1987.
- Laansma, 1966** ▶ S. Laansma, *Uit de historie van Renswoude*, Veenendaal, 1966.
- Langenbach, 1991a** ▶ M. Langenbach, *Onbekend Talent. Leerlingen van de Utrechtse Fundatie van Renswoude 1761-1795*, Zutphen 1991.
- Langenbach, 1991b** ▶ M. Langenbach, 'Gedenk hoe het een vrouw te moede is', *Spiegel Historieel*, 26 (1991) 250-254.
- Lenders, 1988** ▶ J. Lenders, *De Burger en de Volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijsvervorming, Nederland 1780-1850*, Nijmegen, 1988.
- Lintsen, 1985** ▶ H.W. Lintsen, *Ingenieur van beroep*, 's-Gravenhage, 1985.
- Mijnhardt, 1987** ▶ W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom, Culturele genootschappen in Nederland 1780-1815*, Amsterdam, 1987.
- Vernooy, 1992** ▶ K. Vernooy, 'De verwevenheid van godsdienst en politiek', *Maandblad Oud-Utrecht*, februari 1992, 9-17.
- Willemse, 1984** ▶ Th.R.M. Willemse, *De Wees een zorg, pedagogische geschiedenis van de weeswzorg*, Leiden, 1984. Interne uitgave van de vakgroep klinische en orthopedagogiek, RU Leiden.
- Winter, Van, 1988** ▶ P.J. van Winter, *Hoger beroepsoponderwijs avant-la-lettre, de bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs van de Nederlandse universiteiten in de 17e en 18e eeuw*, Amsterdam, 1988.
- Wijsenbeek-Olthuis, 1987** ▶ Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft, bezit van rijk en arm in een periode van achteruitgang*, Hilversum, 1987.

Noten

- GAU, Fund. van Renswoude, nr 1 (het testament). Toevoegingen in 1756 in het Gemeenschappelijk Reglement van de Fundaties.
- Zo hield de Haagse Fundatie het langst vast aan de eis van een protestants-christelijke achtergrond van haar bursalen en de Utrechtse Fundatie hield het langst vast aan de eis dat de begunstigde jongens, geen meisjes, moesten zijn.
- Hardenberg, 1964, 162.
- Langenbach, 1991a, 20.
- Gaemers, 51-57; Booy, De en Engel, 1985, 51.
- Langenbach, 1991a; Hengst, Van, 1890.
- Zie bijlage.
- De Fundaties kregen samen ca f 1.500.000,-; f 300.000,- ging naar twee Delftse families. Daarnaast zijn er talrijke legaten in geld uitgekeerd, waaronder zeer grote. Dan was er het kasteel met bijbehorende bezittingen dat ongetaxeerd is gebleven en er waren kostbaarheden die ongetaxeerd als legaat werden vermaakt. Het totale vermogen is zeker ruim boven het genoemde bedrag geweest, maar niet verder te begroten. Een vermenigvuldiging van de toenmalige geldswaarde met 100 om tot een huidige tegenwaarde te komen is zuinig vergeleken bij de soms gebruikte methode het inkomen van een arbeider destijds (f 50,- a f 100,- per jaar) vergeleken bij dat van een huidige ongeschoolde werknemer als maatstaf te hanteren.
- GAU, Fund. van Renswoude, nr 1.
- Het lager onderwijs was op het platteland aan de kerk verbonden. Zie Boekholt en De Booy, 1987, 23 e.v.
- Hardenberg, 1964, 158.
- Booy, De en Engel, 1985, 21.
- Berg, Van den, 1961, 142 e.v.
- Booy, De en Engel, 1985, 21.
- GAU, Vrijvrouw van Renswoude, nr 24.
- Ibidem.
- Namelijk door rente op rente gedurende een halve eeuw bij een rentestand van ruim 2%.
- Ondertrouwdatum 24 juni 1685, doopdatum 24 februari 1686. Zie Booy, De en Engel, 1985, 12.
- Aalbers, 1982, 112.
- Zijn zuster Jacomina Maria, weduwe van Steven van Lynden van Hoevelaken, liet een insolvente boedel na die door de verkoop van Hoevelaken niet of ternauwernood werd gered. Molhuysen en Blok, 1914.
- GAU, Vrijvrouw van Renswoude, nr 16. Het betreft een schuld van f 46.800,-.
- GAU, ibidem, nr 4.
- GAU, ibidem, nr 91; GAU, Fund. van Renswoude, nr 1.
- Aalbers, 1980, 220-222.

- 25 Hardenberg, 1964, 159, en Heringa, 1961, 440. Het huis aan het Korte Voorhout dat Maria voor de helft aan Strick van Linschoten verhuurde en naliet aan haar verre verwant P. van der Burgh is misschien afkomstig geweest van haar grootmoeder.
- 26 Booy, De, en Engel, 1985, 19-21.
- 27 Aalbers, 1980, 220.
- 28 Vernooy, 1992, 12. Hierin is Frederik Adriaan abusievelijk 'Dirk' genoemd, maar uit navraag bleek dat het wel degelijk Frederik Adriaan betrof.
- 29 Blok en Molhuysen, 1914.
- 30 Langenbach, 1991b.
- 31 Aalbers, 1980, 221-222.
- 32 Heringa, 1961, 440.
- 33 Aalbers, 1987, 76-77.
- 34 Deze executeur is vóór de vrijvrouw overleden.
- 35 Zij werden bedacht met grote legaten, f 6000,- voor Frederik Adriaan en f 10.000,- voor Maria.
- 36 Booy, De en Engel, 1985, 19.
- 37 GAU, Vrijvrouw van Renswoude, nr 91 bevat codicils uit 1735 en 1736 waarin de vrijheer deze afspraak nog eens bevestigde.
- 38 's-Gravenhage 1923, 47.
- 39 Booy, De en Engel, 1985, 21; Laansma, 1966, 19.
- 40 Laansma, 1966, 18. GAU, Fund. van Renswoude, nr 8 vermeldt bij de opname van dit meisje in het kindershuis in 1754 een ongeveer zevenjarige leeftijd.
- 41 Het kind leidde verder het gewone leven van een kinderhuiskind. Het werd in 1767 uit het huis ontslagen wegens bereiken van de normale ontslagleeftijd (ongeveer 20 jaar), kreeg premie en uitzet en werd dienstmeisje aan de Nieuwegracht. Zij trouwde op oudere leeftijd, overleed in 1810 en werd bijgezet in de Nicolaaskerk zonder meer achter te laten dan haar man. GAU, Ambachtskamer.
- 42 GAU, Vrijvrouw van Renswoude, nr 16. Het bedrag werd aan deze commandant geschonken omdat hij naar wijlen haar echtgenoot was genoemd.
- 43 Bijvoorbeeld Justus van Effen in *De Hollandsche Spectator* van 21 november 1732.
- 44 Frederik Adriaans eigen levenswijze en zijn ondogmatische opstelling maken deze veronderstelling aannemelijk voor wat hemzelf betreft. Over zijn echtgenote is minder bekend, maar conformistisch en dogmatisch was zij niet.
- 45 Berkel, Van, 1985, 17-33; Winter, Van, 1988.
- 46 Berkel, Van, 1985, 35.
- 47 Winter, Van, 1988, 121-123.
- 48 Berkel, Van, 1985, 35 e.v.
- 49 Frijhoff, 1983, 6 e.v.
- 50 Berkel, Van, 1985, 85.
- 51 Janssen, 1989, 43-45.
- 52 De oorlogsomstandigheden betekenden een ook een kansrijke periode voor chirurgijns. We zien dan ook een aantal fundatieerlingen als chirurgijn-majoor in dienst carrière maken.
- 53 Langenbach, 1991a, 104-105.
- 54 Gaemers, 1992, 18.

Begraven in gewijde aarde

De katholieke begraafplaats

buiten de Wittevrouwenpoort (1818-1875)

Albert van der Zeijden

In 1818 kreeg Utrecht haar eerste rooms-katholieke begraafplaats sinds de reformatie. Ze lag aan de straatweg naar Amersfoort, de huidige

Albert van der Zeijden (1957) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Sinds 1987 is hij stafmedewerker bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. In zijn vrije tijd doet hij promotieonderzoek naar de negentiende-eeuwse platte-landsarts en amateurhistoricus W.J.F. Nuyens. In 1990 verscheen onder zijn redactie de bundel *Cultuurgeschiedenis van de dood*.

Biltstraat, achter de kerk van de statie Buiten Wittevrouwen, vanaf 1855 de parochie OLV Tenhemelopneming. Ze was de voorgangster van de huidige katholieke begraafplaats, even verderop aan de Prinsesselaan, die in 1875 in gebruik

werd genomen en nog steeds dienst doet. Bij de Biltstraat is er niets dat aan het oude kerkhof herinnert. Zelfs de kerk is inmiddels gesloopt.

Er wordt de laatste jaren steeds meer bekend over de geschiedenis van de begraafplaatsen in Nederland. Over de Utrechtse situatie verscheen al in 1980 de prachtige tentoonstellingscatalogus *Dood en begraven*, ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen. Het ontstaan van de begraafplaatsen aan het eind van de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw wordt meestal behandeld binnen de context van een groeiend verzet tegen het begraven in en rond de kerken zoals tijdens de Republiek gebruik was. Een verzet dat zou culmineren in een definitief verbod, ingaande 1 januari 1829. Mede uit hygiënische overwegingen, de schadelijke uitwasemingen uit de open graven zouden potentiële haarden van infectie zijn, werden de begraafplaatsen naar buiten de stad verbannen. Een vroeg voorbeeld van een uit dergelijke motieven opgerichte buitenbegraafplaats in de provincie Utrecht is de nog steeds bestaande begraafplaats van (Oud-)Zuilen, in 1781 gesticht op initiatief van de Zuilense kasteelheer W.R. van Tuyl van Serooskerken.

Het stereotype beeld dat vooral hygiënische motieven een rol speelden bij het ontstaan van de negentiende-eeuwse begraafplaatsen is op zich niet onjuist, maar het is niet het hele verhaal. Volledig buiten beschouwing blijft namelijk het ontstaan van diverse rooms-katholieke begraafplaatsen in het eerste decennium na het vertrek van de Fransen in 1813. Deze *hausse* is niet alleen te verklaren vanuit het perspectief van het streven naar buitenbegraafplaatsen. Hier speelden ook andere motieven een rol, waarover tot nog toe niets geschreven is. Dat deze beweging aan de aandacht ontsnapt is, komt waarschijnlijk doordat het thema ontbreekt in het werk van de toonaangevende Franse historici, die zich intensief met de geschiedenis van het begraven hebben beziggehouden.¹ In Frankrijk hadden de katholieken er namelijk weinig belang bij om te streven naar eigen begraafplaatsen. De Franse algemene begraafplaatsen waren in feite katholieke begraafplaatsen, waarover de katholieke geestelijkheid heel wat te zeggen had. Pas in 1881 werden ze werkelijk neutraal. Anders dan in Nederland waren het de protestanten die naar eigen begraafplaatsen streefden en niet de katholieken. Dat de Franse historici ook hierover vrijwel niets geschreven hebben, komt door de beperkte omvang. Er waren niet zoveel protestanten, zeker wanneer je het vergelijkt met de omvang van de katholieke bevolkingsgroep in Nederland.

Dit is een *case study* van één van de vroege Nederlandse katholieke begraafplaatsen: het kerkhof dat in 1818 gesticht werd achter de kerk van de statie Buiten Wittevrouwen. Aan dit kerkhof is tot nu toe alleen zijdelings - en soms niet geheel correct - aandacht besteed.² De groeiende behoefte aan eigen katholieke begraafplaatsen zal afgezet worden tegen de landelijke regelingen over het begraven, die een algemeen en niet-confessioneel karakter hadden. Deze twee polen konden soms botsen.

Het verhaal is gebaseerd op archiefonderzoek. Geraadpleegd zijn de archieven van het gemeentebestuur van Utrecht, het archief van het Provinciaal Bestuur, het archief van de Aarts priesters en het archief van het Aartsbisdom. Dankzij de in 1993 verschenen inventaris van de in 1855 opgerichte R.K. parochies in de stad Utrecht kon ook het archief van de parochie OLV Tenhemelopneming doorgenomen worden.³

Het Décret sur les sépultures

Op 28 augustus 1818 nam de burgemeester van de stad Utrecht een verzoek van pastoor D.A. Walter in overweging, om de grond te inspecteren waar de statie Buiten Wittevrouwen voornemens was achter de kerk 'een kerkhof of begraafplaats te doen maken'.⁴ Dit verzoek werd gehonoreerd en de zaak werd in handen gegeven van een ambtelijke commissie, de Gecommitteerden ter kamer van fabricage.

De gemeente Utrecht moest uiteraard rekening houden met de landelijke regels over begraafplaatsen, die echter uiterst onoverzichtelijk en soms zelfs onderling strijdig waren.⁵ Met de inlijving van Nederland bij het Franse keizerrijk, in 1810, was ook in deze contreien het Décret sur les sépultures van 12 juni 1804 (in de Franse revolutionaire tijdrekening 23 Prairial AN XII) van kracht geworden, dat een verbod op het begraven in de kerken inhield.⁶ De lokale overheid kreeg de taak begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aan te leggen en werd ook met het toezicht erop belast. De begraafplaats was dus een zaak van de burgerlijke overheid geworden en lag niet langer in handen van de kerk. Voor katholieken was het belangrijk dat het decreet voorzag in het recht op eigen begraafplaatsen per geloofsrichting of anders op een afgescheiden deel van de algemene begraafplaats.⁷ De begeerde gelijkberechtiging was daarmee een feit. Dat deze ook in de praktijk werd gebracht blijkt bijvoorbeeld uit de in 1791 geopende particuliere buitenbegraafplaats Rustoord in Diemen, die in 1812 gesplitst werd in een katholiek en een protestants deel.⁸

In Utrecht werd niet bijster enthousiast op het Franse decreet gereageerd en de stedelijke overheid maakte ook niet veel haast met het aanleggen van een geschikte nieuwe begraafplaats.⁹ Bij ontstentenis van een begraafplaats die aan alle eisen voldeed, gaf de prefect op 29 december 1812 toestemming om voorlopig alleen nog op het Nicolaïkerkhof te begraven. De reden was dat alleen dit kerkhof groot genoeg was om alle Utrechtse overledenen te kunnen herbergen. De gegoede burgerij was bijzonder ongelukkig over het genomen besluit. Zij wilden hun dierbare overledenen niet graag op het Nicolaïkerhof begraven, omdat daar onzorgvuldig met de lijken zou worden omgesprongen. Deze onplezierige toestand duurde echter maar kort: omdat men ook in andere steden (in het bijzonder Amsterdam) ontevreden was, besloot de nieuwe vorst Willem I, niet lang na zijn aantreden, op

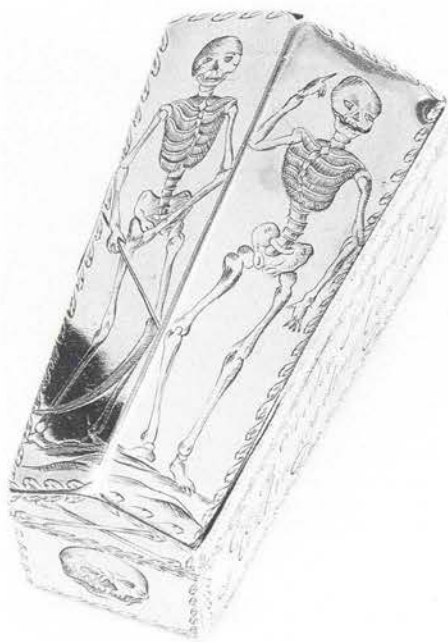
22 december 1813 het verbod op het begraven in de kerken op te schorten en de oude regelgeving voorlopig in ere te herstellen. 'Tot zoo lange Wij dezen aangaande geen finaal besluit zullen genomen hebben, zal het aan een' ieder vrij staan, de dooden in de kerken te doen begraven, volgens het oude gebruik, en tegen betaling der daartoe verordende regten, wordende mitsdien alle prohibitive bepalingen, welke deswegens in sommige gedeelte der vereenigde Nederlanden zijn ingevoerd, ingetrokken en buiten effect gesteld.' ¹⁰

Begraafpraktijk vóór 1800

In het tijdvak van de Republiek werden de katholieken over het algemeen in en rond de protestantse kerken begraven die dienst deden als *algemene* begraafplaatsen. Van een 'postume apartheid', zoals weleens is gesuggereerd ¹¹, was naar mijn indruk slechts incidenteel sprake. De belangrijkste uitzondering vormde natuurlijk de Joodse gemeenschap, met haar zeer specifieke godsdienstige verlangens. Bekende katholieke uitzonderingen waren Oud Eik en Duinen bij Den Haag en het kerkhof van de heilige Willibrord bij Oestgeest, waar in de achttiende eeuw de Leidse katholieken begraven werden. Over het voorbeeld Eik en Duinen zijn we inmiddels gedetailleerd ingelicht. ¹² Eik en Duinen was toch wel een bijzonder geval, samenhangend met de specifieke functie die het plaatselijk ruïne-kerkje had als katholiek Mariaal bedevaartsoord. Voor de katholieken was het een plek van bijzondere betekenis. Dat Eik en Duinen in de zeventiende eeuw weer in gebruik

werd genomen als begraafplaats had een praktische oorzaak. Toen in 1654 een pestepidemie uitbrak, werd Den Haag geconfronteerd met een tekort aan grafruimte, waarvoor Eik en Duinen een tijdelijke oplossing bood. De katholieken maakten van dit precedent gebruik, waardoor Eik en Duinen kon gaan functioneren als begraafplaats voor de Haagse katholieken. Dit duurde tot aan 1812, toen, na afkondiging van het Franse decreet, een protestants deel aan de begraafplaats werd toegevoegd.

De vraag of Eik en Duinen een representatief voorbeeld van katholieke begraafpraktijk was

Zeventiende-eeuws beaardingskistje met voorstellingen van de dood en doodsattributen. In de 17e en 18e eeuw werden de katholieken over het algemeen begraven op protestantse en dus ongewijde begraafplaatsen. Daarom ontstond de rite van de beaarding, waarbij de priester een handjevol gewijde aarde in de kist strooide. Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht, inv.nr. BMH 5793.

ofwel zeer uitzonderlijk kan pas na verder onderzoek beantwoord worden. In Utrecht was de situatie in ieder geval anders. Daar werden de katholieken, inclusief de pastoors, over het algemeen in en rond de gereformeerde kerken begraven, met name de Nicolaï- en de Geertekerk.¹³ We kunnen ons afvragen hoeveel belang in katholieke kring, maar ook daarbuiten, aan de plaats van begraven gehecht werd. Sommige historici spreken zelfs over een zekere onverschilligheid.¹⁴ Deze onverschilligheid gold uiteraard niet het ceremonieel rond de dood: dáár werd over het algemeen veel geld aan uitgegeven.¹⁵ Het was echter pas in de negentiende eeuw dat een begraafplaatscultus ontstond, waarbinnen het bezoek aan het graf een belangrijke plaats kreeg. De achtergrond van deze begraafplaatscultus was een proces van individualisering, ingebed in een nieuw familiesentiment waarbij familieleden zich ook over de dood heen verbonden bleven voelen met hun dierbaren. Vóór die tijd begroef men de meeste overledenen in massagraven, waar vervolgens geen mens meer naar omkeek.

Hoe in 1818 de Utrechtse pastoor Walter op het idee kwam een katholieke begraafplaats te stichten is niet meer te achterhalen. Een deel van de verklaring moet zeker in zijn persoonlijke achtergrond gezocht worden.¹⁶ Daniel Arnold Walter was afkomstig uit de Oostenrijkse Nederlanden, waar hij in 1770 in Sint Truiden (ergens halverwege tussen Luik en Leuven) geboren werd. Hij groeide op in een katholieke omgeving en allerlei katholieke rituelen, gewoonten en gebruiken - inclusief die van het begraven - moeten voor hem vanzelfsprekend zijn geweest. Juist in deze jaren was er echter van alles aan het veranderen. In het achttiende-eeuwse Leuven, de plaats waar Walter zijn studietijd doorbracht om priester te worden, werden de katholieke kerken steeds minder als begraafplaats gebruikt.¹⁷ Het in vergelijking met Nederland vroeg afgekondigde verbod op het begraven in de kerken, het edict van Jozef II van 26 juni 1784, was in die zin niet meer dan een bevestiging van een trend die reeds lang daarvoor was ingezet. Er was dan ook nauwelijks verzet tegen het verbod, ook de katholieke geestelijkheid schijnt zich erbij neergelegd te hebben. Wanneer dit ook voor Walter gold, dan is niet geheel duidelijk waarom hij zich later zo voor een katholieke begraafplaats heeft ingezet. Mogelijk heeft zijn dramatische vlucht uit Leuven geleid tot een herbezinning op de eigen wortels en zo tot een militante vorm van katholicisme, zoals wel vaker gebeurt bij mensen die gedwongen zijn in ballingschap te leven. Walter kon zijn opleiding in Leuven namelijk niet afmaken. Toen de Fransen in 1794 Leuven binnenvielen, sloeg hij op de vlucht, evenals veel andere aristocraten en geestelijken, uit vrees voor een anti-katholieke terreur zoals die in Frankrijk heerste. Walter streek neer in Keulen, in de zeventiende en achttiende eeuw de uitwijkplaats voor priesterstudenten uit de Republiek die in eigen land niet terecht konden. Op 17 maart 1796 werd hij priester gewijd. Na veel omzwervingen trad hij twee jaar later aan als kapelaan bij de oude pastoor Stevens van de Utrechtse statie Buiten Wittevrouwen, waar hij, na

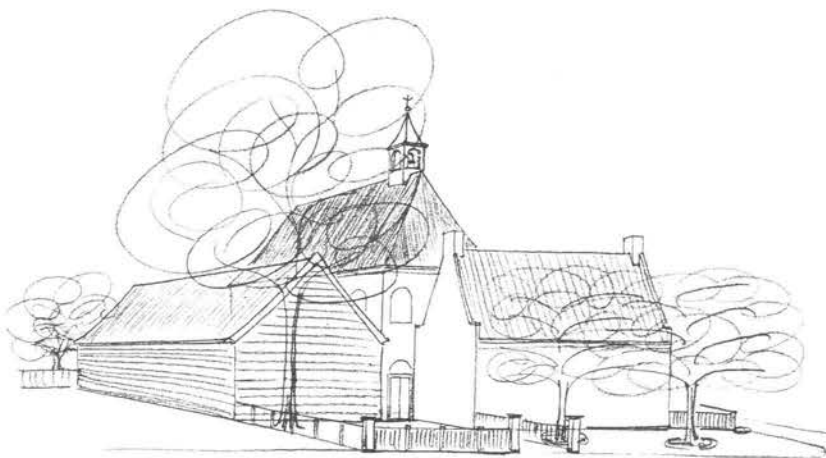
een intermezzo als pastoor in Schoonhoven, in 1816 pastoor werd, een functie die hij tot aan zijn dood in 1851 - op 81-jarige leeftijd - bleef vervullen.

Een katholiek offensief

De katholieke Utrechtse bevolking, die ongeveer 1/3 van de totale populatie omvatte ¹⁸, werd bediend door acht staties. ¹⁹ Het kerkje waar Walter over kon beschikken, lag aan de zuidzijde van de Biltstraat, tegenover de huidige, aan de andere kant van de Biltstraat gelegen Oude Kerkstraat. Het territorium van de statie was tamelijk uitgestrekt, tot 1842 maakte Zeist en tot 1894 De Bilt er deel van uit. ²⁰ Het gebied was echter niet zeer dicht bevolkt en had een ruraal karakter.

Walters initiatief om een katholieke begraafplaats aan te leggen, moet in een breed perspectief gezien worden. Tussen 1813 en 1827 werden in de provincie Utrecht katholieke begraafplaatsen ingezegend in Achterveld (1818), Schalkwijk (1818), Utrecht (1819), Loenersloot (1820), IJsselstein (1822), Kabauw (1822), Bunnik (1823) en Abcoude (1826). ²¹ Zoveel plaatsen in een relatief kort tijdsbestek kan geen toeval zijn en doet een katholiek offensief vermoeden. Waarom was dat zo? Wat was er veranderd sinds de eeuw ervoor?

De eenvoudige verklaring voor de hausse van rooms-katholieke begraafplaatsen is de emancipatie van de katholieken. Deze verklaring gaat er vanuit dat ook al tijdens de Republiek de katholieken het liefst over eigen begraafplaatsen hadden beschikt, maar dat ze zich bij de protestantse dominantie hebben moeten neerleggen. Deze stelling wordt ondersteund door het feit dat er in de zeventiende en achttiende eeuw in ieder geval enkele katholieke begraafplaatsen waren waarvan de status mis-

Reconstructietekening van de katholieke kerk aan de Biltstraat, met links de schuur waarin aanvankelijk de schuilkerk gevestigd was en rechts de herberg Het Boompje die later gebruikt werd als pastorie. Tekening: Frans Kipp/Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, Utrecht (1993).

schien vergeleken kan worden met die van schuilkerken. Kortom: de katholieken hadden wel meer gewild, maar er zat niet meer in. 'Gaarne hadden zij zich, als de katakombenbewoners, een eigen graf bereid in eene gezegende aarde; maar ondoenlijk was het, de wet te ontduiken, die den vertreders en den vereerders van wat heilig is in het oog des waren Christens een zelfde rustplaats in een niet gewijd of ontwijd kerkhof aanwees.'²² Natuurlijk zal er altijd wel een voorkeur zijn geweest voor het begraven in gewijde aarde, maar het belang dat er toen aan gehecht werd, kan ook overschat worden. Nog in 1821 waren er verlichte katholieken die liever genoegen namen met een algemene (hervormde) begraafplaats dan zich in te zetten voor het stichten van een onhygiënische katholieke begraafplaats binnen de grenzen van de bebouwde kom. Zo was het in ieder geval in Maassluis. Toen de parochie daar in 1821 aan het gemeentebestuur verlof vroeg om achter de kerk een katholieke begraafplaats aan te leggen, gingen enkele parochianen zelfs zo ver een rekest in te dienen bij de gemeente, waarin zij hun bezwaren uiteenzetten.²³ Voor hen was het gezondheidsaspect blijkbaar belangrijker dan het religieuze. Door een samenspel van factoren werd na 1800 het verlangen naar eigen katholieke begraafplaatsen sterker. Het debat over het begraven in de kerken had sterk de aandacht gevestigd op de plaats van begraven, waardoor, als reactie, een nieuwe begraafplaatscultus kon ontstaan. De nieuwe katholieke begraafplaatsen in de eerste drie decennia van de negentiende eeuw zijn niet los te zien van deze begraafplaatscultus. Gevoegd bij de gelijkberechtiging die de katholieken in de Franse tijd verwierven, kon de wens naar eigen begraafplaatsen in de praktijk vorm krijgen. De wens was sterker geworden, terwijl tegelijkertijd de mogelijkheden waren toegenomen.

De aartspriesters

Voor een coördinerende rol kwamen het meest de aartspriesters van de Hollandse Zending in aanmerking. Nederland was in die tijd missiegebied zonder een duidelijke hiërarchische structuur en viel rechtstreeks onder de Romeinse Congregatio de Propaganda fide. De Hollandse Zending was losjes georganiseerd in negen aartspriesterschappen. De aartspriesters hadden weinig reële macht. Volgens de latere bisschop van Haarlem Van Vree waren 'de pastoors allen een soort van pausjens in hunne Staties'²⁴ en voelden zij zich aan niemand onderhorig, zeker niet aan de aartspriester die een pastoor met een eigen statie was zoals zichzelf. Er zijn aanwijzingen dat de aartspriester van het omvangrijke district Holland, Zeeland en West-Friesland Jan van Banning (1766-1840) zich voor katholieke begraafplaatsen heeft ingezet. Als pastoor van de statie Soeterwoude liet hij al in 1817 een katholieke begraafplaats aanleggen.²⁵ Volgens pastoor M.A. van Steenwijk, die in 1830 op verzoek van Van Banning een boekje samenstelde over het godsdienstig begraven bij

de katholieken, was het Van Banning 'wiens ijver het eerst in onze provinciën den te lang geveesden dam doorbrak, en een afzonderlijk kerkhof voor zijne gemeente aanlegde'.²⁶ Dit voorbeeld had in 1830 zoveel navolging gevonden dat Van Banning het noodzakelijk achtte dat er een handleiding zou verschijnen. Hieruit blijkt al dat hij boven de grenzen van de eigen statie uitkeek en richtinggevende actie ondernam als het om (de aanleg van) katholieke begraafplaatsen ging.

Van de aartspriester van Utrecht G. van Nooy (1810-1832), zijn dergelijke initiatieven niet bekend.²⁷ Van Nooy was overigens wel altijd present als in zijn district een nieuwe begraafplaats ingezegend moest worden.²⁸

De Utrechtse pastoors

In hoeverre Walter van te voren met de andere Utrechtse pastoors heeft overlegd, is niet geheel duidelijk. Walters opvolger meende te weten van wel. Deze schreef in 1854 aan de aartsbisschop: 'In het jaar 1819 begonnen de Eerw. Heeren Pastoors dezer Stad te denken om eene eige begraafplaats der stad aan te leggen, maar konden het, volgens een aantekening van Pastoor Walter, niet eens worden. Pastoor Walter ging nu over tot het aanleggen van eene begraafplaats voor zijne gemeente, opende om de kosten daarvan te bestrijken, eene vrijwillige geld negotiatie, en zijne gemeentenaren beijverden zich allen, mede om het kerkhof daartestellen. Dat dit wel eenigzints de Eerw. Heeren Pastoors hinderde, omdat al de voordeelen ook van de lijken hunner gemeentenaren, aan de kerk van B. Wittevroutwe kwame, wil ik gaarne toegeven'.²⁹

Zoals we hierboven zagen had Walter zijn verzoek al op 28 augustus 1818 bij het gemeentebestuur ingediend. Dus of het in de brief genoemde jaartal 1819 klopt niet, of Walter heeft de pastoors pas achteraf ingelicht over zijn initiatief. Het lijkt in ieder geval zeker dat het initiatief van Walter kwam, het kerkhof zou immers achter zijn kerk moeten worden aangelegd. Deze plek lag voor de hand omdat zij buiten de bebouwde kom van de stad lag en voldeed aan de eisen van het Franse Décret sur les sépultures³⁰, dat dit immers voorschreef. Strikt genomen was deze wet niet meer van kracht, maar men zal er toch met een schuin oog naar gekeken hebben, omdat de opschorting van het

Pastoor D.A. Walter (1770-1851). Rijksmuseum Het Catharijneconvent, inv.nr. ABM 00340.

verbod door koning Willem I overduidelijk een tijdelijk karakter had. Wat ook voor de hand ligt, is dat Walter heeft willen overleggen met de andere pastoors. Het aanleggen van een kerkhof kostte veel geld terwijl het pas op den duur voordeel zou opleveren. De kosten zal Walter wel hebben willen delen. Dat de pastoors niet tot overeenstemming kwamen, zal een centenkwestie zijn geweest. Hieronder zullen we nog zien dat de financiële voordelen van het kerkhof een belangrijke twistappel bleven.

De missive van Van Pallandt

De financiële kwestie speelde ook bij de protestanten. Bij hen ontstond enige onrust over de voortdurende activiteit van de katholieken, op een terrein waarop zij lang een (financieel) monopolie hadden. Zij vroegen zich af of dit niet in strijd was met de geldende (oude) regelgeving, die immers in hun voordeel was. Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht werden met deze klacht geconfronteerd en besloten om opheldering te vragen bij de directeur-generaal van hervormde eredienst van het ministerie van Binnenlandse Zaken, in een brief gedateerd 3 juli 1818.³¹ Ik laat de brief in extenso volgen omdat zij een duidelijk beeld geeft van de toegenomen activiteit van de katholieken én van de onrust van de protestanten hierover:

'In sommige plaatsen dezer provincie worden door Roomsch-Catholieke Kerkgenootschappen, die bevorens hunne begraafplaats op het algemeen Kerkhof der Hervormde Gemeente hadden, bijzondere kerkhoven of begraafplaatsen opgericht. Hiertegen zijn ons klachten ingebracht door schoolonderwijzers, die meestal ten platten lande ook als koster en doodgravers zijn aangesteld, en welke door opgelde maatregel in die qualiteit een voor hun aanmerkelijk verlies van emolumenten lijden, Hetwelk bij derzelver gering inkomen als ondraaglijk moet beschouwd worden. Het is uit dien hoofde, en in de veronderstelling dat U.H.E. Gestr. wellicht reeds meermalen, ter zake van het aanleggen van bijzondere kerkhoven, klachten zullen geworden zijn, dat wij de vrijheid neemen ons bij deze tot U.H.E. Gestr. te wenden, met verzoek om te verneemen, of er niet door eene algemeene bepaling zoude kunnen voorzien worden in de schade, welke ter zake voorzij: aan de doodgravers van kerkhoven der hervormde gemeente, wordt toegebracht.'

Het is tekenend dat de kwestie van de *rooms-katholieke* begraafplaatsen wordt voorgelegd aan de directeur generaal van *hervormde* eredienst. In zijn antwoord benadrukte Van Pallandt van Keppel dat inderdaad 'deze materie vooral behoort onder de attributen van het Departement van Binnenlandsche Zaken, voor zoo veel betreft derzelver verband met de algemeene Administratieve verordeningen'.³² In de oude regelgeving waren de hervormden bij uitstek belanghebbende partij. Probleem was dat dit niet langer als rechtvaardig ervaren werd. Het feit dat vrijwel niemand tevreden was over de oude regeling, maakte dat deze 'rekkelijk' geïnter-

preteerd moest worden, in overeenstemming met het in de Franse tijd verworven principe van gelijkberechting van alle kerkelijke gezindten. Het tijdelijk weer functioneren van de oude regels veroorzaakte een juridische anomalie waarin de overheid enigszins improviserend moest voorzien. De katholieken maakten dankbaar gebruik van dit vacuüm. Het is tegen deze achtergrond dat het katholieke streven met succes bekroond kon worden.

Een tweede belangrijk punt was dat de overheid enig toezicht wilde uitoefenen vanwege het aspect van de volksgezondheid. Onderzoekers hadden ontdekt dat bedorven lucht, die uit de graven opsteeg als gevolg van de verrotting van de lijken, schadelijk was voor de volksgezondheid omdat het besmettelijke ziekten kon veroorzaken. Dit was de achtergrond geweest van het Franse verbod op het begraven in de kerken. Nu dit verbod tijdelijk was opgeschort, moest een andere veiligheidsklep gevonden worden.

Van Pallandt had de zaak aan de minister voorgelegd en de oplossing waarvoor gekozen werd, was dat elk initiatief om een begraafplaats te stichten ter goedkeuring aan de koning moest worden voorgelegd: 'daar de zaak der Kerkhoven en Begraafplaatsen toch een object van plaatselijke politie uitmaakt, is het naar Zijner Excellentie's inzien noodzakelijk, dat dezelve niet worden aangelegd, dan na eene voorafgaande inzage en beoordeeling, welke dan tevens de gelegenheid geeft, om particuliere bezwaren, die daaraan mogten worden ingebracht, te overweegen en te beoordeelen'. De juridische rechtvaardiging hiervoor was dat iets dergelijks al eerder voorgevallen was, namelijk 'dat Zijne Majesteit, ten gevolge van verzoeken, om Kerkhoven of Begraafplaatsen aan te leggen, voor bijzondere Godsdienstige Gezindheden, zulks, op sommige plaatsen heeft vergund, waaruit zijns oordeel schijnt te moeten worden afgeleid, dat van Zijne Majesteit tot het aanleggen van dezelve althans eene voorafgaande autorisatie noodig is.' Alleen indien er gevaar was voor de volksgezondheid kon de koning zijn toestemming onthouden. Het katholieke karakter van de begraafplaatsen mocht geen punt van overweging zijn: katholieken hadden dezelfde rechten als de andere geloofsrichtingen.

Om bekendheid te geven aan de missive van de directeur generaal besloten Gedeputeerde Staten haar te publiceren in het *Provinciaal blad*. Toen nog in datzelfde jaar Walter met zijn verzoek kwam, kon de gemeente hem op de missive wijzen.³³

De aanleg van de nieuwe begraafplaats

De verlangde Haagse goedkeuring zal niet lang daarna verkregen zijn. De begraafplaats werd aangelegd op een terrein direct achter de kerk. Na de vergroting in 1828 bereikte het kerkhof zijn maximale omvang. Het omvatte toen 66 are en 76 centiare.³⁴ Het kerkhof liep evenwijdig aan de Adriaanstraat, ongeveer tot aan de Tulpstraat en werd aan de andere zijde begrensd door het tweede deel van de

Plattegrond van de ligging van de katholieke begraafplaats aan de Biltstraat, gebaseerd op 19e-eeuwse kadastertekeningen.

Kerkstraat (dit tweede deel is inmiddels verdwenen, maar liep ongeveer evenwijdig aan de huidige Sweelinckstraat, maar dan een fractie oostelijker). De later aangelegde Deken Roesstraat doorsnijdt het kerkhof ongeveer halverwege, loodrecht in de breedterichting.

Omdat in onze tijd niets is overgebleven van het kerkhof is het niet eenvoudig een voorstelling te maken van hoe het eruit gezien moet hebben. Zeker in de beginperiode zal het een open veld zijn geweest met weinig gedenktekens of grafmonumenten. In dat opzicht was het vergelijkbaar met de begraafplaatsen uit de periode van de Republiek. Toen werden de meeste doden

immers in massagraven neergelegd. Het individuele graf met grafmarkering ontstond pas met de nieuwe begraafplaatscultus in de negentiende eeuw. Mensen gaven nu de voorkeur aan een persoonlijk graf in plaats van een massagraf. Het Décret sur les sépultures schreef voor dat ieder lijk in een aparte kuil begraven moest worden en dat tussen de verschillende grafkuilen minimaal een afstand van dertig à veertig centimeter bewaard moest worden. Het decreet bepaalde verder dat het geoorloofd was een teken of grafmonument op het graf te plaatsen, maar niet iedereen zal van deze mogelijkheid gebruik gemaakt hebben. Met de toename van het bezoek van begraafplaatsen in de loop van de negentiende eeuw zal het aantal grafmonumenten zijn toegenomen. Voor de nabestaanden werd een duidelijk herkenbaar grafteken steeds belangrijker.

Op de begraafplaats van Buiten Wittevrouwen werd de eerste grafkelder in de tweede helft van 1822 gebouwd, mogelijk voor Henrica Craeyvanger, die daarvoor in 1821 een aandeel van f 100,- op tafel had gelegd.³⁵

Al vanaf het begin stond er in het midden van het open veld een groot houten kruis. Dit symboliseerde het katholieke karakter van het kerkhof. Het was het eerste waar Walter voor zorgde, waarschijnlijk rond de kerst van 1818, in ieder geval vóór de eerste begraafing.³⁶ Mogelijk heeft Walter ook een Christusbeeld op het kerkhof geplaatst. In 1822 was dit namelijk één van de uitgaveposten in het kasboek van de begraafplaats. Rondom het kerkhof stond een houten schutting³⁷, waarmee het kerkhof, volgens voorschrift, duidelijk van de omgeving was afgescheiden. Later zou deze schutting door een hoge muur worden vervangen en zouden ook bomen op het terrein geplant worden.³⁸

Op 29 december 1818 werd Geertrui van Dillen, de weduwe van Dorus Bordon,

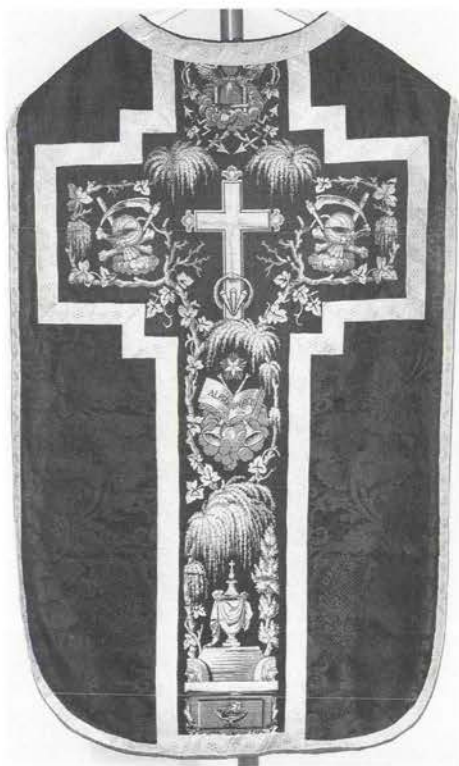
als eerste overledene op het kerkhof begraven.³⁹ Toch duurde het nog enige tijd voordat het kerkhof plechtig ingezegend werd. Dit gebeurde pas op 25 augustus 1819 en wel door de Utrechtse aartspriester G. van Nooy, geassisteerd door negen priesters, waaronder waarschijnlijk enkele pastoors van de Utrechtse staties.⁴⁰ De aanwezigheid van de aartspriester en zoveel andere priesters duidt erop dat het kerkhof zeer belangrijk voor de katholieken was.

Een katholieke begrafenis

Het ontstaan van eigen, katholieke begraafplaatsen had een belangrijke verandering in het begrafenisritueel tot gevolg. Op het algemene, hervormde kerkhof was nooit ruimte geweest voor specifiek katholieke plechtigheden. De eigen begraafplaats bood hier wel mogelijkheden voor. Hoe een begrafenis op het Utrechtse kerkhof in zijn werk kon gaan, kunnen we lezen in een verslag van de uitvaart van de Utrechtse pastoor Van Bennekom, die in 1819 overleed.⁴¹ Omdat het hier om een pastoor ging, zal het ritueel omvangrijker zijn geweest dan normaal.

'Den 15den November overleed in den ouderdom van drie en zestig jaren, de Weleerwaardige Heer Gijsbertus van Bennekom, sedert bijna vijf en twintig jaren Pastoor in de Kerk der Heerenstraat. Den 19den had de begrafenis, met groote

plechtigheid plaats, op het nieuwe kerkhof achter de Roomsche Katholieke Kerk buiten de Witte Vrouwe Poort. Te negen ure werd het lijk met groote staatsie, naar den grooten ingang der Kerk gevoerd, vanwaar het werd ingehaald door den Eerw. Heer Pastoor Walter, vergezeld door een aantal Misdienaars in hun gewoon Kerkgewaad. De Standaard onzer verlossing, het Kruis, werd vooruitgedragen, waarop de Misdienaars, met brandende Waskaarsen volgden, en terwijl zijn Eerw. de Psalmen voor de overledenen overluide, ging de trein Kerkwaarts, alwaar de Koorzangers der beide Kerken verzameld zijnde, de Antifoon *Subvenite*, enz. aanheften. Het lijk naar eisch in de Kerk geplaatst zijnde, celebreeerde de genoemde Pastoor eene mis van Requiem, terwijl de Koorzangers het treurlied *Dies irae* keurig uitvoerden. Na de mis werden de lijkplechtigheden verrigt, en het lijk in

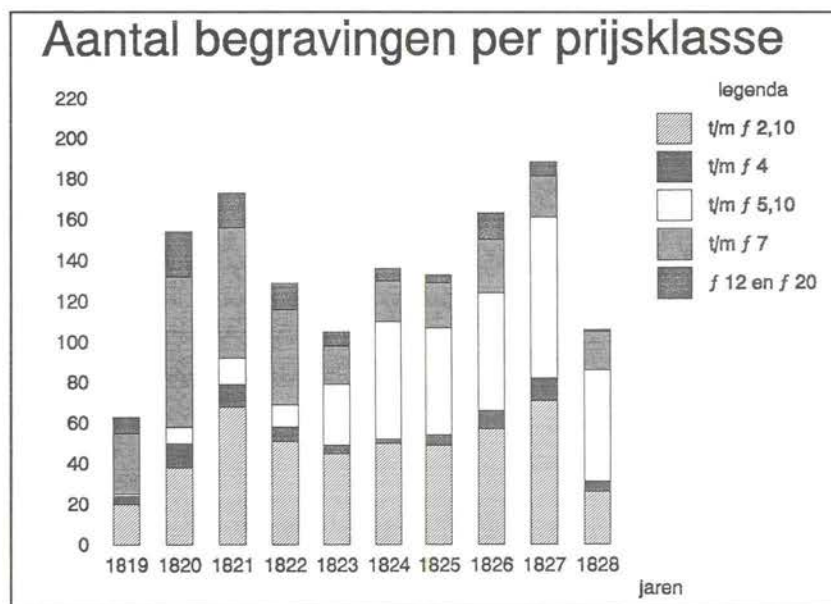
Rijk versierd rouwkazuifel uit omstreeks 1850. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, inv.nr. ABM 02471a.

dezelfde orde naar het Kerkhof gedragen, en aldaar ter aarde besteld. Eene menigte geloovigen baden, onder eene eerbiedwekkende stilte voor de rust der ziel van den overledenen Herder.'

De rituelen op de begraafplaats konden een overweldigende indruk maken.⁴² Met de voet van het kruis maakte de priester een kruisteken op de kist en wierp vervolgens een schop aarde op de kist. Vanwege de 'aankleding' van dit ritueel had Walter diverse 'spulkes' gekocht: zes kandelaars, misdienaarskleedjes, kruis, wierookvat, wijwater, emmer, schragen, baar en baarkleden.⁴³ Voor de katholieken begon de begraafplaatscultus al met de uitvaart.

Geld

De begraafplaats was een belangrijke inkomstenbron voor de eigenaar/beheerder, in dit geval de statie Buiten Wittevrouwen. Het was niet voor niets dat de protestanten daar liever geen afstand van deden. Over de beginperiode tot aan 1828 beschikken we over het kasboek dat pastoor Walter bijhield voor de administratie van het kerkhof.⁴⁴ Daardoor zijn we precies op de hoogte van de kosten en de baten van het kerkhof én van het aantal begravingen per jaar.

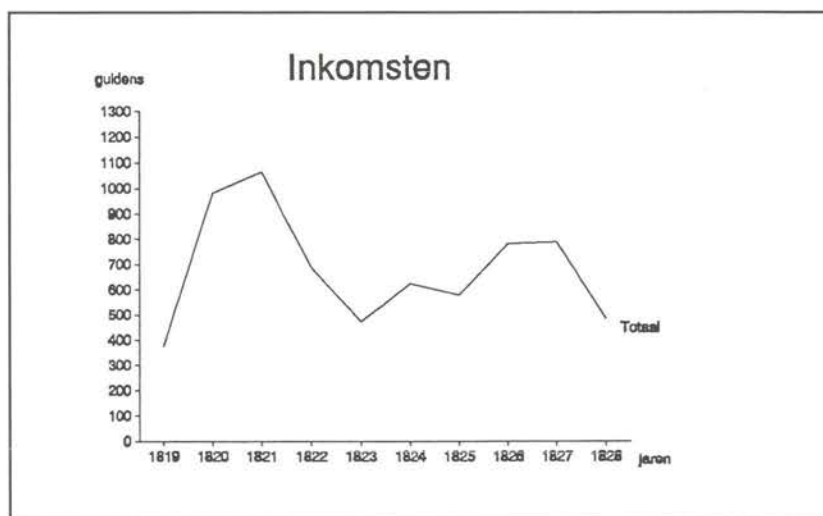

De kosten voor de aanleg van de begraafplaats beliepen in totaal bijna f 4200,-. Walter financierde deze kosten door een emissie van aandelen die in totaal f 3000,- opbracht. De pastoor moest zich dus fors in de schulden steken, maar hij kon dit doen in de wetenschap dat een kerkhof ook heel wat opbracht. In 1822 al

kon hij de aandelen weer aflossen. In 1825 had Walter de aanlegkosten er ruimschoots uit. De onderhoudskosten van het kerkhof waren miniem.⁴⁵

Aan de creditzijde geeft het kasboek een lijst van namen van begravenen met daarachter een bedrag. Ik heb het aantal namen (begravingen) per jaar in grafiek gebracht. Wat direct al opvalt is dat de grafiek niet, zoals misschien verwacht, een gestaag oplopende lijn vertoont. Het kerkhof werd toch bekender en ook uit de andere staties lieten steeds meer katholieken zich hier begraven. We hebben hierboven al het voorbeeld van pastoor Van Bennekom gezien. Na 1821 is echter sprake van een terugval van 174 naar 129 en het jaar daarop zelfs naar 105. Deze terugval kan niet verklaard worden door een eventuele daling van het sterftecijfer in die jaren. Integendeel; het dieptepunt in het aantal begravingen in het jaar 1823 valt samen met een hoogtepunt van het totaal aantal overledenen in de stad Utrecht.⁴⁶ Het zal wel niet zo zijn dat de katholieken op miraculeuze wijze een sterftecijfer hadden dat ver onder het gemiddelde van de totale Utrechtse bevolking lag.

Er was nog meer aan de hand. De opbrengsten in guldens liepen nog veel meer achteruit dan de afname in aantal begravingen. Er werd met andere woorden per lijk steeds minder betaald aan begraafplaatskosten. Dit was een trend, die in ieder geval tot en met 1828 onomkeerbaar bleek. In de praktijk was er sprake van verschillende prijsklassen per begrafenis. Ruw gezegd waren er drie prijsklassen: goedkoop, modaal en duur. De ontwikkeling in de verschillende klassen is uit de grafiek af te lezen. De goedkope categorie, met bedragen tot aan f 2,50, blijft de hele periode door tamelijk constant. Iets dergelijks geldt voor de welgestelden die f 12,- of f 20,- neertelden, al beweegt deze lijn zich licht omlaag. De meest ingrijpende verandering vond plaats in de groep 'modaal', alweer in het cruciale jaar 1823. Was tot en met 1822 f 7,- het bedrag dat de modale katholiek aan begraafplaatskosten

neertelde, na 1822 was dat f 5,- geworden. Minder *pomp and circumstance* op de begraafplaats? Of was het zo dat Walter vanaf 1822 f 5,- een redelijk bedrag voor een modale begrafenis vond?

Wanneer we de dalende prijs in verband brengen met de terugloop in aantal begravingen dan kan een mogelijke verklaring zijn dat Walter zijn prijs voor een modale begrafenis liet zakken om de verloren 'klandizie' terug te winnen. We hebben al gezien dat de andere Utrechtse pastoors afgunstig waren vanwege de inkomsten die Walter op deze manier genoot, maar het is toch nauwelijks voorstelbaar dat ze hun parochianen naar de protestantse concurrentie stuurden. Wèl hebben ze misschien enige druk uitgeoefend om de prijzen te laten zakken. Het is niet eenvoudig de beide verschuivingen, in aantal begravingen en in de 'modale' kosten per lijk, te verklaren. Zonder verdere informatie blijft het een kwestie van speculatie zonder zekerheid. Misschien vond Walter het redelijk, nu hij zijn schulden had afbetaald, de prijs voor een modale begrafenis omlaag te doen.

Het aantal begravingen zou na het dieptepunt in 1823 weer aantrekken. Het bedrag van f 5,- per modale begrafenis zou voorlopig echter in stand blijven. Toen na 1828 een nieuwe situatie intrad, werd de tarievenstructuur sterk vereenvoudigd. Voortaan was sprake van twee klassen: de eerste klasse betaalde f 10,- en de tweede klasse f 6,- (de 'modale' groep). De armen en behoeftigen, de derde groep, behoeften geen begrafenisrechten te betalen.⁴⁷ Ze werden op kosten van de stad begraven.⁴⁸

Het kerkhof wordt 'algemeen'

In 1828 komt in het kasboek van de begraafplaats een plotseling einde aan de lange lijst van namen. Als reden noteerde Walter: 'Hier houdt de administratie op. Het kerkhof is algemeen geworden.' Met 'algemeen' werd in dit verband bedoeld dat het kerkhof onder gezamenlijk beheer van de Utrechtse pastoors kwam en dat Walter het dus niet meer alleen voor het zeggen had. In het kasboek volgt nog een overeenkomst van de pastoors van de negen Utrechtse staties. De inkomsten van het kerkhof zouden voortaan gelijkelijk onder alle Utrechtse kerken verdeeld worden terwijl het beheer in handen werd gelegd van een commissie van directeuren of commissarissen, waarin alle Utrechtse staties vertegenwoordigd waren.⁴⁹

Hoewel de overeenkomst voorzag in een financiële tegemoetkoming voor de statie Buiten Wittevrouwen moet dit toch een bittere pil zijn geweest voor Walter en de zijnen. Terugblikkend in 1862 schreef de toenmalige pastoor van de parochie OLV Tenhemelopneming Putman aan de aartsbisschop: 'Wij geloven (...) dat ook bij het geestelijk gezag niet onbekend kan zijn, hoe in 1828 gehandeld is; - en welke onaangenaamheden het veroorzaakt heeft, dat toen zoo wederregtelijk de voordeelen uit het kerkhof reeds gesproten en nog te spruiten, haar ontnomen worden. - Daar is

in der tijd veel over te doen geweest zoo als enkele onzer nog zullen herinneren, en vele in onze gemeente nog van hunne vaders gehoord hebben.' ⁵⁰ Er stond ook heel wat op het spel. In de woorden van Putman: 'onze kerk de armste uit Utrecht, die door het kerkhof de rijkste had kunnen zijn'. De statie Buiten Wittevrouwen had daarin geïnvesteerd en nu zouden anderen de vruchten gaan plukken! Het argument van de andere Utrechtse pastoors hebben wij hierboven al aangehaald: zij vonden het niet billijk dat alle inkomsten van het kerkhof toevielen aan de statie Buiten Wittevrouwen terwijl toch een toenemend getal van ingezetenen van de andere staties op het kerkhof begraven werd. Pas onder hevige druk van aartspriester Van Nooy schijnt Walter te hebben toegestemd. Dat wordt in ieder geval gesuggereerd door Putman: 'Wij weten dat de toegenomen maatregel toe te schrijven is geweest aan het gebrek van een geregeld bestuur hier te lande, en willen er verder liever niets van zeggen'. ⁵¹

Het verhaal was overigens niet zo somber als Putman voorgaf. Hij stelt het teveel voor als een overval op klaarlichte dag met Van Nooy als politieagent die de andere kant uitkeek. Putman had in 1862 alle belang bij een dergelijk verhaal. In die tijd was namelijk een nieuw conflict over het kerkhof uitgebroken, waarbij zijn parochie wederom aan het kortste eind dreigde te trekken. We zullen er hieronder nog op terugkomen. In 1828 kon Walter niet totaal ontevreden zijn. De toen afgesloten overeenkomst voorzag ook in compensaties voor de statie Buiten Wittevrouwen. De pastoor van Buiten Wittevrouwen kreeg een aantal taken toebedeeld waarvoor hij ruim betaald werd. In verband met bewaring en onderhoud van goederen die bij het begraven gebruikt werden, kreeg hij jaarlijks f 125,- en daarbovenop nog eens f 95,- extra als jaarlijkse recognitie. ⁵² Maandelijks celebreerde hij een kerkdienst, waarvoor hij nog eens f 36,- per jaar kreeg. Het zangkoor werd apart betaald: f 18,-. ⁵³

In een brief aan de aartsbisschop benadrukte de opvolger van Walter dat het kerkhof *zonder schuld* was opgeleverd. ⁵⁴ Hij had ook kunnen zeggen *zonder winst*. Daar had Walter namelijk wel voor gezorgd. In 1827 en 1828 begint in het kasboek het aantal uitgaven sterk toe te nemen met posten als 'aan de kerk voor het verven' (f 369,50), 'aan de armenbus' (drie afzonderlijke posten, samen f 150,-) en 'voor schoolgeld'. De pot moest leeg, zo te zien gunde Walter de andere pastoors geen cent van de winst.

Nu het kerkhof in 1828 officieel 'algemeen' geworden was, werd uitbreiding noodzakelijk geacht. Met dat doel werd een aan het kerkhof grenzend stuk land aangekocht. Dit bijgevoegde gedeelte werd op 12 augustus door Van Nooy ingezegend. ⁵⁵ Het kerkhof had zijn maximale omvang bereikt.

Veranderingen in de landelijke regelgeving

Aan het eind van de jaren twintig, in dezelfde tijd dat het kerkhof 'algemeen' werd voor alle katholieken in Utrecht, voltrokken zich ingrijpende veranderingen in de landelijke regelgeving en met belangrijke gevolgen voor de stad. Door een missive van het ministerie van Binnenlandse Zaken van 22 augustus 1827 was het Décret sur les sépultures weer in werking gesteld.⁵⁶ Het besluit van Gedeputeerde Staten van 25 augustus 1827 is een nadere uitwerking van deze missive, speciaal voor de provincie Utrecht.⁵⁷ Als datum van ingang wordt 1 januari 1829 genoemd. Het definitieve verbod op het begraven in de kerken maakte de aanleg van een gemeentelijke begraafplaats noodzakelijk. In Utrecht werd dat de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen, die in 1830 geopend werd.

Voor de katholieken veranderde er aanvankelijk niet veel, al was er even een korte periode van onzekerheid. In het besluit van Gedeputeerde Staten werd namelijk met geen woord gerept over katholieke (bijzondere) begraafplaatsen, alleen dat de beheerders van deze begraafplaatsen op de hoogte moesten worden gebracht en dat met hen verder overlegd zou worden. Op de vraag of het besluit betekende dat alleen algemene begraafplaatsen, voor alle gezindten, aangelegd mochten worden, reageerde het ministerie dat de burgerlijke overheid alleen algemene begraafplaatsen behoefde aan te leggen maar 'dat het daarenboven aan elke gezindheid kan worden vrijgelaten, om een geheel afzonderlijke begraafplaats aan te leggen, mits, in

dat geval, al de kosten daarvan dragende, en onder zoodanige verdere voorwaarden, als noodig zullen zijn om de burgerlijke gemeente voor na-deel te behoeden'.⁵⁸ In een nadere specificering werd uitgelegd dat dit betekende 'dat die genen, welke van eene particuliere begraafplaats gebruik maken, evenwel de gewone kosten van begraving op de algemeene begraafplaats behooren te vol-doen'.⁵⁹ Tot aan de jaren vijftig moesten katholieken dus dubbel betalen: de eigen begraafplaats, en daar bovenop de gemeentelijke begraafplaats. Dit vond men redelijk omdat de gemeentelijke begraafplaats een algemene voorziening was waaraan alle burgers moesten meebetalen, ook al maakten ze er geen gebruik van.

Het verbod op het begraven in de kerken had een grote activiteit van de gemeenten tot gevolg.

Te Utrecht bij J. R. VAN ROSSUM.

Bidprentje van pastoor D.A. Walter. Rijksmuseum Het Catharijne-convent.

Plaatsen met meer dan duizend inwoners waren immers verplicht een gemeentelijke begraafplaats aan te leggen. Ook het aantal katholieke begraafplaatsen nam sterk toe ⁶⁰ nu het recht daarop officieel door de Nederlandse overheid was bekrachtigd. De bestaande katholieke begraafplaatsen vielen uiteraard ook onder de nieuwe bepalingen. De eerste vraag was of de Utrechtse katholieke begraafplaats aan alle regels voldeed en dus mocht blijven bestaan. De directeuren van het kerkhof, die de leiding van Walter hadden overgenomen, dienden hierover een rekest in bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, waarop gunstig beschikt werd. ⁶¹ De tweede vraag was of het kerkhof groot genoeg was om alle katholieke overledenen van de stad Utrecht te herbergen. ⁶² Het gemeentebestuur moest er namelijk op toezien dat in de stad voldoende begraafruimte beschikbaar was, ook in geval van calamiteiten als een plotselinge epidemie. De directeuren antwoordden 'Dat de ruimte op het kerkhof Buiten Wittevrouwen poort in den Jare 1819 aangelegd, groot genoeg is om alle van de Roomsche Katholieke ingezetenen dezer stad en vrijheid te kunnen begraven, zelfs indien bij eene onverhoopte besmettelijke ziekte het gewone getal lijken meer dan verdubbelen zoude.' ⁶³ Dat was niet verbazingwekkend. Pas een jaar eerder was de begraafplaats uitgebreid, in verband met de 'algemeenwording'. Echte problemen ontstonden pas in 1861. Toen de katholieken op dat moment de begraafplaats wél wilden uitbreiden, wilde het college van B. en W. daar geen toestemming voor geven. Deze controversale luidde het einde van de begraafplaats in.

Uitbreiden of verplaatsen?

Het verzoek om uitbreiding van het katholieke kerkhof stond op de agenda van de gemeenteraadsvergadering van 30 januari 1862. ⁶⁴ Even daarvoor hadden burgemeester en wethouders al afwijzend beschikt. Pastoor Putman was, als president van de commissarissen van het kerkhof (zoals de directeuren nu genoemd werden), hiertegen bij de raad in beroep gegaan. ⁶⁵ De raad stelde uit haar midden een commissie samen, die op 9 januari 1862 over de kwestie rapporteerde. ⁶⁶ Op 30 januari moest de definitieve beslissing vallen.

In zijn beroepschrift tegen het besluit van B. en W. stelde Putman dat de uitbreiding niet bedoeld was vanwege gebrek aan ruimte om te begraven 'maar alleenlijk om aan hunne meer gegoede geloofsgenoten de gelegenheid te openen tot het daarstellen van eigene grafkelders.' Blijkbaar hadden de meer welgestelde katholieken steeds meer behoefte aan wat grotere grafmonumenten, een verlangen dat zal hebben samengehangen met het in de loop van de negentiende eeuw toegenomen begraafplaatsbezoek waardoor een tastbaar herinneringsteken steeds belangrijker werd.

B. en W. hadden het verzoek afgewezen omdat het kerkhof niet langer voldeed aan de wettelijke voorschriften. Door de stadsuitbreiding was het namelijk binnen de

bebouwde kom komen te liggen. Daar kwam nog bij dat er klachten waren over het onvoldoende functioneren van het kerkhof, vooral tijdens epidemieën.

Volgens Putman raakte vooral deze laatste beschuldiging kant noch wal, er waren in het verleden nooit klachten geweest over de begraafplaats. Ook tijdens epidemieën werden de lijken snel en zorgvuldig begraven. Inderdaad was de bebouwing binnen de wijk toegenomen, maar dat was niet zijn schuld. 'Adressanten zijn van meening dat hunne begraafplaats, even min als de algemeene begraafplaats, gelegen is in de kom der gemeente, al bevinden zich ook al eenige woningen in de nabijheid van beiden.' Uit sanitair oogpunt was er geen enkel gevaar te duchten. De begraafplaats was immers beplant met bomen en omgeven 'met eene hooge muur'.

De meerderheid van de raadscommissie was in het rapport dat zij op 9 januari gepresenteerd had, tot de verrassende conclusie gekomen dat in het bezwaarschrift bewilligd moest worden. 'Eene plaatselijke bezigtiging nu heeft de overtuiging doen ontstaan dat het terrein op den bij de wet bepaalden afstand van de bebouwde kom der gemeente verwijderd is, en dat de ligging ook uit het oogpunt der gezondheid, geen gevaar of ongerief voor de naburige bewoners kan opleveren, terwijl ook geen klagen dienaangaande van de zijde der ingezetenen zijn gerezen, zoo dat eene weigering niet van onbillijkheid zou zijn vrij te pleiten.'

De raad kon niet anders dan zich neerleggen bij de conclusies van de commissie. Het gemeentebestuur kon uitbreiding van de begraafplaats niet langer tegenhouden. Toch bleven veel raadsleden van mening dat de begraafplaats maar beter verplaatst kon worden. Volgens één van hen was 'de ligging der begraafplaats ongunstig; in de onmiddellijke nabijheid van eene woelige straat, omringd door druk bezochte plaatsen van openbaar vermaak, schijnt zij hinderlijk voor het gevoel, dat stilte en eenzaamheid behoeft, bij het grafwaarts leiden van geliefde dooden of bij het bezoeken van hunne verblijven.' Er werd daarom naar een compromis gezocht. Iedereen was het er over eens dat onder deze omstandigheden een verbod onredelijk zou zijn, maar dat een schikking misschien wel tot de mogelijkheden behoorde. Op initiatief van het katholieke raadslid W.J.M. Bosch werd een motie aangenomen, waarin B. en W. werden verplicht in overleg te treden met de gecommiteerden van het kerkhof, met de bedoeling de katholieke begraafplaats te verplaatsen. Pikant was dat zelfs S.P.C. Koene voor de motie stemde.⁶⁷ Hij was een sleutelfiguur. Niet alleen was deze wijnhandelaar een invloedrijk katholiek raadslid, hij was ook één van de commissarissen van het R.K. kerkhof. Koene wist dat de motie geen kwaad kon: de commissarissen konden tot niets verplicht worden. Hij had zelfs de brutaliteit om tijdens de raadsvergadering op te merken dat hij zich niet kon voorstellen dat de onderhandelingen tot een gunstig resultaat zouden leiden. Slechts één raadslid stemde tegen, niet omdat hij de bedoeling van de motie verwierp, ook hij was vóór verplaatsing van de begraafplaats, maar omdat hij de raad onbevoegd achtte om een standpunt in te nemen.

Door het aannemen van de motie was het politieke gezicht van B. en W. gered. Maar dat wilde niet zeggen dat de nieuwe begraafplaats er ook snel zou komen. Dat was al duidelijk geworden uit de opmerkingen van Koene. De commissarissen wilden best onderhandelen, maar zouden zich alleen laten overhalen als een forse financiële vergoeding werd geboden. Een complicerende factor was nog dat er onenigheid was bij de katholieken onderling.

Nogmaals onenigheid

De scheidslijn liep wederom tussen de parochie OLV Tenhemelopneming en de andere parochies. De geschiedenis van het kerkhof Buiten Wittevrouwen wordt gekenmerkt door een voortdurend getouwtrek tussen de parochies over de vraag in wiens handen in laatste instantie de zeggenschap van het kerkhof lag en wie in de opbrengst mocht delen. In verband met de verplaatsing van het katholieke kerkhof was nu de vraag of de parochie van OLV Tenhemelopneming recht had op een schadeloosstelling en zo ja hoeveel. Pastoor Putman vond van wel, maar blijkens het notulenboek van de commissarissen van het R.K. Kerkhof vertegenwoordigde hij een minderheidsstandpunt. De aartsbisschop van Utrecht, A.I. Schaepman, deed alle moeite om te bemiddelen. Zonder resultaat.⁶⁸ Schaepman was zeer direct bij de affaire betrokken. Hij zat alle vergaderingen van de commissarissen van het kerkhof voor. De al genoemde Koene was secretaris.

Putman vertegenwoordigde een tamelijk extreem standpunt, waar hij waarschijnlijk zelf niet in geloofde maar waarmee hij zijn huid zo duur mogelijk wilde verkopen. Zijn stelling was dat de bevoegdheid over het kerkhof louter en alleen bij OLV Tenhemelopneming berustte. In deze visie handelde de commissie, die tot dan toe op last van de commissarissen met de gemeente had onderhandeld, eigenlijk namens het kerkbestuur van zijn parochie. Gezien de overeenkomst tussen de Utrechtse pastoors in 1828 was dit niet vol te houden. Putman zag dit in en wilde zich daarom wel neerleggen bij een mogelijke verplaatsing van 'zijn' begraafplaats, en ook bij het feit dat de commissarissen daarover met de gemeente zouden onderhandelen, en niet hijzelf. Maar hij verlangde daarvoor wel een schadevergoeding van f 10.000,- te betalen door de gemeente. Blijkens de notulen van de commissarissen van het R.K. Kerkhof is uitgebreid over dit bedrag gedelibereerd. De andere commissarissen wilden de parochie van Putman financieel tegemoet komen, maar vonden het bedrag van f 10.000,- veel te hoog. Drie van hen vonden f 5000,- meer dan genoeg, terwijl drie anderen, waaronder Schaepman, f 7500,- als compromis voorstelden. Het voorstel van f 10.000,- werd kansloos weggestemd, het voorstel f 7500,- werd nipt aangenomen (vier tegen vier, waarop de stem van Schaepman de doorslag gaf). Omdat de parochie van OLV Tenhemelopneming hier geen genoegen mee nam, werd de kwestie aan de 'kerkelijke overheid' voorgelegd.

Waarschijnlijk heeft bisschop Schaepman zijn eigen compromisvoorstel van f 7500,- weten door te drukken.

Veel tijd kostte ook het vinden van een geschikt terrein voor de nieuwe begraafplaats. De gemeente stelde aanvankelijk een lapje grond voor, naast en achter de gemeentelijke begraafplaats.⁶⁹ De commissarissen gingen er niet op in omdat er bezwaren waren geopperd tegen een eigen begraafplaats zo dicht in de buurt van de algemene begraafplaats.⁷⁰ Het zou onverdragelijk zijn als een katholieke met een protestantse begraafstoet geconfronteerd zou worden. De commissarissen stelden daarom een terreintje bij de Daalse Dijk voor, maar ook dit voorstel haalde het niet. Zeer tot ongenoegen van het gemeentebestuur bleven de onderhandelingen alsmaar zonder resultaat. Dit was de reden dat in de raadsvergadering van 28 september 1865 de katholieken een duwtje in de rug kregen. Op voorstel van het raadslid Pabst zegde de gemeente een bijdrage van f 20.000,- toe. De raad zal hiermee hebben willen bereiken dat er enige vaart achter de verplaatsing werd gezet. Ook in de pers waren ongeduldige geluiden te horen. Een lezer van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk dagblad* schreef in 1866 'dat het meer dan tijd wordt, dat die zaak nogmaals worde aangevat en met wat kracht, opdat ze niet maar altijd blijve aanstaan, maar tot een einde gebragt worde.'⁷¹ Deze meneer X., zoals de krant hem aanduidde, schilderde een dramatisch beeld van in massa aangevoerde lijken (het is het jaar van de grote cholera-epidemie!) die het kleine kerkhof nauwelijks kon verwerken.

Toch zou het nog tot 1871 duren voordat een geschikt terrein kon worden aangekocht voor een nieuwe en grotere katholieke begraafplaats.⁷² Deze begraafplaats aan de Prinsesselaan bestaat nog steeds. De onderhandelingen namen enige tijd in beslag, mede omdat de gemeente zich ervan wilde vergewissen of ze wel met de werkelijke bewindvoerders van de begraafplaats in gesprek waren. De gemeente had natuurlijk weet van de aanspraken van de parochie OLV Tenhemelopneming. In 1865 had ze nog de pijnlijke vergissing begaan de f 20.000,- toe te zeggen aan het bestuur van de parochie OLV Tenhemelopneming. Deze fout werd gelukkig op tijd ontdekt maar mocht niet nog eens gemaakt worden. De gemeente vroeg daarom om een schriftelijke bekrachtiging van de aartsbisschop. Toen deze verkregen was, konden de contracten getekend worden.

Het oude kerkhof wordt geruimd

Eén van de voorwaarden in de overeenkomst was dat de oude begraafplaats voor 'eeuwig' gesloten zou worden. Met de ingebruikneming van de nieuwe begraafplaats in 1875 werd het oude kerkhof achter de parochiekerk van OLV Tenhemelopneming gesloten. Maar uiteraard niet onmiddellijk geruimd. De nieuwe begrafeniswet van 1869 bepaalde dat een gesloten begraafplaats gedurende tien jaar onaangeroerd

Interieur van de parochiekerk OLV Maria Ten Hemelopneming, versierd ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van de processie naar Kevelaer (1891). Niet lang daarna zou de kerk gesloopt worden en werd een neogotische kerk gebouwd die op haar beurt in de jaren zeventig van onze eeuw werd afgebroken. Top. Atlas GAU, neg. C 2.827.

moest blijven en dat bij uitgraving van meer dan een halve meter, tot dertig jaar na de sluiting van het kerkhof toestemming van Gedeputeerde Staten was vereist.⁷³

Bijna twintig jaar later was het zover. In 1886 kreeg de parochie OLV Tenhemelopneming met Th.S. Roes een nieuwe en energieke pastoor, die zich onder andere een nieuw en groter kerkgebouw tot doel stelde. Voor deze te bouwen neogotische kerk had hij een deel van het oude kerkhof nodig. Op 8 juni 1892 vroeg hij hiervoor toestemming bij Gedeputeerde Staten van Utrecht. Als reactie gaven de gedeputeerden opdracht

aan de inspecteur voor het Geneeskundig Staatstoezicht het betreffende terreintje te onderzoeken.⁷⁴

De inspecteur ging hoogstpersoonlijk op onderzoek uit. Het was aan hem om vast te stellen of de lijken voldoende vergaan waren, zodat ze geen gevaar meer konden opleveren voor de gezondheid van de werklieden die de kerk zouden gaan bouwen. De inspecteur zag al meteen dat dankzij de zanderige bodem de omstandigheden gunstig waren, zodat 'de verrotting gemakkelijk kon hebben plaats gehad'. In het deel van het kerkhof dat gebruikt zou worden voor de bouw van de kerk, was sinds veertig jaar niet meer begraven. Voor alle zekerheid liet hij een aantal kisten opgraven 'omdat aldaar de lijken der eerste klasse (welgestelde personen) waren begraven, wier kisten in de regel uit eikenhout zijn vervaardigd, en dien ten gevolge langer nodig hebben om te vergaan, dan die waarin de minder gegoeden worden ter aarde besteld.' Conscientieus was onze inspecteur zeker. 'Bij dat onderzoek bleek mij dat behalve enkele beenderen die geheel vrij waren van sachte weefseldelen en een gedeelte van het geheel vermurmde hout der kist, alles door verrotting en ontbinding was verdwenen, waaruit ik tot het besluit kwam dat er onder in achtnaam van eenige maatregelen, (...), geen termen bestaan, tegen het gebruik van dit terrein tot het bouwen van de nieuwe kerk.' De opgegraven beenderen moesten op een

ander deel van de begraafplaats worden herbegraven.

Ook het restant van het oude kerkhof werd in de loop der jaren voor andere doeleinden gebruikt. Rond 1900 zullen de laatste resten van de begraafplaats geruimd zijn.⁷⁵ Niet lang daarna gaf pastoor Roes de aanzet tot de bouw van een waar scholencomplex⁷⁶, voor een belangrijk deel op het terrein van de oude begraafplaats. Met het aanleggen van de later naar hem vernoemde Deken Roesstraat kreeg ook het stratencomplex een geheel ander patroon en ontstond de situatie zoals we die nu nog kennen. De enige ingrijpende wijziging was nog de afbraak van de neogothische kerk, in 1972.

Samenvatting

In 1818 nam pastoor D.A. Walter, van de Utrechtse statie Buiten Wittevrouwen, het initiatief om achter zijn kerk een katholieke begraafplaats aan te leggen. Hij was daarmee zeker niet de eerste en ook niet de enige in dit land, hoewel Utrecht wel de eerste stad van enige omvang was die over een katholieke begraafplaats kon gaan beschikken. De aanleg van het kerkhof Buiten de Wittevrouwenpoort illustreert dat in het begin van de negentiende eeuw de opvattingen over dood en begraven ingrijpend veranderd waren. Dit had niet alleen te maken met een groeiend verzet tegen het begraven in de kerken. Met dit artikel is aangetoond dat ook andere overwegingen een rol speelden die tot nu toe veronachtzaamd zijn.

Rond 1800 kwam er steeds meer kritiek op het begraven in de kerken. Voorkomen moest worden dat de schadelijke dampen die uit de graven konden opstijgen een gevaar voor de volksgezondheid zouden betekenen. Er werd daarom aangedrongen op de verplaatsing van de kerkhoven naar buiten de stad. Al in de Franse tijd kwam het tot een verbod op het begraven in de kerken, een verbod dat in 1813 tijdelijk werd opgeschort maar dat in 1827 weer van kracht werd.

Walters eerste zorg was echter niet de volksgezondheid, al was het meegenomen dat de plek die hij voor zijn kerkhof had uitgekozen buiten de grenzen van de bebouwde kom lag. Tot dan toe hadden de protestantse kerkhoven dienst gedaan als *algemene* begraafplaatsen. De katholieken hadden dit liever anders gezien maar de plaats van begraven werd ook weer niet zo belangrijk gevonden dat hier een groot punt van werd gemaakt. Daarin kwam nu verandering. Individualisering en een groeiend familiesentiment maakten dat familieleden zich ook over het graf heen verbonden bleven voelen met hun dierbare overledenen. Er ontstond een begraafplaatscultus die ook in katholieke kring populair werd. Dit was één factor. De andere was dat er tegelijkertijd meer mogelijkheden kwamen voor katholieken, dankzij de in de Franse tijd bereikte gelijkberechtiging. De combinatie van veranderende opvattingen over de functie van de begraafplaats en de emancipatie van de katholieken was de context waarbinnen het verlangen naar eigen begraafplaatsen vorm kreeg.

Een belangrijke factor die het verloop van de verdere geschiedenis van de begraafplaats heeft bepaald was het financiële motief. Een begraafplaats leverde veel geld op en tot het einde toe hebben de Utrechtse parochies over de zeggenschap en de opbrengsten geruzied. Het einde van de begraafplaats kwam toen deze door de stadsuitbreiding binnen de bebouwde kom kwam te liggen. Verplaatsing werd toen noodzakelijk. Het oude kerkhof werd in 1875 gesloten.

Gebruikte afkortingen

ABU	Archief Aartsbisdom Utrecht
AP	Archief van de Aartspriesters
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
OLV	Archief van de parochie OLV Tenhemelopneming
PB	Archief van het Provinciaal Bestuur
RAU	Rijksarchief Utrecht
GB	Archieven gemeentebestuur van Utrecht 1813-1967

Bronnen

Gemeentearchief Utrecht

- Archiven gemeentebestuur van Utrecht 1813-1967, inv.nrs 4 en 5.
- Archief van de parochie OLV Tenhemelopneming

Rijksarchief Utrecht

- Archief van het Provinciaal Bestuur, inv.nr R79.
- Archief van de Aartspriesters, inv.nr R16.
- Archief van het Aartsbisdom Utrecht, inv.nr 249.

Literatuur

- Ariès, 1987** ▶ Philippe Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*, Amsterdam, 1987.
- Boer, Den, 1976** ▶ Pim den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 89 (1976) 161-201.
- Bos, 1994** ▶ W. Bos, *Van grafheuvel tot columbarium. De geschiedenis van de begraafplaatsen en het begraven in Leusden*, Uitgegeven in eigen beheer, z.pl., [1994].
- Cappers, 1987** ▶ W. Cappers, 'Op zoek naar zekerheid omtrent de dood. Totstandkoming en uitvoering van de Begrafeniswet van 1869 in Nederland', *Groniek; Gronings historisch tijdschrift*, (1987) nr. 99, 98-109.
- Cappers, 1990** ▶ W.P.R.A. Cappers, *Stilleven in steen. Een nieuwe kijk op de geschiedenis van de begraafplaats Oud Eik en Duinen te 's-Gravenhage*, Kampen, [1990].
- Damsté, 1967** ▶ P.H. Damsté, 'Compostel in Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1967, 38-39.
- Duvergier, 1836** ▶ J.B. Duvergier, *Collection complète des lois, décrets, ordonnances, réglemens, avis du conseil-d'état*, Paris, 1836, deel 15.
- Hart, 1983** ▶ P.D. 't Hart, *De stad Utrecht en haar inwoners. Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825*, Utrecht, 1983.
- Hartman, 1872** ▶ H.G. Hartman Jz., *Wet van den 10 April 1869, (Staatsblad No. 65) tot vaststelling van bepalingen betreffende het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisregten, met toelichtende aantekeningen*, Goes, 1872.
- Heijmink Liesert, 1979** ▶ P.M. Heijmink Liesert, *Schalkwijk. De geschiedenis van een stichts dorp*, Groningen, 1979.
- Hofman, 1902** ▶ J.H. Hofman, 'Daniel Arnold Walter', overdrukje uit de *Pius-Almanak* van 1902, bewaard in het archief van de parochie OLV Tenhemelopneming, GAU, inv.nr. 72.
- Hofman, 1907** ▶ J.H. Hofman, 'De Witte Vrouwen te Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 32 (1907) 117-230.

- Hulzen, Van, 1980 ▶ A. van Hulzen, *Utrecht op oude foto's. Van Catharijne naar Wittevrouwe*, Den Haag, 1980.
- Kselman, 1993 ▶ Thomas A. Kselman, *Death and the afterlife in modern France*, Princeton, New Jersey, 1993.
- Lievaart, 1982 ▶ Yvonne Lievaart, 'Amsterdamse begraafplaatsen en hun graftekens', in: *De dood verbloemen? Begraven en cremieren in Amsterdam; gedenktekens spreken*, Amsterdam, 1982, 48-110.
- Loos, Van der, 1920 ▶ J.C. van der Loos, 'Aartspriester Gerrit van Nooy', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 39 (1920) 258-319.
- Loos, Van der, 1921 ▶ J.C. van der Loos, 'Jan van Banning als hoogleeraar, pastoor en aartspriester', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 40 (1921) 23-115.
- Meegeren, Van, 1987 ▶ P.J. van Meegeren, *Katholiek Utrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Utrechtse Historische Cahiers, 8 (1987) nr. 3/4.
- Pasture, 1987 ▶ Patrick Pasture, 'De houding tegenover sterven en begraven in de achttiende eeuw. Een onderzoek met betrekking tot de stad Leuven', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 100 (1987) 198-217.
- Pietersma, 1993 ▶ A. Pietersma, D.J. Wijmer (m.m.v. J.A.C. Mathijssen), *Inventarissen van de archieven van de in 1855 opgerichte R.K. parochies in de stad Utrecht*, Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht nr. 6, Utrecht, 1993.
- Reinders, 1992 ▶ Henk Reinders, 'Begraafplaatsen in Bunnik', *Tussen Rijn en Lek. Tijdschrift voor de geschiedenis van het Kromme-Rijn gebied*, 26 (1992) nr.4, 23-27.
- Rhoen, 1993 ▶ R.P.M. Rhoen, 'De oude begraafplaats aan de Bergweg', *Seijst, bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis te Zeist*, 23 (1993) 49-58.
- Rientjes, 1933 ▶ A.E. Rientjes, 'Het kerkhof in vroegere tijden', *Het Gildeboek*, 16 (1933) 154-160.
- Schegget, Ter, 1980 ▶ M. ter Schegget, 'Begraven in Utrecht ná 1827', in: *Dood en begraven; sterven en rouwen 1700-1900*, Utrecht, 1980, 89-96.
- Smit, 1980 ▶ A.R.M. Smit, 'Begraven in Utrecht 1750-1825', in: *Dood en begraven; sterven en rouwen 1700-1900*, Utrecht, 1980, 82-88.
- Steenwijk, Van, 1830 ▶ M.A. van Steenwijk, *Onderrichtingen over het godsdienstig begraven bij de katholieken*, Den Bosch, 1830.
- Vaissier, 1988 ▶ Koos Vaissier, 'Rooms kerkhof', *Historische schetsen van en over Maassluis*, (1988) nr. 8, 49-56.
- Vink, 1990 ▶ E. Vink, 'Laat-middeleeuwse stedelijke keuren en het ritueel rond de dood', in: Albert van der Zeijden (red.), *Cultuurgeschiedenis van de dood*, Amsterdam/Atlanta, 1990, 33-48.
- Vovelle, 1983 ▶ Michel Vovelle, *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, Parijs, 1983.
- Waterreus, 1865 ▶ J. Waterreus, 'De katholieke begraafplaats', *Volks-Almanak voor Nederlandsche katholieken*, 1865, 24-42.
- Weyde, Van der, 1930 ▶ A.J. van der Weyde, 'Over begraafplaatsen en begraven in het bijzonder te Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1930, 85-113.

Noten

- Voor een klassieke samenvatting van de situatie in Frankrijk zie Ariès, 1987, het hoofdstuk 'Het bezoek aan het kerkhof', 495-581. Vergelijk Vovelle, 1983, 564-565. Een recent overzicht biedt: 'From churchyard to cemetery', Kselman, 1993, 165-221, over de religieuze segregatie zie aldaar 189-199.
- Weyde, Van der, 1930, 111-112; Smit, 1980, 88.
- Pietersma, 1993.
- Notulen burgemeesters 28 augustus 1818, fol. 306, GAU, GB 4, inv.nr. 93.
- Cappers, 1987, 98-109.
- Voor de precieze tekst van het Franse begraafplaatsendecreet zie Duvergier, 1836, 24-26.
- Afdeling IV, artikel 15 van het Décret sur les sépultures.
- Lievaart, 1982, 59-61.
- Smit, 1980, 86-88.
- 'Besluit, ten aanzien van het begraven der Lijken in de Kerken. Van den 22. December 1813', in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden; eerste deel: 1813-1814* (Dordrecht 1816) 34-35, aldaar 35.
- Boer, Den, 1976, 180.
- Cappers, 1990, 46-61.
- Weyde, Van der, 1930, 99-100.
- Ariès, 1987, 495.
- Al vanaf de late middeleeuwen hebben stedelijke overheden deze uitgaven willen indammen door de uitvaardiging van verbodsbepalingen hierover. Vink, 1990, 33-48.
- Hofman, 1902. Zie ook Hofman, 1907, 172-179.
- Pasture, 1987, 198-217. Over het Jozefinische verbod op het begraven in de kerken en de Leuvense reacties daarop zie 206-215.
- Meegeren, Van, 1987, 23.
- Voor een kort overzicht zie D.J. Wijmers inleiding in Pietersma, 1993, 7-24.
- Idem, 181.
- Waterreus, 1865, 40-42; Bos, 1994, 59-71 en 94-97; Heijmink Liesert, 1979, 146; Rhoen, 1993, 49-58; Reinders, 1992, 23-27.
- Waterreus, 1865, 33. Zie ook Rientjes, 1933, 154-160.
- Vaissier, 1988, 50.

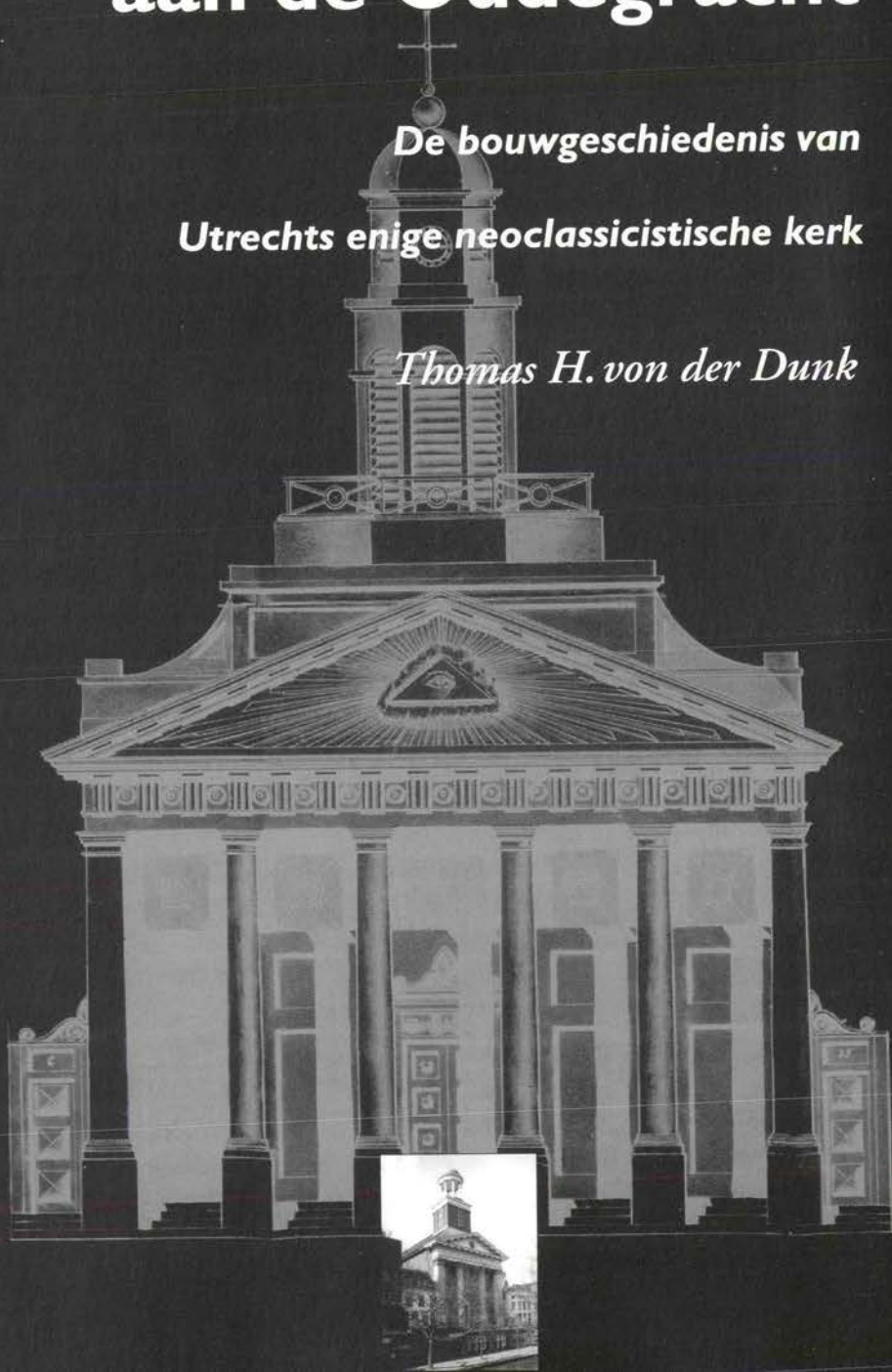
- 24 Loos, Van der, 1921, 33-34.
- 25 Idem, 31.
- 26 Steenwijk, Van, 1830, vi.
- 27 Over hem zie Loos, Van der, 1920, 258-319. Zie ook het archief van de aartspriesters van de Hollandse Zending in het RAU waar-
in ik niets heb kunnen vinden.
- 28 In ieder geval in Utrecht en in Schalkwijk.
- 29 Brief van J. van Hattum aan de aartsbisschop van Utrecht, 16 maart 1854. RAU, ABU, inv.nr. 1170.
- 30 Terugredenerend vanuit 1861 was dit ook de mening van pastoor J.J. Putman, in een brief aan de gemeenteraad van Utrecht van 24
september 1861. GAU, GB 5, inv.nr. 67*, tweede halfjaar 1861 B.
- 31 Brief van Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht aan de directeur generaal van de Hervormde Eredienst, 3 juli 1818.
Notulen van Gedeputeerden 3 juli 1818. RAU, PB, inv.nr. 323. Aanleiding voor de actie van Gedeputeerde Staten was een rekwest
van de schoolonderwijzer annex doodgraver van de gemeente Schalkwijk.
- 32 Missive van de directeur generaal voor de zaken der hervormde kerk Van Pallandt Van Keppel aan Gedeputeerde Staten van
Utrecht, 17 augustus 1818. Notulen van Gedeputeerden van de vergadering van 28 augustus 1818, RAU, PB, inv.nr. 323. De missi-
ve is afgedrukt in het *Bijvoegsel tot het staatsblad vijfde deel, tweede of laatste stuk 1818* (Dordrecht 1820) 814-815.
- 33 Notulen van de burgemeesters vergadering 9 september 1818, GAU, GB 4, inv.nr. 93.
- 34 Kadastraal Gemeente Abstede Sectie A, nr. 3315, hernummerd in Sectie A, nr. 8596 en aan het eind van de negentiende eeuw in
Gemeente Abstede Sectie B, nr. 1921.
- 35 Kasboek van de kerkhofadministratie, GAU, OLV, inv.nr. 134.
- 36 Hofman, 1907, 173.
- 37 Kasboek van de kerkhofadministratie, GAU, OLV, inv.nr. 134.
- 38 Brief van J.J. Putman aan de gemeenteraad van Utrecht, 24 september 1861. GAU, GB 5, inv.nr. 67*, notulen van de raad, tweede
halfjaar 1861 B, bijlage 237 A.
- 39 Hofman, 1907, 173.
- 40 Voor een beknopt verslag zie *De godsdienstvriend* (1819) deel III, 187.
- 41 *De godsdienstvriend* (1820) deel IV, 49-50.
- 42 Waterreus, 1865, 24-25.
- 43 Brief van J. van Hattum aan de aartsbisschop van Utrecht, 16 maart 1854. RAU, ABU, inv.nr. 1170.
- 44 GAU, OLV, inv.nr. 134.
- 45 Bijvoorbeeld: in 1821 voor de aanschaf van een Christusbeeld f 25,-; voor het schilderen f 8,50; voor een houten kruis f 26,30 en
in 1824 2500 halve stenen tot het bestraten bij het kerkhof f 20,-.
- 46 Hart, 1983, 243, 327 en 329. N.B.: 't Harts cijfers laten de pokkensterfte en de militairen buiten beschouwing.
- 47 Brief van de directeurs van het R.K. Kerkhof aan B. en W. te Utrecht, 4 maart 1829. Notulen B. en W.; GAU, GB 4, inv.nr. 94;
deel B van het jaar 1829, fol. 21, bijlage 40.
- 48 Schegget, Ter, 1980, 93.
- 49 Behalve in het kasboek van de parochie OLV Tenhemelopneming berust de tekst van de overeenkomst ook in het RAU, AP, inv.nr.
1394. De overeenkomst is gedateerd 25 augustus 1828, met als datum van inwerkingtreding 15 juli 1828.
- 50 Brief van J.J. Putman en F.L. van Blaricum aan de aartsbisschop van Utrecht, 26 mei 1862. RAU, ABU, inv.nr. 1170. De cursivering
is van mij.
- 51 Ibidem. Zie ook Hofman, 1902, 5.
- 52 Zie de tekst van de overeenkomst van de Utrechtse pastoors, artikel 6 en 7.
- 53 Zie de brief van pastoor J. van Hattum aan de aartsbisschop van Utrecht, 16 maart 1854. RAU, ABU, inv.nr. 1170.
- 54 Ibidem.
- 55 *De Godsdienstvriend* (1829) deel XXIII, 186.
- 56 Ten onrechte wordt in veel studies gesproken over een 'Koninklijk Besluit' van 24 mei 1825 van die strekking. Op 24 mei 1825
benoemde de koning een commissie die de schadelijkheid van het begraven binnen de bebouwde kom moest onderzoeken. Pas op
22 augustus 1827 kwam het, door middel van een missive van het ministerie van Binnenlandse Zaken, tot een feitelijk verbod per
ingangende 1 januari 1829. Met dank aan Wim Cappers, die mij op dit punt voor een onnauwkeurigheid behoedde.
- 57 De tekst van het besluit is afgedrukt in het *Provinciaal blad van Utrecht*, no. 57: Besluit van den 25sten Augustus 1827, n°. 14. betrek-
kelijk het begraven der lijken in de kerken.
- 58 *Provinciaal blad van Utrecht*, no. 35. Besluit van den 14den Maart 1828. betreffende de aan te leggen begraafplaatsen.
- 59 *Provinciaal blad van Utrecht*, no. 55: Besluit van den 18den April 1828. betreffende de kosten van begraving, op particuliere begraaf-
plaatsen.
- 60 Voor een eerste indruk zie het lijstje van Waterreus, 1865, 41.
- 61 Brief van het ministerie van Binnenlandse Zaken, 21 maart 1828 aan de directeurs van het R.K. Kerkhof. GAU, GB 4, inv.nr. 94 bij
de notulen van burgemeester en wethouder, 1828, deel B, fol. 12, bijlage 15. Zie ook deel A, fol. 105, bijlage 193.
- 62 Missive van de gemeente Utrecht aan de directeurs van het R.C. Kerkhof en aan die van de Israëliëse gemeente d.d. 13 februari
1829. Notulen van B. en W., GAU, GB 4, inv.nr. 94, 1829, deel A, fol. 138, bijlage 245.
- 63 Brief van de directeurs van het R.K. Kerkhof aan B. en W. te Utrecht, 4 maart 1829. Notulen B. en W.; GAU, GB 4, inv.nr. 94;
deel B van het jaar 1829, fol. 21, bijlage 40.
- 64 Notulen raad 30-1-1862. GAU, GB 5, inv.nr. 67*, eerste halfjaar 1862. Voor een uitgebreider verslag van de raadsvergadering zie
het *Bijvoegsel bij de Utrechtsche Courant* van donderdag 6 februari 1862.
- 65 Voor de afwijzende beschikking van B. en W. en het beroep van Putman hiertegen zie de notulen van de raad, GAU, GB 5, no. 67*.

- tweede halfjaar 1861 B, bijlage 237 A. De brief van burgemeester Kien is gedateerd 11 september 1861, het bezwaarschrift van Putman 24 september 1861.
- 66 De raadscommissie was 3 oktober 1861 benoemd. Het rapport is opgenomen als bijlage bij de notulen van de raadsvergadering van 9 januari 1862. Rapporteur was raadslid Van Lier. GAU, GB 5, inv.nr. 67*, eerste halfjaar 1862.
 - 67 Over de katholieke raadsleden Bosch en Koene zie Meegeren, Van, 1987, 36 en 119.
 - 68 Omdat de parochie OLV Tenhemelopneming zich niet wilde neerleggen bij de meerderheidsbesluiten van de Commissarissen van het R.K. Kerkhof werd de zaak voorgelegd aan de bisschop, die, om de zaak goed te kunnen beoordelen, een dossier aanlegde met daarin extracten uit het Notulenboek van de H.H. Commissarissen van het R.K. Kerkhof te Utrecht en een uitgebreide reactie hierop van J.J. Putman en F.L. van Blaricum namens de parochie OLV Tenhemelopneming, gedateerd 26 mei 1862. RAU, ABU, inv.nr. 1170.
 - 69 Extract uit het notulenboek van de H.H. Commissarissen van het R.K. Kerkhof te Utrecht, vergadering van 4 april 1862. RAU, ABU, inv.nr. 1170.
 - 70 Extract uit het notulenboek van de H.H. Commissarissen van het R.K. Kerkhof te Utrecht, vergadering van 15 april 1862. RAU, ABU, inv.nr. 1170.
 - 71 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk dagblad* 20 juni 1866. Zie ook Damsté, 1967, 38-39.
 - 72 Voor het voorafgaande zie het door de gemeente aangelegde dossier 'Stukken betreffende de sluiting der R.C. begraafplaats buiten Wittevrouwen en de opening der nieuwe R.C. begraafplaats bij het Hoogeland'. GAU, GB 5, inv.nr. 644.
 - 73 Zie artikel 25 en 26 van de Begrafeniswet, afgedrukt in het *Staatsblad van het koninkrijk der Nederlanden*, no. 65: 'Wet van den 10den April 1869, tot vaststelling van bepalingen betreffende het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisregten'. Over deze begrafeniswet zie: Cappers, 1987 en Hartman, 1872.
 - 74 De brief van Roes en het rapport van de inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht in: RAU, PB, inv.nr. 2030, als bijlagen bij besluit nr. 20 van de notulen van de vergadering van 18 augustus 1892. Zie ook de 'Stukken betreffende de bouw van een nieuwe kerk en een noodkerk, 1892-1893 (1895)' in GAU, OLV, inv.nr. 81.
 - 75 Hulzen, Van, 1980, 202.
 - 76 Meegeren, Van, 1987, 75.

De St. Augustinus aan de Oudegracht

*De bouwgeschiedenis van
Utrechts enige neoclassicistische kerk*

Thomas H. von der Dunk

In 1839-40 verrees aan de Oudegracht de thans nog bestaande St. Augustinuskerk. Het was het eerste katholieke bedehuis, dat na de Reformatie openlijk in Utrecht gebouwd werd, ter vervanging van één van de acht bestaande huiskerken in de stad. Het initiatief van de bouwpastoor, Guillelmus Stas, was echter niet onomstreden. Het minis-

Thomas H. von der Dunk studeerde kunstgeschiedenis en archeologie te Amsterdam. Hij publiceerde vooral op het gebied van de 17e en 19e eeuwse architectuur in Nederland. In 1994 promoveerde hij te Leiden op de monumentenpolitiek in het Heilige Roomse Rijk. Sinds 1 mei is hij werkzaam aan het Huizinga-instituut, standplaats Utrecht.

terie voor Rooms-Katholieke Eeredienst wilde deze gelegenheid te baat nemen om het aantal staties, en daarmee het aantal pastoors binnen de muren te reduceren, door de eis te stellen dat de kerk zo groot moest worden, dat hij meerdere huiskerken

tegelijk kon vervangen, waarvoor bij de augustijnen nauwelijks geld, en aan de Oudegracht nauwelijks de ruimte voorradig was, zodat de bouwplannen meermalen gewijzigd moesten worden en de realisatie vertraging opliep. Bovendien kwamen de collega's van Stas, van wie er enkelen immers in hun bestaan bedreigd werden, er spoedig tegen in verzet.

De St. Augustinuskerk aan de Oudegracht vormt het oudste volwaardige en als zodanig geheel nieuwgebouwde katholieke bedehuis in Utrecht van na de Reformatie ¹. Gebouwd in de jaren 1839-1840 naar ontwerp van architect Karel George Zocher ² in opdracht van de augustijn Guillelmus Stas (1771-1857) zou het evenwel de aanzet geven tot een hele stroom van kerkbouwplannen van concurrerende staties. De belangrijkste daarvan was de kerk van de andere door ordesgeestelijken bediende statie die de stad rijk was, namelijk de in 1850 opgetrokken kerk van de dominicanen aan de Mariaplaats, die vanzelfsprekend aan St. Dominicus gewijd was. Werd deze echter in 1939 gesloten en daarop afgebroken, de St. Augustinus heeft als gemeente en gebouw ook de ontkerkelijking overleefd.

Utrecht kwam met een eerste volwaardige katholieke kerk rond 1840 in vergelijking met de grote steden in het westen van het land wel enigszins achteraan. Amsterdam was duidelijk koploper met de Duif uit 1795 en de St. Catharina uit 1820 en vervolgens De Zaaier en de Mozes & Aäronkerk uit de tijd van de St. Augustinus. Rotterdam kreeg in 1832 een nieuwe St. Dominicus, Den Haag zijn St. Willibrord in 1822, zijn tweede kerk tegelijk met Utrecht; Leiden, in 1808 al met een halfnieuwe Lodewijkskerk bedeeld, verschaftte zich in de jaren dertig liefst drie geheel nieuwe. Ook Amersfoort, Schiedam, Dordrecht en in iets mindere mate Delft waren er aanmerkelijk sneller bij. Alleen Haarlem bevond zich wat in de achterhoede, maar in 1843 en 1844 volgden daar toen ook meteen twee achter elkaar, zodat de problemen daar meteen opgelost waren ³.

Helemaal een prille eersteling was de nieuwe kerk aan de Oudegracht overigens zelfs voor Utrecht niet. Ook als men de herinrichting van de gewezen remonstrantse

kerk tot katholieke paleiskapel in opdracht van Lodewijk Napoleon in 1807 ⁴ en die van de St. Catharinakerk voor de roomse garnizoenssoldaten in 1815 ⁵ buiten beschouwing laat, was er een bescheiden precedent. Dezelfde pater Stas die in 1840 een voor die tijd voor Utrechtse katholieken zo prestigieus bouwwerk deed verrijzen, had nog geen twintig jaar voordien al de hand aan zijn bestaande bedehuis geslagen ten behoeve van een respectabeler verblijf.

De oude huiskerk, die zich sedert 1690 in de Jeruzalemsteeg bevond ⁶, was geleidelijk voor de

Portret van G. Stas. Schilderij door A. Brouwer (?) Foto Provinciaal Archief Augustijnnerode Eindhoven.

statie te klein geworden, ofschoon deze ook onder het bewind van Stas met een goede 800 communicanten zeker niet tot de grotere behoorde. Was deze statie aanvankelijk nog gehuisvest boven de nu nog bestaande poortgang in de Jeruzalemsteeg, al spoedig werd in de tuin daarachter in de richting Heerenstraat een nieuwe huiskerk met pastorie opgetrokken ⁷. Deze was ten gevolge van een resolutie van de Staten van Utrecht van 17 oktober 1764, die de vestiging van nieuwe ordesgeestelijken verbood, na het overlijden van de dienstdoende pater in 1780 in seculiere handen overgegaan. Toen echter de nieuwe pastoor, A. Tellegen, vanwege vermeende verregaande bouwvalligheid van de huiskerk in 1793 in de een paar huizen verderop in de Heerenstraat gelegen, in 1765 gesloten jezuïetenkerk trok, en de augustijnerkerk leeg achterliet, slaagden de augustijnen er na een hoog-opgelopen ruzie in hun oude bedehuis terug te krijgen ⁸. In de zomer van 1794 was in deze contreien namelijk hun Zuidnederlandse ordebroeder J.F.J. de Carnoncle opgedoken, die van de vice-superior van de Hollandse Zending, de pauselijke nuntius Cesare Brancadoro, verlof kreeg om 'in stilte in zijne statie te mogen Misse leesen' ⁹. Van de nuntius - niet vooralsnog van de bureu. De Bataafse Omwenteling, die de opheffing van de resolutie van 1764 op termijn onvermijdelijk maakte, doorkruiste evenwel de met veel kabaal gepaard gaande pogingen van Tellegen om de kerkdeur van zijn concurrent van overheidswege weer te laten verzegelen: voor de nieuwe machthebbers was met de vrijheid van godsdienst ook elke inmenging op dit vlak passé. De Carnoncle trof overigens de herwonnen kerk mishandeld aan. Al het meubilair was van zijn plaats geschoven en veelal ernstig toegetakeld, het half verminkte orgel prijkte met het opschrift *Requiescant in pace*, en op de deur van het

koor had iemand provocatief *Amen* gekladderd ¹⁰. Tellegen werd, ongetwijfeld opdat beider heren schrijfsgevechten niet in Heerenstraatgevechten zouden ontaarden, nog die zomer naar Vleuten weggepromoveerd.

Nadat de schade hersteld was, gebeurde er vooreerst niets. Toen aartspriester J. van Engelen in 1807/08 op zijn visitatiereis langs kwam, constateerde hij dat de kerk zich in goede staat bevond ¹¹. Maar toen diens opvolger, G. van Nooy, in 1819 door de regering gevraagd werd welke kerken subsidie voor verbetering behoeften, voerde deze voor de St. Augustinus de som van liefst f 4500,- voor herstel op ¹². De Carnoncle was in de tussentijd als pastoor opge-

Gezicht op de oude augustijnerkerk in de Heerenstraat. Aquarel door A. Grolman, 1895. Foto GAU, neg. C 20945.

Portret van J. Scheltema. Litho door J. van Steuerwald naar voorbeeld van C.I.L. Portman, uit: P. Scheltema, Het leven en de letterkundige verrigtingen van den geschiedschrijver Mr. J. Scheltema, Amsterdam, 1849. Foto Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

volgd door Stas, wiens ambtsperiode met een korte onderbreking van 1815 tot 1843 zou duren.

Al een paar jaar later, in 1821-22, zag deze echter van elk herstel af, om op de plaats van de oude huiskerk voor f 40.000,- een vermoedelijk vrijwel nieuw bedehuis te bouwen, dat met het koor tot de Heerenstraat reikte. Het werd op 4 september 1822 door vice-superior Luigi Ciamberlani feestelijk ingewijd¹³. Alleen een toren ontbrak nog - anders dan bij zijn 'opvolger' twee decennia later. Elders in de stad werd in deze jaren hooguit wat hersteld en vertimmerd. Stas was daarom in het jaar 1836, toen hij de eerste

stappen voor zijn tweede nieuwbouw nam, van alle pastoors in Utrecht vermoedelijk er relatief het beste aan toe.

Desondanks was hij de eerste van al zijn collegae, die het initiatief nam tot de bouw van een eigentijdse kerk. Waarom op dat moment en waarom zo snel na de vorige, blijft enigszins raadselachtig. Mogelijk heeft een in 1828 verschenen geschriftje van de griffier van het Hoog Militair Gerechtshof, Jacobus Scheltema, met voorstellen ter verfraaiing van de stad hem op het idee gebracht. De auteur stelde hierin voor het bolwerk "De Morgenster" te slopen. Dan, zo heet het,

zal er ook eene geschikte plaats komen voor het bouwen van eene aanzienlijke kerk voor de Rooms-Katholijken, waardoor de stad aan deze zijde eene aanmerkelijke verfraaiing zoude erlangen. - Het is voor de Roomschen in het algemeen eene treurige zaak, dat er in Utrecht, maar ééne kerk is van een waardig uiterlijk aanzien [de St. Catharina, TvdD], alsmede, dat er in het geheel geene kerk bestaat in de beneden stad, noordelijker dan die in de Walsteeg of op de Nieuwegracht bij de Heerestraat, hoezeer er vele Roomschegezinden benoorden den Dom en in de Westelijke en Noordelijke voorsteden wonen - Wanneer op dit plein eene goede kerk gebouwd wordt, dan zal zulks de lust om in het Noordwestelijk gedeelte van de stad te bouwen, doen toenemen¹⁴.

Maar misschien wilde Stas vooral de anderen gewoon vóór zijn, want dat er op dit vlak iets gebeuren moest, stond ook voor hogere machten dan Scheltema vast.

De stad Utrecht telde in het begin van de negentiende eeuw acht roomse staties,

en dat was voor rond de 15.000 katholieken relatief veel. Dat was althans het oordeel van het ministerie voor R.K. Eeredienst dat door Willem I na de bevrijding van 1813 in het leven geroepen was om zulke oordelen te vellen. Het sprak daarmee trouwens geheel in de geest van Tellegen die, om De Carnoncle buiten de stadspoort te houden, de overheid er in 1795 ook al fijntjes op gewezen had dat Delft, Dordrecht en Middelburg met één katholieke kerk konden volstaan, en Rotterdam met twee. Dat dus slechts Utrecht kennelijk volgens de andermaal binnendringende augustijnen - alleen omdat die zo nodig hun oude opstal terug moesten hebben - zelfs aan zeven stuks nog niet genoeg had ¹⁵.

Niet alleen waren het er te veel, ze waren ook te klein, en ze waren te slecht gelegen. Met uitzondering van de statie buiten Witte Vrouwen waren ze allemaal geconcentreerd in de hoek ten zuidoosten van de Dom. Tellegen had ook dit indertijd te berde gebracht, om de onzinnigheid van nog een katholieke kerk - in casu een heropening van de oude augustijnse - in dit gedeelte van de stad te benadrukken; 'verondersteld dat men voor toekomstige tijden volstrekt nog een R.C. Beedehuis nodig hadde [...] was het dan niet veel beter gevoegelijk, een gelegenheid ertoe te zoeken omtrent de Weerdpoot voor die lieden die daar omtrent of buiten die poort wonen?' ¹⁶ Het was inderdaad precies in die hoek dat Stas veertig jaar later zijn kerk wilde bouwen. Het was dus ook de hoek, waaraan Scheltema reeds had gedacht.

Gezien de ongelijke verdeling over de stad, en de overvloed aan veel te bekrompen, benauwde, brandgevaarlijke bedehuisjes, was het logisch dat de regering in Den Haag naar reductie streefde. Veel pastorieën zijn nu eenmaal duur in het onderhoud, en juist voor dit onderhoud kwam het - gezien de armlastigheid van de onderhouden en de onderhoudenden, dat wil zeggen priesters en kerkvolk - sterk op de steun van de schatkist aan. Het ministerie wenste betere kerken en het wenste grotere kerken, wat vooral betekende: het wenste minder kerken.

Juist aan het eind van de jaren dertig zou dit streven van de regering aan nieuwe kracht winnen, waardoor natuurlijk in een soort afvalrace uiteindelijk een paar staties buiten de subsidieboot zouden moeten vallen. Dit kon niet zonder effect blijven op het bouwkundig gedrag van de potentiële slachtoffers. En hoewel enerzijds Stas al tot daden gekomen was op het moment dat men in Den Haag de juiste strategie om dit doel te bereiken nog niet geformuleerd had, en men anderzijds aan deze strategie geenszins ruchtbaarheid wenste te geven, bestond er vermoedelijk enige samenhang tussen de landelijke voornemens en het lokale initiatief. Het is namelijk niet onaannemelijk dat juist Stas, die blijkens ondermeer enige niet-ambtelijke correspondentie met de departementale adjunctcommies A.J.L.M. Lux ¹⁷ over goede relaties in het Haagse beschikte ¹⁸, van de departementale gedachtengang op de hoogte was.

Een extra reden voor Stas om haast te maken, kon daarbij wel eens geweest zijn dat men in Den Haag niet zo veel op had met de reguleren. Deels, omdat zij zich

door hun onderhorigheid aan hun eigen provinciale oversten in sterke mate aan het gezag van de aartspriester en de vice-superior onttrokken, en zo ook voor de regering min of meer ongrijpbaar waren, deels omdat het veelal buitenlanders betrof, voor wie men rond het Binnenhof uit angst voor de jezuïeten meer beducht was dan voor kweek van eigen bodem. De augustijnen moesten derhalve vrezen - of tenminste meenden te moeten vrezen - dat zij bij de op stapel staande saneringsgolf bovenproportioneel tot de slachtoffers zouden behoren, indien zij niet zelf in actie kwamen. Uit de in de herfst van 1837 met het Vaticaan gevoerde onderhandelingen blijkt bovendien duidelijk, dat men in het algemeen de ordesgeestelijken als een bijna onoverkomelijke hindernis voor de hoognodige reorganisatie zag ¹⁹.

Er was overigens ongetwijfeld voor alle pastoors enige haast bij. Sedert de storm van 29 november 1836 de St. Catharinakerk zwaar beschadigd had, was de procedure voor definitieve overdracht van deze kerk aan één van de acht krapbehuisde staties in gang gezet, en al in de loop van het volgende jaar scheen deze op afzienbare termijn resultaat te beloven. Voor de Utrechtse pastoors was daarmee een stoelendans begonnen die - nadat alle anderen minus twee er door grootscheepse bouwactiviteiten in geslaagd waren hun positie veilig te stellen - pas in 1852 en 1856 met de sluiting van juist die twee inactieven, namelijk de staties St. Servaas onder de Linden en St. Martinus in de Heerenstraat (Tellegens kerk), eindigde zou.

Maar rond het midden van de jaren dertig had men daartoe nog een lange weg te gaan. De eerste schreden op deze weg werden, bijna twintig jaar voordat aartsbischof Zwijsen met de nieuwe parochiale indeling de reductiepolitiek van de regering bekroonde en het lot van de verliezers bezegelde, door de augustijnen gezet.

De voorbereiding

Het was op het eind van het jaar 1836, dat pastoor Stas het plan opvatte om zijn nog geen vijftien jaar oude kerk door een nieuwe te vervangen, ditmaal op een andere plek. Het aantal parochianen was gestaag toegenomen, zodat de kerk op hoogtijdagen te klein was en velen de dienst op straat moesten bijwonen. Begin december stelde hij de directeur-generaal van het departement voor R.K. Eredienst, F.J.M.T. baron de Pélichy de Lichtervelde, van zijn voornemen om te verhuizen op de hoogte. Hij gaf daarbij als toelichting dat hij indertijd slechts zijn bouwvallige huiskerk op de oude plek vernieuwd had, omdat er toen geen geschikte locatie voor behoorlijke nieuwbouw voorhanden was ²⁰.

Gezien de sedert enige jaren aanmerkelijk toegenomen bevolking, zo vervolgt hij, voldoen inmiddels alle katholieke kerken naar hun grootte en ligging niet meer. Nu bovendien de stadswallen ten behoeve van een stadsuitbreiding worden afgebroken is het wenselijk een nieuwe, veel grotere kerk, zodanig te plaatsen, dat ook de bewoners van de noordoostelijke buitenwijken, wier aantal meer dan 1100 beloopt,

Portret van L. van Toulon. Kopie van een schilderij door C. Kramm uit 1837. Foto Iconographisch Bureau, Den Haag, neg.nr. B946.

de dienst kunnen bijwonen. Nu wonen dezen te ver van de katholieke kerken af. B. en W. gaan dienaangaande al accoord en zijn bereid een bouwterrein in de buurt van de Weerdpoort beschikbaar te stellen ²¹. Zoals het stadsbestuur even later zelf zou verklaren: een katholieke kerk in deze uithoek betekent een uitkomst 'omdat al de R.K. kerken zich aan het andere einde der stad bevinden' ²². Ook tegenover aartspriester G.A. Vermeulen, later om commentaar gevraagd, zou de gouverneur, L. van Toulon, te kennen geven dat het stadsbestuur al

sinds lang wensen in deze richting had gekoesterd ²³. In deze buurt is dan intussen al een terrein aan de westzijde van de Oudegracht aangekocht, alleen is het voor een grote nieuwe kerk misschien wat klein.

Desondanks heeft De Pélichy aanvankelijk zijn twijfels. Immers, de bestaande augustijnerkerk aan de Heerenstraat is nog nieuw, en het kan niet de bedoeling zijn om het aantal kerken te vermeerderen, er zijn er al te veel. Alvorens er ook maar aan te denken valt dat hij toestemming verleent, wil hij eerst weten wat men met de oude kerk van plan is ²⁴. Het blijkt dan, dat de pastoor zijn oude kerkgebouw te zijn tijd aan een seculier geestelijke wil overdoen. De vice-superior van de Hollandse Zending, de pauselijke nuntius Antonio Antonucci, bepaalt in dit verband op 26 januari 1837 dat, als het moment daar is, de waarde ervan door twee onpartijdige deskundigen - de één door Stas, de ander door Vermeulen aan te wijzen - berekend zal worden, waarna de statie die de oude gebouwen overneemt daarvoor de aldus bepaalde som aan de oude eigenaars betalen zal ²⁵. Wie die gelukkige zal zijn, staat echter nog niet vast.

Nauwelijks evenwel heeft de aartspriester de overheid van Antonucci's besluit op de hoogte gesteld, of er wordt van de zijde van Stas' collegae, die geruchten over een voorgenomen verhuizing hadden opgevangen, een poging ondernomen een dergelijke gang van zaken te verhinderen.

Pastoor Victor Rademaker van de statie in het Catharijnesteegje schrijft al op 4 februari aan Vermeulen:

Tot donderdag ll. schijnt er van het kerkbouwen alhier niet veel bekend te zijn geweest, maar zedert die dag word er opelijk en alom verteld, dat de Heer P. Nieuwkerk cum suis, een gebouw en locaal heeft aangekocht op de Oude Gragt, tusschen de Vie, en Jacobi Brug voor 18000 a 20000, dat dienen moet voor eene Nieuw

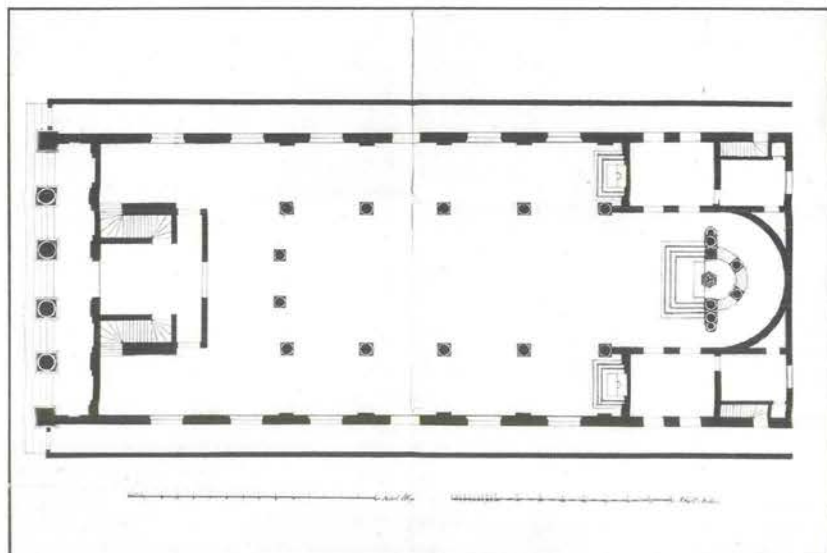
aan te leggen pastorie, en kerk. Ook word er van sommigen bij verhaald, dat het ten behoeven der paters Augustijnen is. Wat er ook van zij, het geeft onder de Katholijken ontsaggelijk veel opspraak, en word van zeer veele voorname Menschen gewisch niet goedgekeurd. De spraak is, zoo als ik hetzelfde heb horen beoordeelen, indien de pastoors van het Catharina-Steegje, van de Dorstige Harte, of van Onder de Linden zoo eene onderneming dede, was billijk, wijl ze in hokken van kerken zitten: maar dat dit geschied door menschen, die nog zoo onlangs eene gansch nieuwe kerk gebouwd hebben, en die [...] zoo werfziek zijn, dat kon er niet door ²⁶.

Dan, op 22 februari, heet het in een tweede brief, waarin Rademaker met klem bij de aartspriester naar de stand van zaken informeert, minder omzichtig: dat hij zo een fors aantal parochianen dreigt te verliezen, terwijl hij juist voornemens is zelf zijn kerk te vergroten. Hiervoor doet zich nu een unieke gelegenheid voor, doordat op 2 maart een aanpalend huis verkocht zal worden dat daarvoor zeer geschikt is. Indien het niet al te duur is, wil hij het kopen ²⁷. Als de bouw van een nieuwe augustijnerkerk niet doorgaat, moet hij hiertoe wel overgaan, stelt hij - als men nu maar de bouw van een nieuwe augustijnerkerk verhindert kan hij hiertoe overgaan, bedoelt hij.

De vrees van Rademaker was maar al te gerechtvaardigd. Een half jaar later zou de aartspriester onomwonden in een brief aan de gouverneur stellen, dat wanneer men de St. Catharina nu maar aan de katholieken overdroeg, en men Stas toestond een veel grotere kerk te laten bouwen, de resterende staties vanzelf zoveel leden zouden verliezen, dat de overige bestaande huiskerken, mits wat opgelapt, voor het vervolg zouden voldoen ²⁸. Alleen zou Rademakers gemeente inmiddels in de visie van Vermeulen niet meer tot de slachtoffers, maar tot de profiteurs behoren: bij Koninklijk Besluit van 24 oktober 1840 no. 17, werd hem de oude St. Catharina-kerk toegewezen.

Stas restte intussen slechts de vlucht naar voren: de volgende maand maakte hij per gedrukte circulaire bekend op het door Rademaker aangegeven stuk van de Oudegracht een nieuwe kerk te willen bouwen. Hij liet deze mededeling vergezeld gaan van een oproep tot het doen van giften ²⁹.

Reeds op 11 april 1837 volgt de inzending van een eerste bouwplan. Dat valt echter, zo Stas, pas te realiseren als men nog extra grond weet aan te kopen, waarover men thans in onderhandeling is. De bouwkosten zijn op f 85.000,- berekend, de opbrengst van de verkoop van de oude kerk en pastorie wordt op f 25.000,- geschat ³⁰. Bijgevoegd zijn twee ongesigioneerde en ongedateerde tekeningen, te weten een plattegrond en een opstand van de voorgevel ³¹. Zij tonen een driebeukige kerk met een rechthoekige buitenomtrek van ca. 46 meter lengte en 18 meter breedte. Het schip telt in de zijmuren zes vensters, die aan de binnenzijde door pilasters gescheiden zijn. Twee kleine zuiltjes dragen aan de ingangszijde vermoedelijk een diepe galerij. De restruimte tussen het ondiepe koor met inwendig halfron-

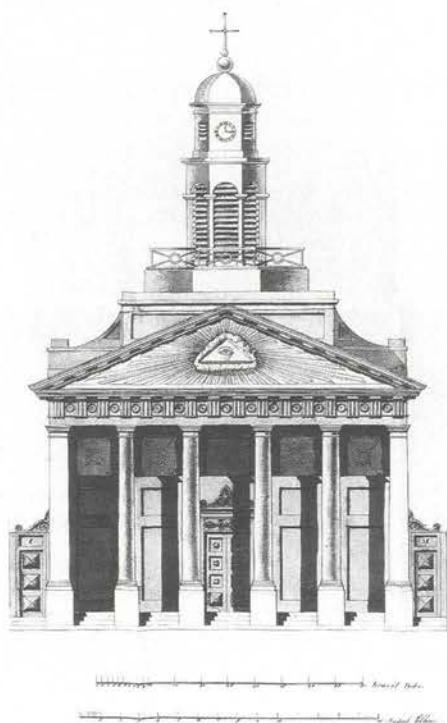

St. Augustinus, 1e ontwerp, 1837, grondplan, in: ARA, RKE 482: 30-6-1837 no. 1471/7. Foto ARA.

de absis ter breedte van het middenschip en de rechte buitenomtrek is door nevenruimtes achter de zij-altaren gevuld.

De façade wordt in beslag genomen door een brede portico-in-ante van vier Dorische zuilen op hoge postamenten tussen twee vierkante Dorische hoekpijlers, alle op gelijke afstanden. Een Dorisch hoofdgestel, compleet met triglyphen-en-metopenfries, draagt een verhoudingsgewijs zeer zwaar pediment, waarin het Oog Gods is aangebracht. Daarachter en -boven rijst een slank houten achthoekig klok-ketorentje van twee verdiepingen op, dat met een koepeltje is bekroond. Inzwenkende zijstukken ter hoogte van de zijbeuken - die vaag doen denken aan soortgelijke oplossingen bij ondermeer de Amsterdamse St. Catharinakerk ³² en de Begijnhofkapel in Breda (1836-37) ³³ - en een in zijn afmetingen zeer royaal genomen achtkantig platform helpen de visuele sprong van het brede zuilenfront naar de smalle toren te overbruggen.

De plattegrond is van een tamelijk geijkt type. De voorgevel daarentegen is, ofschoon door het gebruik van een zuilenportiek in algemene zin typerend voor juist de neoclassicistische - ten onrechte voor Waterstaatsstijl gescholden ³⁴ - sacrale architectuur van de jaren dertig van de vorige eeuw, in zijn uitwerking iets zeldzamer. Zo is het enige tot dusverre bekende voorbeeld van een zuilenfront met een breedte van vijf intercolumnia een rond 1828 te dateren alternatief ontwerp van de Amsterdamse stadsbouwmeester Jan de Greef voor een kathedraal in de hoofdstad ³⁵. Het is echter zeer onwaarschijnlijk, dat de bouwmeester van het eerste ontwerp voor de Utrechtse St. Augustinus dit plan kende, en De Greef zelf komt in ieder geval voor die rol niet in aanmerking, daar hij een paar jaar eerder overleden

was. Bovendien betrof het in het Amsterdamse geval, net als bij de Franse academische prijsvraagontwerpen uit 1801 en 1809 waarop De Greef zich vermoedelijk baseerde, een portiek van zes vrijstaande zuilen, niet één van vier zuilen tussen anten.

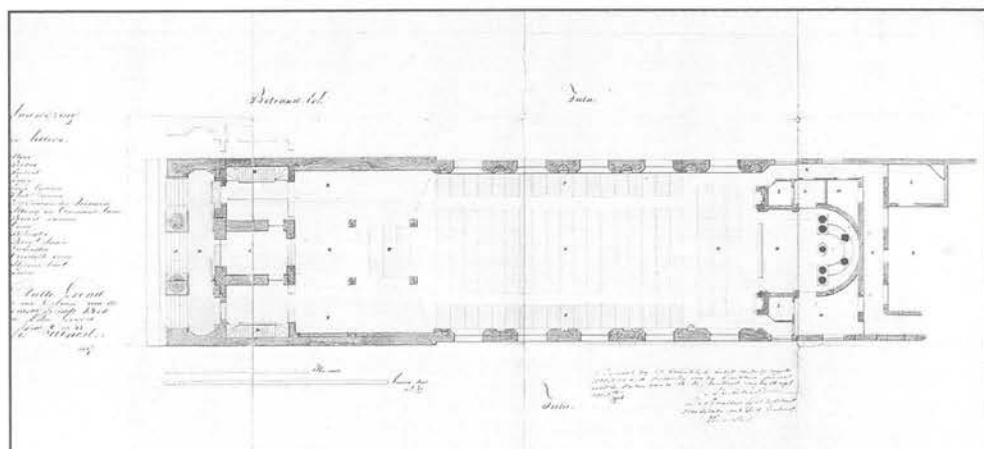
Ook voor de weinige profane gebouwen in Nederland met zuilenportieken gaat dit vermoedelijk - een inventarisatie ontbreekt nog steeds - op, zoals voor het zeszuilige front van het reeds lang verdwenen stadhuis van Rotterdam (1828, door stadsarchitect Pieter Adams)³⁶, de voormalige Academie van Den Haag (1839, door stadsarchitect Zeger Re-

yers)³⁷ en het Paleis van Justitie in Leeuwarden (1846, door stadsarchitect Thomas Romein)³⁸. Ook bij portico's met vier steunen was een ante-oplossing niet gangbaar; tot de zeer weinige voorbeelden behoort de lutherse kerk van Kampen (1843, door stadsarchitect Nicolaas Plomp).

Het definitieve ontwerp

Het stadsbestuur, door gouverneur Van Toulon om commentaar gevraagd, meldde op 2 mei dat volgens geraadpleegde deskundigen³⁹ 'de opstandgevel in deszelfs geheel te drukkende is, en dit aanzien nog meer verkrijgt door de hoogte van den Toren en het frontespies; terwijl de balustrade of lambrisering te hoog is, in verhouding van het frontespies, en daardoor mede het geheele gebouw drukt; dat intusschen deze bedenkingen niet van zoodanigen aard zijn, dat daarom het geheele plan zoude moeten worden afgekeurd, doch dat het wenschelijk ware, met den Ontwerper der tekening, te dier zake, in onderhandeling te komen'⁴⁰. Extra kosten zou dit niet met zich mee brengen. Eén en ander wordt Stas door Van Toulon meegedeeld.

Het departement acht de ingeleverde stukken echter ten ene male onvoldoende om een beslissing te kunnen nemen. Bestek en begroting ontbreken immers nog,

St. Augustinus, 2e ontwerp, door K.G. Zocher, 1837, plattegrond. ARA, Top. Atlas, RK-ARA-2e Afd.-1838-3 GF 88377. Foto ARA.

evenals een opgave van de bouwlocatie. Er wordt, zo De Pélichy, voorts slechts vaag opgemerkt dat het plan 'eene genoegzame ruimte zal opleveren voor een groot getal personen'. En nog steeds is hem tot dusver evenmin duidelijk, wat men van plan is met de oude kerk, bijvoorbeeld - als de aartspriester het niet durft te doen zal hij nu zelf maar het wenselijke doel voor deze formuleren - in hoeverre men deze gaat benutten om 'den hoogst gebrekkigen staat van het R.K. kerkwezen te Utrecht, door eene vermindering van het getal oude bedehuizen, te verbeteren'⁴¹.

Het resultaat van dit alles is, dat na enig heen en weer geschrijf Stas op 7 oktober 1837 een geheel nieuw plan met bestek inzendt. De vroeger ingeleverde tekening vervalt 'omdat alle aangewende pogingen, om meerdere grond aan te koopen, vruchteloos zijn geweest, en het dus ondoenlijk is geworden, de nieuw te bouwen kerk op die breedte te brengen welke de ingeleverde tekening aanduidt'⁴². De kerk zal volgens de nieuwste opzet 1900 tot 2000 personen kunnen bevatten, wat neerkomt op het dubbele van het eigen aantal communicanten. De helft van de kerkgangers verwacht men dus elders te vinden, door het opslokken van een naburige statie bijvoorbeeld - een beoogde expansie die de directeur-generaal ongetwijfeld geenszins ongelegen kwam.

De kosten zullen dan ook liefst ca. f 60.000,- bedragen. De verkoop van de oude kerk, die dus te zijner tijd door een andere statie overgenomen zal worden, wordt nu op f 24.000,- geschat⁴³. Er is al f 20.000,- voorradig en giften moeten f 8 à 10.000,- opbrengen.

Bijgevoegd zijn zes tekeningen: twee van de voorgevel, waarvan één in potlood en één in pen, beide gedateerd 1837; een dwarsdoorsnede bij het koor en een lengtedoorsnede, beide in potlood; en een tweetal plattegronden, waarvan één in potlood en één in pen, beide eveneens gedateerd 1837⁴⁴. Het ontwerp is ongesigneerd,

St. Augustinus, 2e ontwerp, door K.G. Zocher, 1837, voorgevel, in: ARA, RKE 482: 31-10-1837 no.2574/3. Foto ARA.

maar gezien de geringe verschillen met de uiteindelijk door K.G. Zocher gebouwde kerk, valt er niet aan te twijfelen, dat het van diens hand is. Bovendien wordt hij in 1838 als architect van de kerk vermeld. Of dit ook voor het eerdere plan uit het voorjaar gold, is onzeker, maar - gezien de verwante penvoering en overeenkomsten in opzet en stiling van de portico - niet onwaarschijnlijk. De tekeningen tonen een uiterst langgerekt gebouw, met een omvang van ca. 14 bij 55 meter, dus tegelijk duidelijk smaller en langer dan het vorige. Op een ditmaal slechts twee zuilen in ante tellende portiek volgt een doorgang tussen twee trappehuizen naar het nu slechts éénbeukige schip. De eerste twee - blinde - 'traveeën' worden geheel in beslag geno-

men door een diepe, nagenoeg vierkante, op twee maal twee zuilen rustende, tribune; het 'open' deel van het door een gebogen gewelf af te dekken schip telt vijf vensters in beide zijwanden. Een smaller, half rond beëindigd koor sluit de kerk net als bij het eerste ontwerp af, hier omsloten door gangen tegen de buitenwanden, die naar achtergelegen kamertjes voeren.

De voorgevel is veel rijziger geworden. Met zijn Dorische distyle-in-ante portico lijkt zij sterk op Plomps reeds genoemde, iets jongere lutherse kerk van Kampen - zelfs de zuilafstanden (intercolumnia van drie metopen) zijn identiek. Ook door het 'verlies' van twee zuilen hoort zij meer in de hoofdstroom van de Nederlandse neoclassicistische kerkbouw thuis. In plaats van door inzwenkende gevelstukken en een platform wordt de sprong van kerkbreedte naar torenbreedte nu door een getrapt onderstuk tot stand gebracht. Hiervoor is min of meer een parallel te vinden bij de aan Romein toegeschreven voorgevel van de doopsgezinde kerk van Akkrum uit 1835 ⁴⁵.

De toren zelf heeft een veel 'klassieker' aanzien gekregen. Hij bestaat niet meer uit twee gelijksoortige houten, maar uit twee stenen verdiepingen, die met behulp van

het klassieke ordenapparaat vormgegeven zijn. De onderste verdieping is een van bakstenen opgemetselde, door paarsgewijs rond een centrale vensteropening gegroepeerde Ionische pilasters gelede kubus. De bovenste is een open, door een halfbolle koepel bekroond rondtempeltje, dat uit acht Korinthische zuiltjes onder architraaf met rondbogen ertussen bestaat. De correcte Vitruviaanse volgorde van de zuilordes is hier dus gehandhaafd, correcter dan bij de enige andere voorgevel die Zocher ontwierp, te weten die voor de Grote Kerk in Hoorn in 1839. Daar was namelijk de peristyle Ionisch, en de orde van de (bovendien beide vierkante) torenverdiepingen waarschijnlijk twee maal Korinthisch (of Composiet) ⁴⁶. Overigens keerde in Hoorn ook, zij het in gewijzigde vorm, de trapvormige bemiddeling tussen toren en portico terug.

De Utrechtse toren staat echter zeker niet alleen. Tal van kerken uit deze tijd bezaten de mogelijk oorspronkelijk van Engelse voorbeelden afgekeken combinatie van gesloten vierkant onderstuk en open tempelachtig rond (of achtkant) bovenstuk, zoals de St. Josephskerk te Haarlem (1841-43, door Waterstaatsopzichter H.H. Dansdorp) ⁴⁷ en Romeins hervormde kerk te St. Jacobiparochie (1843-44). Ze komen ook voor bij de drie bekende ontwerpen voor kerktorens van de Brabantse bouwmeester Pieter Huysers, namelijk bij die voor de hervormde kerk van Steenberg (1832), voor de St. Antonius te Breda (1836) en zijn niet uitgevoerde ontwerp voor een koepelkerk voor de Nieuwe Kerk te Zierikzee (1835) ⁴⁸. Bij alle

Grote Kerk te Hoorn, voorgevel van K.G. Zocher. Tekening door P. Jolly, 1852. Foto Rijksdienst Monumentenzorg Zeist.

Steenbergen, N.H. Kerk. Foto auteur, 1988.

drie is er zelfs sprake van eenzelfde toepassing van twee gekoppelde pilasters (in het laatste geval halfzuilen) ter weerszijden van de centrale vensteropening in de overigens gesloten kubus.

De toestemming

In ieder geval het stadsbestuur toont zich twee dagen later, op 9 oktober, tevreden. 'Het is ons voorgekomen, dat daarbij de gerezene bedenkingen, genoegzaam zijn opgelost, terwijl de teekening ofschoon daarop welligt eenige weinige aanmerkingen zouden te maken zijn, ons is toegeschenen van dien aard te zijn, dat dezelve desalniettemin aannemelijk is' ⁴⁹. De gouverneur sluit zich daarbij aan, en merkt op dat als nu ook de St. Catharina overgedragen wordt - de onderhandelingen waren reeds gaande - de grond voor de klachten 'over het ongenoegzame der Roomsche Katholieke Bedehuizen' vervallen zal zijn en deze zaak in orde is gebracht ⁵⁰. Directeur-generaal De Pélichy heeft evenwel nog steeds grote aarzelingen. Als al met twee 'nieuwe' kerken alle katholieke kwalen verholpen zouden kunnen worden, zou hij graag zien dat 'het plan dier regeling aan mij worde bekend gemaakt'. Maar hij gelooft er niets van ⁵¹.

Utrecht, zo vervolgt hij, bezit nu acht katholieke bedehuizen, wier standplaats alsmede uit- en inwendige staat veel te wensen overlaat. Het is boven elke twijfel dat deze meestal bouwvallige en bekrompen kerklocaties niet allemaal in stand kunnen blijven. Op hun uiteindelijke amovering dient zodoende alles gericht te zijn. Doel van de kerkbouw van Stas en afstand van de St. Catharina 'kan dus geenszins zijn, om het getal der R.K. kerklocalen te vermeerderen, maar wel om daardoor eene vermindering mogelijk te maken'. En die is hoognodig: het grote aantal staties zorgt voor te zware lasten; een paar grote kerken, elk ter vervanging van meerdere kleine, kan dit verlichten. Het is daarom een eerste vereiste, dat er geen veranderingen in het katholieke kerkwezen van Utrecht gemaakt worden, tenzij daarmee een toekomstige regeling, dat wil zeggen reductie, bevorderd wordt. En of een nieuwe kerk aan de Oudegracht in dit kader doelmatig mag heten heeft hij van de gouverneur nog steeds niet vernomen ⁵².

St. Augustinus, voorgevel. Foto auteur, 1994.

Van Toulon evenwel reageert voorlopig niet - het is overigens opvallend, dat De Pélichy in dit verband niet gevraagd heeft of specifiek het geplande *formaat* van Stas' nieuwe kerk daartoe dienstig is - en ook de stad Utrecht doet er vooreerst het zwijgen toe.

Pas 20 december 1837 schrijft de gouverneur dat de geplande augustijnerkerk niet zo groot kan worden als eigenlijk nodig zou zijn, tenzij de koning aan de Afgescheiden toestemming verleent om aan de katholieken een gebouw te verkopen dat de gelegenheid zou geven voor een forse vergroting van het geprojecteerde bedehuis ⁵³. Inmiddels heeft namelijk aartspriester Vermeulen aan Van Toulon te kennen gegeven, dat men in Utrecht met twee nieuwe grote kerken, elk op drieduizend zielen berekend en elk ter vervanging van een oude huiskerk, uit de problemen zou zijn: de te restitueren St. Catharina en de te reconstrueren St. Augustinus van Stas. De laatste zal dan minimaal 35 bij 18 meter groot moeten worden ⁵⁴ - wat overigens, zoals we gezien hebben, het toen ingediende bouwplan wel in de lengte, maar niet in de breedte haalde. De gouverneur, zo schrijft Vermeulen vervolgens naar Den Haag, is ook tot dit inzicht gekomen ⁵⁵.

De Pélichy is echter sceptisch, al laat hij dit zijn briefpartners nog niet weten. In de marge van het bericht van de aartspriester noteert hij dat een omvang van 630 m² slechts (kennelijk uitgaande van drie kerkgangers per vierkante meter) 1800 plaatsen oplevert. En de opmerking, dat de oude kerk der augustijnen in de Heerenstraat zijnde in een behoorlijke conditie aan een andere statie zal overgaan, ontlokt hem de aantekening: 'Waarom wil die gemeente dan een andere bouwen?' ⁵⁶ Hij wacht derhalve nadere uitleg af.

Het blijft daarop ettelijke maanden stil, maar dan komt het kerkbestuur in actie. Op 11 april 1838 stuurt het een rekest naar de koning. Men benadrukt daarin dat alle katholieke kerken zich in dezelfde helft van de stad bevinden, terwijl er in enige zeer volkrijke wijken nog helemaal geen bestaan. Om dit te verhelpen, wil men nu op eigen kosten aan de Oudegracht een kerk bouwen. Na voltooiing zal men de oude kerk verlaten en deze, tegen billijke voorwaarden, aan een andere gemeente overdragen. Graag kreeg men nu snel toestemming ⁵⁷.

Ditmaal verklaart De Pélichy zich in zijn rapport aan de koning van 26 april 1838 accoord - zijn bezwaren zijn kennelijk uit de weg geruimd. De nieuwe kerk, zo stelt hij, zal in de slechte situatie van het katholieke kerkwezen een wezenlijke verbetering aanbrengen, temeer daar de beoogde bouwlocatie goedgekozen is. Wanneer dit bovendien geheel zonder rijkssubsidie kan gebeuren, moet men een dergelijk lofrijk initiatief niets in de weg leggen ⁵⁸. Slechts twee voorwaarden dient men te stellen. In de eerste plaats dient de kerk zó groot te worden, dat deze minstens drieduizend personen kan bevatten: de directeur-generaal, die tot nu toe merkwaardigerwijs over de benodigde omvang van de nieuwe kerk geen vragen gesteld of opmerkingen gemaakt had, heeft de zienswijze van gouverneur Van Toulon en

aartspriester Vermeulen overgenomen. De opzet is duidelijk: daar de augustijnerstatie op dat moment maar 850 communicanten telt, moet de nieuwe kerk moeiteloos ook die van enige andere staties kunnen bevatten en die staties zelf daarmee overbodig maken. Daarom dient ook, in de tweede plaats, na voltooiing, alle dienst in de oude kerk gestaakt te worden, tenzij later, met koninklijke toestemming, een schikking tot stand gebracht wordt voor overname door een andere, slecht behuizede gemeente. Wat dit punt betreft is De Pélichy inmiddels kennelijk bekeerd ⁵⁹. De kosten hiervan zouden, zoals hij kort daarop zou verklaren ⁶⁰, door de overnemen- de gemeente zelf gedragen moeten worden, die ter financiering dan haar eigen oude spullen dient te verkopen. Willem I geeft zonder mankeren aan dit alles zijn fiat ⁶¹.

Prompt koopt het kerkbestuur op 11 mei voor f 21.000,- een perceel ten behoeve van de bouw van de kerk ⁶². Op 5 juni schrijft het aan het ministerie al op 20 december 1837 het bouwplan, op f 60.000,- begroot, opgezonden te hebben ⁶³, volgens hetwelk de kerk aan twee- tot drieduizend mensen ruimte zal bieden. Het bedrag waarover men beschikt, is intussen tot f 30.000,- opgelopen ⁶⁴.

Maar het nieuwe plan blijkt bij nader inzicht niet te voldoen. De Pélichy stuurt de stukken namelijk door naar de gouverneur om ze, zoals in deze jaren gebruikelijk was ⁶⁵, door Rijkswaterstaat te laten onderzoeken op doelmatigheid, stevigheid, en omvang: kan de kerk werkelijk drieduizend personen opnemen? ⁶⁶. En hoofdingenieur Simon Tierens moet 16 juni 1838 deze vraag helaas ontkennend beantwoorden. De ruimte is slechts berekend op 2300 tot 2400 personen (overigens nog altijd een veelvoud van het eigen aantal parochianen), uitgaande van drie personen per vierkante meter en inclusief een tweetal tribunes. Stas zelf achtte dit, aldus Tierens, voldoende, en wil net als de architect het plan niet veranderen. Als een minimum van drieduizend personen een absolute vereiste is, vormt een achterwaartse verlenging de enige oplossing. Alleen gaan dan wel de huidige goede proporties verloren, omdat het gebouw in verhouding tot zijn breedte veel te lang zal worden, en bovendien veel duurder. Er ontstaan dan te lange tribunes, die de kerk zeer zullen ontsieren. De hoofdingenieur stelt daarom voor toch maar het bestaande ontwerp aan te houden. Het (provisionele) bestek is wel nog voor verbetering vatbaar, maar dat kan Zocher - wiens naam hier voor het eerst in de stukken valt - als architect zelf het beste doen ⁶⁷.

Intussen dreigen de onderhandelingen over de aankoop van het reeds genoemde pand van de Afgescheidenen vast te lopen op de poging van de eigenaren om uit de behoefte aan hun bezit munt te slaan. Stas klaagt op 24 juli ten overstaan van de gouverneur dat hij f 10.000,- geboden heeft, maar dat de eigenaren het niet voor minder dan f 20.000,- van de hand willen doen, omdat - zoals deze openlijk erkennen - zonder dit pand de nieuwe kerk niet voltooid kan worden. Zij zouden zelfs beweren dat hij, Stas, hen die f 20.000,- ook aangeboden zou hebben - wat onrede-

lijk en onwaar is. De bouwpastoor verzoekt derhalve ervoor te zorgen dat hij alvast met de kerk kan beginnen, omdat hij er op rekent dat de Afscheidenen, als zij zien, dat men de bouw eventueel ook zeer wel zonder hun pand zou kunnen voltooien, de prijs drastisch zullen laten zakken ⁶⁸. De laatste hoop zou echter ijdel blijken, de vraagprijs werd de koopprijs ⁶⁹. Maar de toestemming van het rijk kwam nu snel af.

Van Toulon, die tot dusverre getreuzeld had met het uitbrengen van zijn rapport aan Den Haag, komt nu namelijk in actie. Hij zegt de kritiek van Rijkswaterstaat ten aanzien van een eventuele verlenging geheel en al te onderschrijven, en meent dat de ontworpen kerk groot genoeg zal zijn. Voor bouw conform het voorgestelde formaat pleit bovendien een viertal overwegingen. Om te beginnen zal de kerk weliswaar maar 2400 volwassenen kunnen behuizen, maar de gemeente is juist zeer kinderrijk, en kinderen nemen nu eenmaal minder ruimte in de banken in. Ten tweede komen volgens opgave van de pastoor nooit alle parochianen tegelijk naar de mis, en verdelen zij zich bovendien over twee diensten. Ten derde zal een kerk op deze schaal geen afbreuk doen aan het voornemen van de regering om het te grote aantal kleine kerkjes door een kleiner getal omvangrijkere kerken te vervangen, omdat er ruimschoots gelegenheid bestaat het uit het 'te kleine' plan voor de augustijnerkerk resulterende 'verlies' aan plaatsen te zijner tijd elders te compenseren. En bovenal zal de kerk geheel op eigen kosten gebouwd worden, wat in toekomstige gevallen wel niet haalbaar zal zijn. Dan zal men in elk geval subsidie nodig hebben. Dan kan men ook het verschil tussen de beoogde 3000 en de gerealiseerde 2400 zitplaatsen wel opvangen ⁷⁰.

De Pélichy brengt de boodschap met instemming aan de koning over ⁷¹, en deze gaat per KB van 19 augustus 1838 no. 90 accoord ⁷². Het goedgekeurde plan is nog altijd dat van oktober vorig jaar. De bouw zal onder Waterstaatstoezicht geschieden. Met deze taak wordt op wens van de gouverneur opzichter Hendrik Lith belast ⁷³. Men kan nu beginnen met bouwen om, zoals de directeur-generaal in zijn beschikking van 28 augustus bepaalt, 'wanneer zich voor den aanvang of bij de uitvoering der werken alsnog gelegenheid mogt aanbieden, alsdan, onder overlegging van een plan en omschrijving der te geven meerdere uitbreiding aan de kerk, tot dit Departement te wenden, ten einde daartoe de vereischte magtiging te verkrijgen' ⁷⁴.

Reeds binnen enige dagen is het zover, en zijn de onderhandelingen met de Afscheidenen afgerond ⁷⁵. De aankoop van een tweede extra perceel, nu voor f 8000,- - ook al was dit volgens Van Toulon maar f 6000,- waard - volgde twee maanden later ⁷⁶. Het rijk gaat accoord, al moet De Pélichy hier andermaal constateren dat de eigenaren 'party getrokken [hebben] van het verlangen der betrokken R.K. Gemeente om gezegd pand te bezitten tot vergroting harer kerk' ⁷⁷.

Op 15 oktober zendt men het gewijzigd plan naar het departement ⁷⁸. Blijkens

St. Augustinus, interieur. Foto GAU, neg. C6.997-C.

bericht van hoofdingenieur Tierens bestaat het enige verschil met het voorgaande plan daaruit, dat men nu in staat is de nieuwe kerk 'zoo veel meerdere wijdte en geëvenredigde hoogte te geven', waarmee deze beter aan de behoeften van de talrijke gemeente beantwoordt. Hij heeft dus geen bezwaren van betekenis. Zijn enige wijzigingsvoorstel met betrekking tot het ontwerp betreft het idee om ook tegen de achtergevel steunberen aan te brengen ⁷⁹.

Inderdaad tonen de drie bewaarde ontwerptekeningen in zacht potlood - plattegrond, lengtedoorsnede en breedtedoorsnede, een opstandtekening van de voorgevel is niet bijgevoegd ⁸⁰ - een veel minder langgerekte kerk. De breedte is

nu weer op ca. 18 meter gebracht, zoals bij het eerste project; het aantal traveeën is weliswaar met zeven gelijk gebleven, maar de verdeling is anders: de tribunes beslaan nu slechts één 'travee' en zijn niet meer 'blind', maar bezitten in de zijwanden (die als noviteit nu pilasters gekregen hebben, evenals de achterwand) een zelfde rondboogvenster als de overige zes. De portico is in hoofdlijnen ongewijzigd, alleen zijn alle afmetingen automatisch naar verhouding tot de toegenomen breedte vergroot. Een klein, maar frappant verschil met het tweede ontwerp was evenwel, dat de breedte van het middelste intercolumnium één metope is toegenomen tot vier, waardoor het niet meer gelijk is aan die van de buitenste. En bovendien zijn waarschijnlijk, tenzij deze nog wel gepland, maar naderhand niet uitgevoerd zijn, in het jongste ontwerp de rondboogjes tussen de zuilen van de cupola achterwege gebleven. Later zou tenslotte het trapachtige onderstuk van de toren achter het fronton vervangen worden door een schilddak ⁸¹.

Op 27 oktober 1838 keurt De Pélichy het plan eindelijk goed ⁸². Daarop kan met de bouw begonnen worden. Vreemd genoeg is niet overgeleverd wanneer en voor welk bedrag - zo überhaupt - de kerkbouw openbaar aanbesteed is, zoals gebruikelijk zou zijn geweest. De mogelijke reden is, dat er zonder medeweten van het departement hoogstwaarschijnlijk fors met de begroting geknoeid is. Toen namelijk Stas' collega van de statie in het Dorstig Hartsteegje, Joannes Hartman, twee jaar later óók met een nieuwbouwplan op de proppen kwam, verklaarde hij in zijn brief aan de directeur-generaal, waarin hij om subsidie verzocht, dat zijn op f 150.000,- begrote project geenszins buitensporig was, omdat de kerk van Stas wel f 200.000,- had gekost ⁸³. En een paar maanden later schreef Vermeulen aan

Antonucci dat zijn protégé Hartman zich om zijn doel te bereiken wel keurig aan de regels hield, en 'ne fera pas une faux compte de f 70.000 comme le Père Stas' ⁸⁴. Door De Pélichy geen bewijs van aanbesteding voor te leggen, hield Stas deze zaken uit departementaal zicht.

In het licht van het voorgaande is het misschien begrijpelijk, dat ook over het toezicht van Rijkswaterstaat niets overgeleverd is. Maar de werkzaamheden werden in snel tempo uitgevoerd. De inwijding volgde dan ook reeds 10 september 1840 door wijbisshop Van Wyckerslooth.

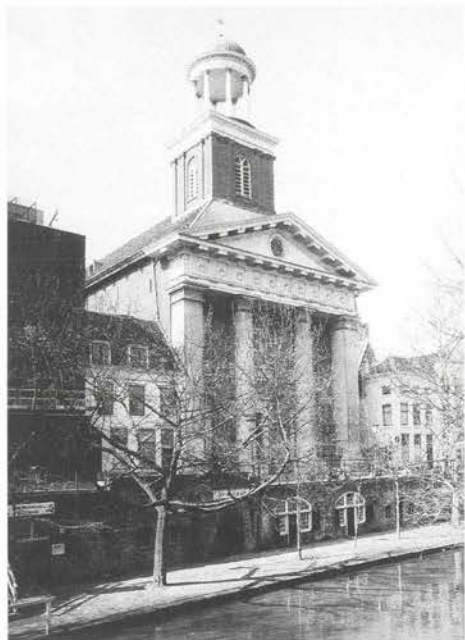
De beoordeling

De eerste moderne katholieke kerk van Utrecht bleef niet onopgemerkt. Van der Aa roemde in 1848 in zijn aardrijkskundig woordenboek façade, cupola en inwendige als fraai ⁸⁵, maar dat deed deze meestal als iets nieuw was. Ook volgens Allan acht jaar later bekleedde het bouwwerk 'onder de nieuwere gebouwen der stad, eene voorname plaats' ⁸⁶, wat overigens snel het geval was, want zoveel van enige omvang en enige importantie werd er in die decennia, voorafgaand aan de grote stadsuitbreidingen van de latere 19de eeuw, in geen enkele Nederlandse stad gebouwd.

Maar niet elke tijdgenoot dacht er zo over. Zo schreef in 1859 van J. van Liefland ⁸⁷:

Ongeveer een twintigtal jaren geleden sprak men reeds van mislukten kerkbouw in deze stad, waarmede de kerk der Paters Augustijnen aan de Jakobiebrug bedoeld werd, en hoewel wij het niet ontkennen mogen, dat deze kerk geenszins tot de fraaie kerkgebouwen van ons land behoort, is zij toch een statige en ruime tempel, die den kerkganger reeds bij het binnentreden tot eerbied opwekt; de grootste fout dezer kerk echter, haar uiterlijke vorm nu daargelaten, bestaat hierin, dat de invloed die de behoeften der cultus bij het ontwerpen van een kath. kerkgebouw op den architect moet uitoefenen, er als geheel vreemd aan is gebleven, hetgeen van den beginne af onoverkomelijke bezwaren voor hare opluistering van binnen heeft opgeleverd.

De meest grondige kritiek verscheen evenwel vrijwel direct na de inwijding van onbekende hand in de *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant* van 14 en 18 december 1840 ⁸⁸. De auteur, in wiens ogen de kerk door de overdadige decoratie van het inwendige meer weg had van een wereldse feestzaal dan van een sereen godshuis, had op vele punten wat aan te merken. Om te beginnen meende hij dat het beter was geweest, indien men voor de portico een rijkere vorm van de Dorische orde had genomen; de gekozen Romeinse is veel te zwaar en te weinig elegant voor een zo verheven bouwwerk als een kerkgebouw, temeer daar zij ook al zo frequent bij gebouwtjes van een veel lagere rang toepassing vindt. Om dezelfde reden had men ook de zuilen van cannelures behoren te voorzien. De ingangstrap daarentegen had wel wat minder verheven, dat wil zeggen lager, gekund, in die zin dat 'drie

St. Augustinus uit het zuidoosten. Foto auteur, 1994.

treden voldoende waren geweest en minder kostbaar; want is men eenmaal in het gebouw, dan weet men niet of men boven den beganen grond is verheven, alzoo overbodig; en waarom veel te klimmen als het niet noodzakelijk is?'. De zuilen staan zo bovendien op een te hoog voetstuk, en ofschoon dit bij de St. Augustinus nog niet zo dol is als bij het stadhuis alhier - in 1824-30 door stadsbouwmeester J. van Embden van een nieuwe voorgevel voorzien - en dat van Rotterdam, waar ze op zolder lijken te staan, is de hoogte van de pedestal gewoon teveel voor een kerk die direct aan de straat ligt in plaats van in een plantsoen.

De keuze voor de twee vierkante hoekkolommen wordt als minder gelukkig beschouwd, om-

dat zij zich eigenlijk net als de ronde hadden dienen te verjongen, wat men ook met de twee pilasters achter de laatste had moeten doen. Die had de architect overigens beter maar helemaal achterwege kunnen laten, omdat zij ook achter de vierkante ontbreken waar zij, nu zij wel als pendants van de zuilen aangebracht zijn, eveneens als pendant hadden moeten optreden. Zeer slordig is voorts dat de gevel niet recht voor de kerk staat. Aan het ene uiteinde steekt de bakstenen zijmuur voorbij de gevel uit, terwijl aan het andere uiteinde de gevel voorbij de zijmuur uitsteekt.

Ook de ongelijke intercolumnia worden bekritiseerd, daar zij tot gelijke deuren toegang geven, en het door het bredere middeninterval gesuggereerde onderscheid tussen hoofd- en zijdeuren zo niet consequent wordt volgehouden. So wie so is het ontbreken van een dergelijk centraal accent in de portalen onjuist, 'want aan alles behoort een hoofdingang te wezen'. De stukken kroonlijst boven de deuren zijn een vergissing, 'daar deze voor het afwerpen van den regen van de gebouwen dienstig zijn', en men toch mag hopen dat het met zo'n ver vooruitspringend afdak als het aangebrachte fronton binnen in de portiek niet lekt. De drie rechthoekige ramen boven de drie deuren zijn zinledig - 'het is geen woonhuis!' - en bovendien te smal, daar hun breedte aan die der deuren gelijk moet zijn.

Kortom, zo besluit de criticus zijn boutade inzake de voorgevel, 'alles doet ontwaren, dat men geen waar denkbeeld heeft gehad van eene peristijl te bouwen, noch den aard van dezen hoogen bouwtrant te gevoelen'. Om vervolgens zijn betoog voort te zetten met een beschouwing van de toren, waarbij van Zochers prestatie evenmin veel heel blijft.

Eerste fout: de kroonlijst van de voorgevel had aan de zijgevel tenminste zover doorgetrokken moeten worden als de toren diep is. Het had toch de opzet moeten zijn om portaal en toren als een samenhangend geheel te presenteren, voorafgaand aan de eigenlijke kerk. Nu lijkt het op de gevel van een burgerhuis. Tweede fout: de toren rust op een naar verhouding veel te brede voet, alleen om de hele breedte van het fronton te omvatten, wat een idiote materiaalverspilling betekent. De getrapte opzet van die voet is daarbij zonder meer dwaas. Bovendien rust hier een stenen toren uit zuinigheid op een voet van hout, en dat is apert fout. Derde misser: de toren is te gedrukt met het oog op optische vertekening, enerzijds door het ontbreken van allerlei tussenstukjes die de afzonderlijke delen - kubus, cilinder, koepel - van onderaf gezien duidelijker van elkander hadden doen onderscheiden, anderzijds doordat deze hoofddelen stuk voor stuk rijziger hadden moeten zijn, zo had bijvoorbeeld de kubus een paar meter hoger, en de koepel niet half rond maar elliptisch moeten zijn. Op de bouwtekeningen oogt het ongetwijfeld allemaal best aardig, maar wie bij het maken van een plan het aanzien na realisering buiten beschouwing laat, maakt brokken. Tot slot de vierde fout: de zuiltjes van de cupola zijn veel te spichtig in relatie tot de openingen; men had ze moeten verdubbelen. Nu heeft het geheel teveel weg van een papegaaienkooi waarvan het gaaswerk ontbreekt.

Al met al was deze kritiek zowel vriendelijker van toon als vernietigender van inhoud dan die, welke - meer voor het oog van de architectonische natie - in 1845 Dansdorp met een min of meer classicistische soortgenoot van de St. Augustinus, namelijk zijn Haarlemse St. Josephkerk ten deel viel. De beoordeling van de Friese verkondiger van het neogotisch evangelie, Servaas de Jong, in de *Bouwkundige Bijdragen* leidde tot een korte polemiek tussen laatstgenoemde en de ontwerper, omdat ook De Jong van zijn slachtoffer meende dat deze van het classicisme niet bijster veel begrepen had ⁸⁹.

Het kastekort

De voorspoedige bouw had overigens toch een klein staartje. De onkosten bleken ernstig tegen te vallen, en het kerkbestuur belandde in diepe schulden. Derhalve verzond het 15 december 1840 een rekest aan de koning, waarin om bijstand verzocht werd. Ondanks alle betrachte zuinigheid zijn de kosten 'de raming zeer verre te boven gegaan', ten gevolge van duurdere fundamente en andere onvoorziene tegenspoed, totaal voor nagenoeg f 40.000,-. Niets rest hen nog dan hoop op subsidie, 'en deze hoop zal wel niet vrijdeld worden, indien Uwe Majesteit de goedheid gelieve te hebben in aanmerking te nemen, dat gewoonlijk tot het bouwen van bedehuizen toelagen worden verleend, zoo uit 's Rijks als Provinciale kassen, en de supplianten daarvan tot heden verstoken zijn' ⁹⁰.

Maar het beroep is tevergeefs. Het stadsbestuur, dat als eerste commentaar mag le-

veren, is onverbiddelijk. Bij KB was indertijd bepaald dat er alleen toestemming gegeven werd voor de bouw mits deze buiten bezwaar van het Rijk geschiedde. Daarom zijn er geen termen voor het verlenen van subsidie. Men was al voor aanvang van de bouw met deze clausule bekend, 'en alzoo had men daarop behooren bedacht te zijn, bij de verwezenlijking van het plan tot daarstelling der kerk en gevolglijk zijne berekening zóó had moeten maken, dat men niet naderhand zijne toevlugt zoude moeten nemen tot eene aanvraag waarvan hier de reden is, en aan welke thans en in de gegevene omstandigheid te voldoen, wij, om der gevolgen wille als Hoogstbedenkkelijk beschouwen' ⁹¹.

Hooguit zou men, omdat de funderingskosten, m.n. die voor de toren, met ca. f 6000,- tot f 7000,- buitengewoon hoog geweest zijn, en deze niet van te voren te voorzien waren, daarin enigszins tegemoet kunnen komen. Gouverneur F. van de Poll, die de inmiddels overleden Van Toulon opgevolgd was, ondersteunt deze suggestie ⁹². Maar zelfs op dit punt is De Pélichy in zijn antwoord van 19 maart 1841 onverbiddelijk: men had zich verplicht om buiten bezwaar van het Rijk in *alle* kosten zelf te voorzien, ook als deze de raming mochten overtreffen. Men dient dus zelf de nodige middelen op te sporen ⁹³.

Men moest het geld derhalve ergens anders vandaan halen. En daarvoor bestond inderdaad een middel, dat tot dusver tevergeefs beproefd was. Want één kwestie was op het moment dat de bouw gestart was, nog onopgelost gebleven: wat te doen met de oude kerk. Dit zou evenwel een zeer slepende zaak worden. Het levert dan ook voldoende stof voor een apart opstel.

Bijlage

'De nieuw gebouwde St. Augustinuskerk te Utrecht', artikel uit de *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant*, 14 en 18 december 1840.

Eerste deel, gepubliceerd 14 december 1840

In de bijeenkomst der opening van het *Instituut der Britsche Architecten* maakte graaf de Grey de wijze aanmerking, dat »deze maatschappij is opgericht geworden tot de beoefening eener kunst, die alleen begrepen en naar eisch gewaardeerd kan worden door degenen, die haar tot het voorwerp hunner vlijt gemaakt hebben«; en het ware te wenschen, dat het algemeen met overtuiging zoo dacht, of deeze wetenschap tot het voorwerp hunner vlijt had gemaakt en nog maakte, alvorens deszelfs goed of afkeuring over deze hooge kunst te kennen te geven, waardoor het oude spreekwoord zoo wordt bewaarheid, dat »die aan den weg timmert wordt beregt« of wel die zal daarover alle soort van onverstand ondervinden, zoo wel in lof, als verwerping!

Daar wij bij degenen behooren, die deze kunst tot het voorwerp hunner vlijt hebben gemaakt, zoo zullen wij het ons tot plicht rekenen, beoordeelingen in het vak der kunsten te ondernemen, om eenmaal, zoo zulks mogelijk is, een einde te maken aan het dagelijks goed of afkeuren door het algemeen of vermeende kunstkenner, die altijd van smaak spreken en echter de dagelijksche gevoelens der mode volgen, hetwelk eigenlijk hunne smaak is, en alzoo bij de week veranderen, te meer omdat bijna alles, wat tegenwoordig gebouwd wordt, maar wordt voltrokken, terwijl men slechts een stroom van praatjes en gevoelens heeft door te staan, zoo doende is het afge-loopen, en men blijft over het ware van de zaak altijd onkundig, daar niemand zich bijna waagt deze kunst op eene klassieke wijze met grond te beoordeelen en te staven, en alzoo de navolging daarvan te toetsen in hoever het gebouwde al of niet gezag zal hebben bekomen, dat helaas onherroepelijk te bejammeren is, dewijl sulks bijna altijd bij de voltooiing plaats heeft en zulke zaken alsdan of tot roem, of tot schande van land en stad verblijven en bij gevolg de stempel der beschaving zal zijn.

Wij hebben voor de volgende beoordeeling alle kunstwoorden (Techniek) zoo veel mogelijk vermeden, om dezelve voor het algemeen meer bevattelijk te maken, hetwelk elk bij een weinig oordeel en gezond verstand, uit de natuur der zaak, ligt zal kunnen begrijpen, en alzoo tot nut kan verstrekken. Wij verklaren, dat al de kritiek, die hier is gebezigd, niet die van ons eigendunken zal zijn, maar alleen de

stem is van die mannen, welke een' Europeischen roem en gezag hebben verkregen.

De keus van Romeinsch dorische orde voor een Christelijk kerkgebouw is niet te verwerpen, maar wij voor ons, zouden als dan de rijkste van deze orde daarvoor hebben gekozen, waarvoor er nog velen met het grootste gezag bestaan, daar deze de zwaarste van alle is in die orde, en welke ook aan vele gebouwen zijn gebruikt en mogen gebruikt worden, welke verre beneden het doel zijn, als waarvoor het gebouw zijne hooge bestemming heeft, redenen waarom wij de kolommen gekanaalde, de profielen van bazement en kapiteel uit den meer verfinde of edeler vorm voor dit gebouw hadden gewenscht. Dat de verhoogde grondslag der kerk, hier op smalle wegen en geen grooten afstand, met drie treden voldoende waren geweest en minder kostbaar; want is men eenmaal in het gebouw, dan weet men niet of men boven den beganen grond is verheven, alzoo overbodig; en waarom veel te klimmen als het niet noodzakelijk is? De natuurlijke grondslagen geven overal den aard der behoeften te kennen, of wel gezigtkundig [= optisch] beoordeeld, zullen de groote afstanden der gebouwen van de wegen enz. naar derzelver afstanden verhooging van grondslag vorderen, hetwelk de zoogenaamde voet voor het gebouw zelve is voor elke berekende omstandigheid, hetwelk duidelijk te zien is, dat niet is gedaan, bij voorbeeld aan het Stadhuis van Rotterdam, dat van Utrecht, enz. alwaar tot het uiterste is overdreven en met regt daarvan kan worden gezegd: »dat de kolommen op zolder staan« waar uit volgt, dat die voet nimmer hooger zal zijn in bijna alle bekende monumentale gebouwen in Europa, tenzij er meer overwegende redenen daarvoor hebben bestaan.

De tusschenruimte der kolommen, welke hier engelijk is genomen, is geoorloofd, maar alleen wanneer de hoofdingang alleen in de midden is bepaald, en de doorgang meerdere ruimte geeft voor de hoofdingang, hier is zulks verward zamengesteld, want al de deuren zijn even groot, hetwelk niet mag zijn, want aan allen behoort een hoofdingang te wezen, en deze is hier meer dan de helft te klein, en wanneer men den regel daarvoor van den grooten *Serlio* niet geheel wil volgen, waarom dan de duizende voorbeelden, welke bestaan, niet geraadpleegd, dat trouwens hoog noodig ware geweest en duidelijk is gebleken bij het voltooiën, zoodat de kroonlijsten met verstekken alleen boven den middeningang kon komen, maar niet op de zijdeuren, waarvoor men alstoen eene doorgaande kroonlijst heeft aangebragt en voor de pijlasters heeft weggezaagd, hetwelk dus op deze wijze geheel onzin is; - en nog bovendien wat moet eene doorgaande kroonlijst daar beduiden, of welk effect kan dezelve daar aanbrengen, daar deze voor het afwerpen van den regen van de gebouwen dienstig zijn, hetwelk daar geen plaats kan hebben, en wat meer is, de benaming van deze lijst bewijst reeds genoeg waar dezelve geplaatst moet worden, daar deze kroont, en bij gevolg boven aan een gebouw te huis behoort.

De drie glasramen (want zoo moet men dezelve noemen, met lofwerk, enz. en dat achter eene strenge Dorische orde, het is geen woonhuis!..) zijn veel te klein en moeten de breedte van de openingen der deuren hebben en zonder architraven, omdat het alleen openingen moet voorstellen (zonder openingen was beter) welke zoo zulks goed ware begrepen met stukken spiegelglas of onzichtbare glasroeden hadden behooren te zijn gesloten.

De keus van deze orde met vierkante hoekkolommen behoort tot de moeilijke, omdat de ronde kolommen van boven een zesde dunner moeten zijn dan van onderen, en de vierkante hier te lood opgaan en bij gevolg van boven niet in eene lijn komen zoo al hier het geval is, en tegen alle regelen der kunst aandruischt; het ware beter geweest de hoekkolommen mede op die wijze te verminderen, volgens het gevoelen van de meeste beroemde bouwmeesters, als ook de pijlasters daar achter, die echter beter waren van niet te zijn aangebragt, daar deze toch in de hoeken niet zijn herhaald, en in dit geval er zijn moesten; daarbij moeten wij verwonderd vragen, wat die opgaande hoek of sprong achter de vierkante hoekkolommen beduidt en zoo maar op het basement en tegen de kapiteel dood loopt, als ook de tweede snijding in den zijmuur, welke noch zin, noch stut heeft, maar eene onkunde verraadt, die onvergeeflijk is, zoo ook dat de geheele voorgevel niet juist tegen het kerkgebouw aansluit, maar aan den eenen kant terug en aan de andere zijde voorbij den kerkmuur springt - en verder dat het architraaf of legbalk op de kolommen nu alles breder als de bovenkant der kolom een soort van plaffon maakt, dat ongeoorloofd is zoo zamentstellen, want daar is men geheel vrij geweest om den regel te volgen die de natuur zelve aan de hand geeft; want legt over de kapiteelen eene balk en laat aan de balk boven de kapiteelen een idem balk, die tot den muur van het gebouw doorgaat, zoo zal men, door daar eene vloer overteleggen, van zelve drie hooge plaffons krijgen, ten minste zoo diep als de balk dik is en dat is het minste wat men mag nemen; - maar hier had een architraaf en fries en waterlijst in elke kasson of afdeeling zijne volle hoogte moeten hebben en op elk dezer plaffonnen een groote rozet verheven de dikte der waterlijst, of ander ornament, moeten zijn aangebragt, maar geen plaffon met smalle bandjes en lofwerk zoo plat als voor eene gewone zaal. - Ook de architraven moesten aan den onderkant met afdeelingen in verdiepingen en lofwerk zijn versierd. - en dat alles doet ontwaren, dat men geen waar denkbeeld heeft gehad van eene peristijl te bouwen, noch den aard van dezen hoogen bouwtrant te gevoelen, daar zulks duidelijk blijkt van alles aldaar wit voortstellen, hetwelk onzin is. Want elk mensch zal begrijpen, dat wanneer men op de kolommen eene doorgaande balk legt of stukken Breemersteen, dat dan zoowel de voor als onderkant van dien balk of steen, dezelfde natuur is en blijft, en hier de voorkant Breemersteen en de onderkant wit...! dus onnatuurlijk; bijgevolg had het plaffonwerk van het portaal geheel van Breemersteen gebouwd zijnde, moeten zijn voorgesteld, als ook de kapiteelen, welke hier blaauwe steen is met zwarte bandjes, enz., dat hoegenaamd geen zin heeft en alleen de keuze van wansmaak is.

Tweede deel, gepubliceerd 18 december 1840

Verder merken wij aan, dat de kroonlijst, fries en architraaf der voorgevel had behooren omtegaan tot zoover de bekisting van den toren op het dak op alle afstanden zichtbaar is, omdat de bedoeling van het voorportaal en toren één geheel moet voorstellen, dat voor de kerk ligt, en alzoo geene lijst op den hoek om karnissen als aan een burgergevel, - dat het frontespies en het geheele hoofdgestel van steen had behooren te zijn, om zelfde werk te hebben.

Nimmer hadden wij den voet van den toren, zoo als deze hier moet heten, over het geheele dak van het fronton geworpen, alleen om met den vierkant van het fries der gevel strooken; - waarvoor zoveel sprong? hetwelk een ligchaam maake dat alles verdringt, en dat met zoo veel lijstjes en bandjes, dat alles vlak had behooren te zijn; dat deze voet te veel sprong heeft, bewijst, wanneer men dezelve op zijde ziet, alsdan ziet men, dat de achter zijde van den toren beter geproportioneerden voet heeft dan voor en opzijde - en naar onze meening kunnen deze bekistingen om derzelver groote sprongen nimmer het denkbeeld voeden, dat dezelve tot eenen natuurlijken voet des torens kunnen dienen en wanneer wij deze van steen denken te zijn, zoo als die voorstelt, vervat deze gedachte door de onnatuurlijke dragt der sprongen, welke geene loodlijnige of gewelfde drag hebben; - maar nog eens, waarom deze voeten niet van steen

gemaakt, daar het duidelijk blijkt dat het eerste gedeelte des torens van steen moest zijn, en om dit kleine gedeelte van steen te bekomen van uit den waterstand der gragt is opgemetseld met zeer groote kosten, en waarom, omdat dat stukje van het gebouw steen moest zijn en eenen steenen toren moet heeten, daar het verdere in omvang alles meer dan drierivierde hout is, neen! wanneer dan zooveel houtwerk uit economie (zoo als zulks zal worden genoemd en wij op verre na niet eens zijn, en het tegendeel vermeenen te kunnen bewijzen) wordt aangebragt, dan had de klokketoren even zoo goed van hout en eene enorme kosten bespaard kunnen zijn, daar de klokkestoelen, zoo die door deskundigen worden gemaakt, gelijk de ouden zulks meesterlijk hebben verstaan, even goed op het regtstand van het gebouw kunnen dragen, zonder eenige behoefte te hebben aan een steen omkleedsel en alzo hier alleen keuze is, onder doel - en verder had alsdan nog het regtstand des torens van Bremersteen of Goudsche klinkers behooren te zijn gemetseld, om alles eene kleur te geven, en dat kakebont rood niet in de geheele voorgevel moeten zijn - en nog minder voor de pilasters, welke zeker van denzelfden steen of kleuren moesten zijn als de kapitelen, welke nu door den afstand alleen schijnen te zweven en het omgekeerde effect doen van de kapitelen van de gevel. - Zoo ook had deze steenen toren, om de welstand te verkrijgen, zeker twee ellen hooger moeten zijn, als ook op het vierkant zeker een el meerder hoogte voor het voetstuk van het ronde gedeelte des torens, met trapsgewijze verminderingen aangebragt, alsdan had men op alle afstanden het beginsel of basementen der kolommen gezien en alles meerdere rijzing verkregen, alsmede had op de ronde kroonlijst een plint moeten zijn, alvorens het koepeldakje te beginnen, en niet dadelijk op de lijst, zoo als hier zonder smaak is bewerkt en bovendien had de koepel eene elliptische (langwerpigronde) vorm moeten hebben, hetwelk overbekend is voor de samenstelling der koepeldaken; en op deze koepel had mede eene kleine verhooging moeten zijn, goed zichtbaar op alle afstanden als voet voor het kruis, enz., hetwelk in een gesneden vorm zoude moeten zijn; - dit een en ander doet zien, dat het optische bij het ontwerpen van dit plan in het geheel niet is in acht genomen en zulke ontwerpen, bouwkundig voorgesteld, welligt voldoen, maar bij de uitvoering zich immers nimmer alzo blijven vertoonen, en men verpligt is zoodanige ontwerpen naar de plaats en afstanden die bestaan behoorlijk in perspectief te bewerken, alsdan kan men oordeelen of zulks het gewenschte effect zal doen hetwelk men verlangt, en men vermeende dat in het bouwkundige plan zouden bestaan - en zonder dat is het niet mogelijk zeker te zijn van eenen goeden uitslag; want als het gebouwt is, ja dan ziet men de gebreken, maar te laat - het is bijna een algemeen gebrek, dat velen die bouwen, zulks achterwege laten, om de zeer eenvoudige reden, dat zij deze hooge wetenschap niet grondig kennen noch kunnen toepassen.

In de verdeling van de acht kolommen voor de koepel, welke hier Corinthische orde schijnt te wezen, zijn de tusschenruimten veel te wijd, en hadden in dit gegeven geval op elke afdeling twee moeten geplaatst zijn, om het ijle en het weinig solide voor het oog te bevredigen, hetwelk een ieder kan beoordeelen, want als men het ongelukkig geplaatste zwarte hek tusschen de kolommen zich voorstelt doortegaan tot boven aan het architraaf zal het het lichtwerk van eene papagai kooi aanduiden; - beter ware het geweest de kolommen drie vierde sprong te geven uit het regtstand van portiques, en alzo zoude alles meer eenheid met het zware der voorgevel hebben bekomen. Deze geheele beoordeeling is met het doel, om den geest van het werk, zoo als het daar is voorgesteld, te behouden, daar wij anders alles, wat op het gebouw staat, afkeuren, als zijnde zonder smaak gedacht, en niet bij het front behoorende; dit gevoelen is gellende, al konde men vele dergelijke samenstellingen van dien aard bijbrengen, want deze zouden eene gelijke beoordeeling moeten ondergaan, en die meestal bij ons overbekend zijn.

De omvang van het gebouw zal wel niet vatbaar zijn voor strengere beoordeeling van de daaraan gegevene proportie, want bij deze bouw op beperkte terreinen moet men bezigen wat men heeft, dat trouwens aan den bouwmeester het onaangenaamste is van bijna nimmer in steden voor de grondontwerpen vrij te zijn.

Voor het overige is alles inwendig zoo gevolgd naar bekende lokalen van dien aard in korte jaren in ons land gebouwd, dat wij die met meerdere of mindere gebreken hier herhaald vinden, als: de kolommen en pilasters op zulk eene hoogte te plaatsen, en dat alleen op een voetstuk zonder de minste bouwkundige lijnen aangeduid, enz. - Zoo vragen wij ook, en welligt de gansche gemeente, waarom zoo veel lofwerk in het plafon, bestaat de schoonheid van een lokaal in de versieringen of in de goed geëvenredigde gedaante? Dat men deze vraag slechts op den mensch toepasse en elk zal het antwoord gevoelen. - In één woord, wanneer men de plaats van het altaar bedekt, zal niemand het voor die plaats houden, waar de geloovigen zich voor den Allerhoogste buigen, maar in eene zaal vermeenen te zijn tot gezellige genoegens bestemd - en het is als of men dezen indruk heeft gevoeld en later getracht geheel weg te nemen, daar van de tombe af te rekenen tot aan het gewelf, wij weten niet regt hoeveel malen, het geheiligde teeken van Christus is aangebragt...! In één woord, eene samenstelling, die daar niet te huis behoort en niet alzo had behooren te zijn.

Alle verdere beoordeeling over het al of niet breeder moeten zijn van het kerkgebouw, dewijl de ruimte daarvoor bestaat, zullen wij daarlaten, daar al het verdere veelal door eene Commissie voor den bouw wordt geregeld, hetgeen welligt hier ook het geval heeft kunnen zijn; welke maatregelen van voorzorg meestal ellendig uitvallen daar dezulken bij de verkiezing of in den loop der omstandigheden zelfs beginnen te gelooven kennis van zaken te hebben en hunne gevoelens met of zonder eigenbelang doordringen. Wij behouden aan ons hierop terug te komen, aangaande den aard en volvoering van het boven bedoelde kerkgebouw aan het algemeen gebruik te toetsen in hoeverre het belang van de gemeente al of niet door de Commissie van dezen bouw is volbragt.

En hiernede zullen wij voorloopig besluiten met de verzekering, dat wij zullen voortgaan met al datgene streng te beoordeelen, hetwelk in dien stijl of smaak mocht worden gebouwd, hetwelk tot blijvende monumenten in ons vaderland en stad zouden ontstaan, waarna de bekwaamheden onzer eeuw in dat vak door elk deskundige zoude worden beoordeeld; als of al zoodanige gebouwen in dit tijdvak de standaard der bouwkundige bekwaamheden in ons land zoude zijn, en met regt door het nageslacht daarvoor zoude worden gehouden, waardoor de zorg voor het goede dezer zaak zal vermeerderen, door zich meer te bekwaamen in al de vakken van kunsten en wetenschappen, welke onafscheidelijk tot de edele bouwkunde behoort en met de klassieke kunstwereld zich bekend te maken, en daardoor te gevoelen, dat het niet genoeg is alleen voor behoeften materialen te bezigen, maar om dezelve aan te wenden en te trachten het ware gedaante schoon (om zich eens tegen de gevoelens van *Camper** uit te drukken) te vormen; en alsdan ook mede te arbeiden aan de zoo nuttige kritiek, zoodat wij daardoor dan zeker ook leerende geleerd zullen worden, want de wrijving geeft de vonk.

* Sebastiano Serlio (1475-1555), vooraanstaand architectuurtheoreticus uit de Italiaanse renaissance.

** Petrus Camper (1722-1789), geneeskundige en natuuronderzoeker, tevens vooraanstaand kunstgeleerde.

Verklarende woordenlijst van bouwkundige termen

absis	overwelfde, meest halfronde koornis, die de kerk aan de altaarzijde afsluit
ante	uit de antieke architectuur overgenomen vierkante wandpijler op de hoek van een voorgevel
architraaf	onderste balk in het hoofdgestel
cannelure	meest van boven tot onder doorlopende verticale groef in zuilen, die dient om het zonlicht te breken
Composiete orde	uit de Romeinse tijd stammende combinatie van de Ionische en Korinthische orde
cupola	klassiek vormgegeven koepeltorentje op de voorgevel van een kerk
distyle-in-ante	portico met twee zuilen tussen de anten
Dorische orde	de eenvoudigste van de drie Griekse zuilenordes, met vrijwel onversierd kapiteel
frontispice	zie fronton
fronton	driehoekige gevelbekroning met flauwe hellingen, meest ter afsluiting van een rij zuilen of pijlers met hoofdgestel
galerij	door zuilen of pijlers gedragen verdieping boven de zijschepen, ter weerszijden van het middenschip, of over een gedeelte van het middenschip
halfzuil	zuil die ongeveer ter halver dikte voor een muur of pijler uitspringt
hoofdgestel	het naar speciaal klassiek voorschrift gelaagde, uit horizontale balken opgebouwde lijstwerk dat op een rij zuilen of pijlers rust
intercolumnium	de tussenruimte tussen twee zuilen
Ionische orde	de middelste van de drie Griekse zuilenordes, waarvan het kapiteel zich door grote voluten onderscheidt
koor	priestergedeelte van een kerk, waar het hoogaltaar staat, meest in het oosten tegenover de hoofdingang gelegen
Korinthische orde	de hoogste van de drie Griekse zuilenordes, waarvan het kapiteel zich door acanthusbladeren onderscheidt
metopen	de rechthoekige vakken tussen triglyphen in een Dorisch fries
pedestal	voetstuk van een zuil of pijler
pediment	zie fronton
peristyle	zie portico
pilaster	uit de wand stekende vierkante muurpijler met kapiteel en basement van een klassieke orde; feitelijk projectie van een zuil in het platte vlak
portico	zuilengang voor de ingang van een kerk
portico-in-ante	zuilengang waarvan de uiteinden niet gevormd wordt door vrijstaande ronde zuilen, maar door vierkante wandpijlers, vaak in het verlengde van de zijmuren
postament	voetstuk van een zuil of pijler
schilddak	rechthoekig dak zonder eindgevels, waarvan de vier schuine zijden in een daknok samenkomen
schip	het voor leken bestemde rompgedeelte van een kerk tussen ingang en priesterkoor
travee	ruimtecompartment tussen twee opeenvolgende zuilen of pijlers in de lengterichting van een kerk
tribune	zie galerij
triglyphen	door twee of drie verticale inkervingen gekenmerkte, op regelmatige afstanden van elkaar geplaatste versieringen in een Dorisch fries

Gebruikte afkortingen

AAU	Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
AP	Aartspriester
APS	Archief aartspriesterschappen
BinZ	Ministerie van Binnenlandse Zaken
DG	Directeur-Generaal
G	Gouverneur
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
HI	Hoofdingenieur
K	Koning
KB	Kerkbestuur
Min	Minister
P	Pastoor
PASA	Parochiearchief St. Augustinus
PB	Archief Provinciaal Bestuur
RAU	Rijksarchief In Utrecht
RKE	Ministerie van R.K. Eeredienst
RW	Archief Rijkswaterstaat
SS	Archief Staatssecretarie

Literatuur

- Aa, Van der, 1839** ▶ A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 14 delen, Gorinchem, 1839-1851.
- Allan, 1856** ▶ F. Allan, *De Stad Utrecht en hare geschiedenis*, Amsterdam, 1856.
- Boschma, 1962** ▶ C. Boschma, 'Thomas Romein, een classicistisch bouwmeester in het Friesland van de negentiende eeuw', in: *Opus Musivum. Feestbundel M.D. Ozinga*, Gorcum, 1962, 439-467.
- Dunk, Von der, 1988a** ▶ T.H. von der Dunk, 'Een Kathedraal voor Amsterdam. Ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan van de voormalige Rooms-Katholieke parochiekerk van St. Antonius van Padua, bijgenaamd de Mozes & Aäronkerk, aan de Jodenbreestraat te Amsterdam', *De Sluitsteen*, 4 (1988) 3-17.
- Dunk, Von der, 1988b** ▶ T.H. von der Dunk, 'Dibbets en Dansdorp. Twee waterstaatsambtenaren als kerkenbouwers in het tweede kwart van de negentiende eeuw', *De Sluitsteen*, 4 (1988) 94-103.
- Dunk, Von der, 1989a** ▶ T.H. von der Dunk, 'Herbouwing zoals dezelve vroeger was. De wederopbouw van de Grote Kerk van Hoorn na de brand van 1838: een voorbeeld van 'cultuurbeleid' in de tijd van Koning Willem I', *Kunstlicht*, 10 (1989) no.1, 2-15.
- Dunk, Von der, 1989b** ▶ T.H. von der Dunk, 'Rijkswaterstaat en de Rooms-Katholieke kerkbouw in Gelderland', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, 80 (1989) 91-116.
- Dunk, Von der, 1990** ▶ T.H. von der Dunk, 'De financiering van de Rooms-Katholieke kerkbouw in Gelderland', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, 81 (1990) 107-129.
- Dunk, Von der, 1992** ▶ T.H. von der Dunk, 'Wat er staat is zelden Waterstaat. Overheidsbemoeienis bij de vormgeving van katholieke kerkgebouwen in Gelderland in het tweede kwart van de negentiende eeuw', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 41 (1992) 1-14.
- Dunk, Von der, 1993** ▶ T.H. von der Dunk, 'De ontwerper van de St.Catharinakerk gevonden?', *Maandblad Amstelodamum*, 80 (1993) 83-91.
- Elzinga, 1979** ▶ G. Elzinga, 'Het neoklassicisme', in: *Negentiende eeuwse kerkbouw in Friesland*, uitgave SMAF II, Leeuwarden, 1979, 109-115.
- Evers, 1941** ▶ G.A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*, Utrecht, 1941.
- Fluit, Van der, 1983** ▶ T.P.M. van der Fluit, 'De Waterstaat en de kerkbouw in Noord-Holland in de 19de eeuw', in: *Opening van zaken. Zes historische opstellen ter gelegenheid van het nieuwe Rijksarchief in Noord-Holland*, Haarlem, 1983, 77-101.
- Helvoort, Van, 1985** ▶ H.M.A. van Helvoort, *Bijdrage tot een studie van de Katholieke Waterstaatskerken in het bisdom van 's-Hertogenbosch*, getypte studie, Nuland, 1985.
- Hoogland, 1881** ▶ A.J.J. Hoogland, 'De Dominicanen te Utrecht', *AAU*, 9 (1881) 178-246.
- Hulzen, Van, 1985** ▶ A. van Hulzen, *Utrechtse kerken en kerkgebouwen*, Baarn, 1985.
- Jong, De, 1958** ▶ H. de Jong, 'Uit de bouwgeschiedenis der "Silo-kerk"', *Maandblad van Oud-Utrecht*, 31 (1958) 10-14.
- Jonge van Ellemeet, De, 1947** ▶ B.M. de Jonge van Ellemeet, 'De Utrechtsche Nederd. Hervormde Gemeente in jaren van overgang (1795-1824)', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1947-48, 128-149.
- Keikes, en Rosenberg, 1971** ▶ W.H. Keikes en H.P.R. Rosenberg, 'De Nieuwe Kerk te Zierikzee', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 70 (1971) 52-57.
- Liefland, Van, 1859** ▶ J. van Liefland, 'Kerkbouw te Utrecht', *Kronijk voor Utrecht's Beeldende Kunst en Nijverheid*, 2 (1859/60), 40-47.
- Lommel, Van, 1880** ▶ [A. van Lommel], 'Staat van het R.K. Kerkdistrict van Utrecht, waarover aartspriester is, de Hoog Eerw. Hr. Joannes van Engelen, Pastoor te Maarssen, 1807-8', *AAU*, 8 (1880) 101-109.
- Looyenga, 1990** ▶ A.J. Looyenga, *Van Waterstaatskerk tot Kathedraal. De St. Josephskerk te Haarlem en het werk van de Waterstaatsarchitect H.H. Dansdorp*. Haarlem reeks nr. 11, Haarlem, 1990.
- Meijer, De, 1981** ▶ A.K. de Meijer O.S.A., 'Rumoer in de Herenstraat. De Utrechtse augustijnenstatie', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1981, 276-313.
- Meijer, De, 1986** ▶ A.K. de Meijer O.S.A., *Augustinus in de Domstad. 350 jaar zielzorg van de Augustijnen 1636-1986*, Utrecht, 1986.
- Plantenga, 1936** ▶ J.H. Plantenga, 'Honderd jaar bouwkunst in Nederland en De Gids', *De Gids*, 100 (1936) no.4, 413-437.
- Rientjes, 1914** ▶ A.E. Rientjes, *De Roomse kerken van Utrecht*, z.pl., z.j. [Overdruk uit de officiële kerklijst van 1914-1920, exemplaar GAU].
- Rooyen, Van, 1912** ▶ A. van Rooyen, "'Silo', de vroeger 'St.Willibrorduskerk'", *Utrechtsch Jaarboekje*, 71 (1912) XXIII-XXXV.
- Rosenberg, 1972** ▶ H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, Den Haag, 1972.
- Scheltema, 1828** ▶ J. Scheltema, *Iets over de uitzetting van- en de verbeteringen en verfraaiingen in en om de stad Utrecht*, Utrecht, 1828.
- Smeets, 1913** ▶ R.G.R. Smeets, 'Aartspriester Gerrit van Nooy', *AAU*, 39 (1913) 1-165.
- Tillema, 1967** ▶ J.A.C. Tillema, 'Het werk van Pieter Adams in Delft', in: *Delftse Studiën. Feestbundel E.H.ter Kuile*, Assen, 1967, 329-341.
- Uil, 1988** ▶ H. Uil, *De Nieuwe Kerk te Zierikzee*, Zierikzee, 1988.
- Wilde, De, 1988** ▶ P.A. de Wilde, 'Waterstaatsstijl?', *Histechicon*, 14 (1988) no.3, 21-37.

Noten

- 1 Tot dusverre is nooit enigermate uitgebreid onderzoek gedaan naar de bouwgeschiedenis van deze kerk. Hulzen, Van, 1985, 115-116, beperkt zich tot een paar summier feiten. Het relevante gedeelte van Rientjes, 1914, 205-236, behelst naast een statiegeschiedenis vooral een beschrijving van het uiteindelijke gebouw en de inventaris, waarbij voor het eerste vermoedelijk slechts van kerkelijke, niet van overheidsarchieven gebruik is gemaakt. Hetzelfde, ditmaal zelfs opvallend summier over de kerkbouw van 1840: Meijer, De, 1986, aldaar slechts 33-35.
- 2 Ook over deze Zocher, de jongere broer van de bekende tuinarchitect Jan David junior (1791-1870), geboren 14 november 1797 te Haarlem en overleden 18 november 1863 te Utrecht, waar hij toen sinds lang als architect gevestigd was, is weinig meer bekend dan dat hij twee kerken (buiten de St. Augustinus de Grote Kerk van Hoorn, waarover later meer) en enkele buitenplaatsen bouwde, alsmede verantwoordelijk was voor de plantsoenanleg op de stadswallen in diverse steden. Zie - als meest recente bron (!) - het kunstenaarslexicon van Thieme-Becker, dl. XXXVI, 542.
- 3 Gegevens ontleend aan Rosenberg, 1972, catalogusgedeelte, 113-160.
- 4 Zie: Evers, 1941, 39.
- 5 Vgl. o.m. Jonge van Ellemeet, De, 1947, 145-146.
- 6 Meijer, De, 1986, 11.
- 7 Meijer, De, 1986, 17.
- 8 Daarover naast Rientjes, 1914, 211-214; en Meijer, De, 1986, 22-25, vooral uitvoerig Meijer, De, 1981, 276-313.
- 9 Geciteerd naar Meijer, De, 1986, 24.
- 10 Meijer, De, 1981, 296-297.
- 11 Lommel, Van, 1880, 101.
- 12 Smeets, 1913, 142; Meijer, De, 1986, 30.
- 13 Zie bericht in *De Godsdienstvriend*, IX (1822) 146. Over de kerk: Rooyen, Van, 1912, XXIII-XXXV; Jong, De, 1958, 10-14. Over de oorspronkelijke oriëntatie bestaat verschil van mening. Volgens Rientjes, 1914, 90-91; en Meijer, De, 1986, 30 - beide zonder nadere argumentatie - kreeg de kerk al in 1822 zijn ingang naar de Heerenstraat; maar volgens Hoogland, 1881, 212; Rooijen, Van, 1912, XXIX; en Jong, De, 1958, 12, kwam deze pas bij een verbouwing in 1848 tot stand, toen men de richting van de kerk omgedraaid zou hebben. Een opmerking in de brief van een zekere J. Ooms Ezn. aan een helaas anonieme weledelgestrenge heer, dd. 14-2-1841 (GAU, PASA, 2) schijnt er echter op te wijzen dat deze omkering al voor de overname van de oude kerk door de seculiere pastoor J. Hartman was geschied, en ook de gevonden plattegrond van het vergrotingsplan, dat vervolgens in 1841 in opdracht van de laatste vervaardigd werd (bijlage bij brief G aan DG, 29-7-1841 no. 10, ARA, RKE 531: 31-7-1841 no. 2005/5), wijst daar op.
- 14 Scheltema, 1828, 44.
- 15 Meijer, De, 1981, 301.
- 16 Geciteerd naar Meijer, De, 1981, 302.
- 17 Brieven van Lux aan P van 3-8-1838 en 20-8-1838, GAU, PASA, 100. Voorts is er sprake van een brief inzake Stas' bouwplan van de directeur-generaal zelf aan het adres van Stas' parochiaan R. Dufour, ontvanger der directe belastingen te Utrecht (brief DG aan Dufour, 11-5-1838, GAU, PASA, 100).
- 18 Ook de in n. 13 genoemde brief van J. Ooms Ezn., aan een onbekende wijst daarop.
- 19 Vgl. Memo BinZ, bijl. bij brief Min BinZ aan K, 30-10-1837 no. 2, ARA, RKE 1184: doss. 153.
- 20 Request P + KB aan DG, dec. 1836, ARA, RKE 476: 13-12-1836 no. 2945/7. Ook in: GAU, B&W 94: deel 1837 jan/feb, bijl. no. 6.
- 21 Ibidem.
- 22 Brief B&W aan G, 2-1-1837 no. 7, ARA, RKE 482: 30-6-1837 no. 1471/7. Ook in: RAU, PB 5828: 6-1-1837 no. 8; GAU, B&W 94: deel 1837 jan/feb, bijl. no. 7.
- 23 Brief G aan AP, 6-1-1837 no. 8, RAU, PB 5828. Ook in: RAU, APS 1063.
- 24 Brief DG aan G, 16-12-1836 no. 3006/21, ARA, RKE 476. Ook in: RAU, PB 5827: 19-12-1836 no. 7.
- 25 Zie brief VS aan AP, 26-1-1837 no. 1220/93, RAU, APS 2564 en RAU, APS 1050: 28-1-1837 no. 95/49. Zie ook brief AP aan P, 29-1-1837, no. 706/43, RAU, APS 1085; ook in: GAU, PASA, 100.
- 26 Brief Rademaker aan AP, 4-2-1837, RAU, APS 1076.
- 27 Brief Rademaker aan AP, 22-2-1837, RAU, APS 1076.
- 28 Brief AP aan G, 22-11-1837 no. 192, RAU, PB 5838: 24-11-1837 no. 4. Ook in: RAU, APS 1070. Vgl. ook brief AP aan DG, 2-12-1837 no. 195, ARA, RKE 488: 4-12-1837 no. 2965/18. Ook in: RAU, PB 5838: 29-11-1837 no. 3; RAU, APS 1070.
- 29 Gedr. circulaire van P, mrt 1837, GAU, PASA, 100.
- 30 Brief P aan ?, 11-4-1837, ARA, RKE 482: 30-6-1837 no. 1471/7. Ook in: RAU, PB 5833: 28-6-1837 no. 11.
- 31 Nog steeds in ARA, RKE 482: 30-6-1837 no. 1471/7.
- 32 Over deze kerk recentelijk: Dunk, Von der, 1993, 83-91.
- 33 Vgl. foto bij Wilde, De, 1988, 30.
- 34 Vgl. daarover: Dunk, Von der, 1992, 1-14.
- 35 Vgl. Dunk, Von der, 1988a, 5-7.
- 36 Afgebeeld bij Tillema, 1967, 330.
- 37 Afgebeeld in Plantenga, 1936, 413-436.
- 38 Daarover Boschma, 1962, 455-457.
- 39 Mogelijk bevond zich daaronder de provinciale hoofdingenieur van Rijkswaterstaat, J.A. Blanken, tenzij deze pas later door Van

- Toulon zelf om advies gevraagd is. In brief G aan DG, 28-6-1837 no. 11, ARA, RKE 482: 30-6-1837 no. 1471/7 (ook in: RAU, PB 5833) wordt gemeld dat de hoofdingenieur geen overwegende bezwaren tegen het voorliggende plan heeft, behalve dat het plan zonder extra kosten voor enige 'vereenvoudiging en vervraaying tevens vatbaar scheen'. Omdat enerzijds in de daaraan voorafgaande twee maanden m.b.t. deze kerk geen brieven tussen gouverneur en hoofdingenieur gewisseld zijn, zodat een eventueel advies van de laatste aan de eerste mondeling geschied moet zijn, en anderzijds de door B. en W. geraadpleegde 'deskundigen' nergens nader gespecificeerd worden, is het zeer wel mogelijk dat zich onder de laatsten ook de hoofdingenieur bevond. Gebruikelijk was overigens dat de gouverneur hem raadpleegde en niet de burgemeester. Op de vergadering van de commissie van fabricage van 22-4-1837, waarin het advies van het stadsbestuur werd opgesteld, waren overigens slechts de wethouders Van Musschenburg en Nipoen, en het raadslid Leyssius aanwezig; zie: Notulen Kommissie van Fabrikage 1835-'39, 1837: p.27-28, GAU, B&W 390.
- 40 Brief B&W aan G, 2-5-1837 no. 16, RAU, PB 5832: 10-5-1837 no. 11. Ook in: GAU, B&W 94: deel 1837 mei/juni, bijl. no. 16.
- 41 Brief DG aan AP, 17-7-1837 no. 1649/8, ARA, RKE 483. Ook in: RAU, PB 5834: 19-7-1837 no. 5.
- 42 Brief KB aan B&W, 7-10-1837, ARA, RKE 486: 31-10-1837 no. 2574/3. Ook in: RAU, PB 5837: 13-10-1837 no. 10; GAU, B&W 94: deel 1837 sep/okt, bijl. no. 152.
- 43 Vgl. bijgevoegde taxatie van meestertimmerman A. Limbeek en meestermetelselaar P. Maas dd. 28-10-1837, ARA, RKE 486: 31-10-1837 no. 2574/3.
- 44 M.u.v. de pentekening van de plattegrond - thans in de Topografische Atlas van het ARA ondergebracht (RK-ARA-2e Afd-1838-3 GF 88377) - nog allen in ARA, RKE 486: 31-10-1837 no. 2574/3.
- 45 Daarover: Elzinga, 1979, 111-112.
- 46 Vgl. over Zochers Hoorne kerkfront: Dunk, Von der, 1989a, 13-14.
- 47 Daarover Looyenga, 1990, m.n. 45-49.
- 48 Daarover Uil, 1988, 13-17. Zie ook: Keikes, en Rosenberg, 1971, 52-57.
- 49 Brief B&W aan G, 9-10-1837 no. 153, RAU, PB 5837: 13-10-1837 no. 10. Ook in: GAU, B&W 94: deel 1837 sep/okt, bijl. no. 153.
- 50 Brief G aan DG, 28-10-1837 no. 1, ARA, RKE 486: 31-10-1837: no. 2574/3.
- 51 Brief DG aan G, 8-11-1837 no. 2675/12, ARA, RKE 487. Ook in: RAU, PB 5838: 13-11-1837 no. 10.
- 52 Ibidem.
- 53 Brief G aan DG, 20-12-1837 no. 14, ARA, RKE 488: 21-12-1837 no. 3132/8. Ook in: RAU, PB 5839.
- 54 Brief AP aan G, 22-11-1837 no. 192, RAU, PB 5838: 24-11-1837 no. 4. Ook in: RAU, APS 1070.
- 55 Brief AP aan DG, 2-12-1837 no. 195, ARA, RKE 488: 4-12-1837 no. 2965/18. Ook in: RAU, PB 5838: 29-11-1837 no. 3; RAU, APS 1070.
- 56 Zie aantekeningen in de marge van brief AP aan DG, 2-12-1837 no. 195, ARA, RKE 488: 4-12-1837 no. 2965/18.
- 57 Request KB aan K, 11-4-1838, ARA, RKE 492: 17-4-1838 no. 838/2. Ook in: GAU, PASA, 100. Een drietal ingezetenen zendt dezelfde dag een request naar hetzelfde adres om dit te ondersteunen; zie request lnw aan K, 11-4-1838, ARA, RKE 492: 17-4-1838 no. 839/3.
- 58 Brief DG aan K, 26-4-1838 no. 917/6; ARA, RKE 492; ook in ARA, SS 4363: 6-5-1838 no. 125.
- 59 Ibidem.
- 60 Brief DG aan G, 28-5-1838 no. 1165/11, ARA, RKE 493.
- 61 Brief SvS aan DG, 6-5-1838 no. 125, ARA, RKE 493: 8-5-1838 no. 1008/2; ook in ARA, SS 4363.
- 62 Meijer, De, 1986, 34.
- 63 Ik heb daarvan nergens in de archieven van RKE, PB, B&W, APS of PASA, enig bewijs kunnen vinden. Ook het desbetreffende bouwplan is niet gevonden, tenzij het - wat hoogstwaarschijnlijk het geval is - identiek is met dat van twee maanden eerder, in ARA, RKE 486: 31-10-1837 no. 37.
- 64 Brief KB aan DG, 4-6-1838, ARA, RKE 494: 8-6-1838 no. 1243/1.
- 65 Over de rol van Rijkswaterstaat in de kerkbouw naast Dunk, Von der, 1992, 1-14; en Looyenga, 1990, ook provinciegewijs: voor Gelderland: Dunk, Von der, 1989b, 91-116; Dunk, Von der, 1990, 107-129; voor Noordholland: Fluit, Van der, 1983, 77-101; voor Noordbrabant: Helvoort, Van, 1985.
- 66 Brief DG aan G, 8-6-1838 no. 1244/2, ARA, RKE 494.
- 67 Brief HI aan G, 16-6-1838 no. 180, RAU, PB 5845: 18-6-1838 no. 9. Ook in: RAU, RW 36: 180.
- 68 Brief P aan G, 24-7-1838, RAU, PB 5846: 30-7-1838 no. 12.
- 69 Zie KB van 12-8-1838 no. 55, ARA, RKE 496: 20-8-1838 no. 1831/2; ook in ARA, SS 4392.
- 70 Brief G aan DG, 1-8-1838 no. 12, ARA, RKE 496: 2-8-1838 no. 1697/5. Ook in: RAU, PB 5846: 30-7-1838 no. 12.
- 71 Brief DG aan K, 16-8-1838 no. 1810/7, ARA, RKE 496; ook in ARA, SS 4394: 19-8-1838 no. 90.
- 72 KB van 19-8-1838 no. 90, ARA, RKE 496: 27-8-1838 no. 1882/3; ook in ARA, SS 4394.
- 73 Brief G aan HI, 30-8-1838 no. 1, RAU, RW 35:76; brief G aan HI, 30-11-1838, RAU, RW 35:107; brief HI aan Opzichter, 10-12-1838 no. 262, RAU, RW 36:262.
- 74 Disp DG, 28-8-1838 no. 1906/10, ARA, RKE 496.
- 75 Brief P aan DG, 7-9-1838, ARA, RKE 497: 8-9-1838 no. 1974/3.
- 76 Request KB, 6-11-1838, ARA, RKE 499: 12-11-1838 no. 2529/1; brief G aan DG, 11-12-1838, ARA, RKE 500: 12-12-1838 no. 2839/7.
- 77 Brief DG aan K, 3-1-1839 no. 44/14, ARA, RKE 501; ook in ARA, SS 4438: 4-1-1839 no. 86. Desondanks blijft toestemming niet uit; bij KB van 4-1-1839 no. 86, ARA, RKE 501: 9-1-1839 no. 88/1 (ook in ARA, SS 4438) wordt deze verleend.
- 78 Brief KB aan DG, 15-10-1838, ARA, RKE 498: 16-10-1838 no. 2284/1. Ook in: GAU, PASA, 100.
- 79 Brief HI aan G, 22-10-1838 no. 231, RAU, PB 5849: 23-10-1838 no. 1. Ook in: RAU, RW 36: 231.
- 80 Tekeningen als bijl. bij brief G aan DG, 23-10-1838 no. 1, ARA, RKE 498: 25-10-1838 no. 2368/8. Ze zijn helaas door de slechte

kwaliteit niet reproduceerbaar.

- 81 Afgaande op de verderop te behandelen kritiek in *De Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant* van 18 december 1840 lijkt het dat aanvankelijk nog wel van zo'n trapvormige opzet sprake was.
- 82 Disp. DG, 27-10-1838 no. 2393/9, ARA, RKE 498. Ook in: RAU, PB 5850: 1-11-1838 no. 1; RAU, APS 1064; GAU, PASA, 100.
- 83 Brief P aan DG, december 1840, ARA, RKE 524: 29-12-1840 no. 3223/10.
- 84 Brief AP aan VS, 20-3-1841 no. 143, RAU, APS 2573: 22-3-1841 no. 319. Ook in RAU, APS 1058.
- 85 Aa, Van der, 1839, XI, 451.
- 86 Allan, 1856, 71.
- 87 Liefland, Van, 1859, 43.
- 88 Aan het eind van dit artikel als bijlage integraal opgenomen.
- 89 Zie dienaangaande: Dunk, Von der, 1988b, 101-102.
- 90 Request P + KB aan K, 15-12-1840, GAU, B&W 94: deel 1841 jan/feb, bijl. no. 30.
- 91 Brief B&W aan G, 11-1-1841, no. 31, RAU, PB 5876: 15-1-1841 no. 8. Ook in: GAU, B&W 94: deel 1841 jan/feb, bijl. no. 31.
- 92 Brief G aan DG, 23-1-1841 no. 8, ARA, RKE 525: 25-1-1841 no. 282/9. Ook in: RAU, PB 5876: 15-1-1841 no. 8.
- 93 Disp. DG, 19-3-1841 no. 805/14, ARA, RKE 527.

Van blijvenden heelrijken invloed

*De stichting van de Kamer van Koophandel
en Fabrieken te Utrecht (1824-1852)*

P. D. 't Hart

Op 1 juni 1852 installeerde burgemeester mr N.P.J. Kien in 'de stads-huizinge genaamd het IJzeren Hek' aan de Breedstraat de Utrechtse Kamer van Koophandel en Fabrieken. De heren zullen zich wel hebben herinnerd dat er tussen 23 juli 1842 en 1 september 1843 ook al zo'n Kamer had bestaan die in hetzelfde huis had vergaderd: drie van hen

Dr P.D. 't Hart (1933) studeerde in Utrecht. Hij werkte als docent geschiedenis bij het Middelbaar Onderwijs, vervolgens als docent economische en sociale geschiedenis bij de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht, promoveerde in 1983, schreef een aantal publikaties - vooral over de stad Utrecht in de vorige eeuw - en is thans verbonden aan het Universiteitsmuseum.

waren toen lid geweest. Er was daarna een onverkwikkelijke discussie ontstaan tussen het gemeentebestuur en de Gouverneur van de Provincie over de hoogte van het budget van de Kamer. De onenigheid liep zo hoog op dat de leden van de Kamer

aan de koning hun ontslag aanboden. Het gemeentebestuur had een onverzettelijk standpunt ingenomen uit onvrede over het betuttelend optreden van de hogere overheden en omdat het weinig waarde hechtte aan het bestaan van een eigen Utrechtse Kamer. Ook in de jaren twintig was het niet gelukt er een op te richten omdat het gemeentebestuur verwachtte dat de kosten hoger zouden zijn dan de baten.

Op 10 mei 1841 behandelde het Utrechtse college van Burgemeester en Wethouders een brief van de Gouverneur van de Provincie. Daarin wees hij de gemeentebesturen - in opdracht van de Minister van Binnenlandse Zaken - op het belang dat de regering hechtte aan Kamers van Koophandel en Fabrieken. In een aantal plaatsen bestond er al een. Hun voornaamste functie was het adviseren van de regering en de gemeentebesturen. De omvang verschilde per plaats. De Amsterdamse Kamer telde 39 leden, de Rotterdamse 21. De andere steden konden kiezen tussen negen of twaalf leden die de koning selecteerde uit drietallen die de gemeentebesturen voorstelden.

De Minister van Binnenlandse Zaken vond dat er te weinig Kamers waren. Hij vermoedde dat de gemeentebesturen bang waren voor een hoge post op de stedelijke begroting. In werkelijkheid ging het om kleine bedragen: de Amsterdamse Kamer kostte per jaar f 4100,-, die van Rotterdam f 2000,-. In andere steden moesten de Kamers met minder rondkomen: in Schiedam met f 650,-, Leiden f 475,-, Maastricht f 380,-, Vlissingen f 375,-, Roermond f 150,- en Vaals zelfs met maar f 20,- per jaar. De leden van de Kamers kregen geen vergoeding. De gemeenten moesten alleen zorgen voor een verwarmde en verlichte vergaderruimte waar de heren 'van tijd tot tijd' konden vergaderen. Verder waren er wat kosten voor schrijfbodigheden, porti en 'eenige toelage' voor de secretaris en de bode. Voor het geld hoefden de gemeenten het dus niet te laten. Als Utrecht zou besluiten een Kamer te stichten, wilde de Gouverneur graag een voorstel ontvangen.

Ook in 1824 en 1829 was in Utrecht gesproken over de oprichting van een Kamer. In binnen- en buitenland kende men toen al vergelijkbare instellingen. Omstreeks 1670 hadden Amsterdam en Rotterdam 'Collegies van Commerce' waarin kooplieden zaten die de belangen van hun stiel behartigden. In de Franse en Bataafse Tijd werd de Kamer van Koophandel in ons land geïntroduceerd, naar voorbeeld van Frankrijk, onder andere in Maastricht, Venlo, Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en Middelburg. Ze adviseerden de regering over alles wat de handel betrof.

Koning Willem I liet ze voortbestaan en stelde in 1815 de regels op waarbinnen ze opereerden. Hij wilde ze gebruiken als beleidsinstrument om de economische ontwikkeling beter te kunnen stimuleren. De Kamer was er dus niet om de belangen van de leden te behartigen, maar om de regering te adviseren. De koning wilde de industrialisatie van het land bevorderen en schreef daarom voor dat de Kamers van Koophandel en Fabrieken (zoals ze voortaan werden genoemd) voor eenderde samengesteld moesten zijn uit fabrikanten.

Het aantal groeide zeer langzaam. Stedelijke overheden zullen er niet veel voor hebben gevoeld er een te stichten omdat een Kamer in de eerste plaats adviesorgaan was voor de regering maar sedert 1818 wel voor rekening kwam van de gemeente. Dat bleek bijvoorbeeld in 1824 toen het Utrechtse gemeentebestuur aan de Gouverneur vroeg een Kamer te stichten omdat de stad 'waarlijk niet onder

de geringere gemeenten kan gesteld worden, en waarin, gelijk de dagelijksche ondervinding leert, zoo veel handel wordt gedreven'. De Gouverneur (in 1824 was dat J.M. baron van Tuyll van Serooskerken van Vleuten) wees op de financiële verantwoordelijkheid van de gemeenten. De begrotingen moesten worden goedgekeurd door de Minister van Nationale Nijverheid en Koloniën als het om een bedrag beneden f 2000,- ging, anders door de koning. 'Ik weet niet, of UEd. Achtb. van deze laatste bepaling hebben kennis gedragen, en of UEd. Achtb. indien dit het geval niet mogt zijn geweest, na deze opheldering nog zullen oordeelen, dat de bedoelde kosten in eene genoegzame mate zullen opgewogen worden door het nut, hetwelk uit het bestaan eener Kamer van Koophandel en Fabrieken in de stad Utrecht voor derzelver ingezetenen kan voortvloeiën'. Het lijkt wel alsof de Gouverneur adviseerde er maar van af te zien. Het enige bedrag dat in zijn brief werd genoemd, 2000 gulden, was ook hoog genoeg om er eerst nog maar eens over na te denken.

Toen de Gouverneur (inmiddels was dat F.J. ridder van Ertborn) in 1829 belangstellend informeerde hoe het in Utrecht stond met de plannen uit 1824, antwoordden B. en W. dat de gemeente had besloten ervan af te zien omdat 'de uitgaven, welke zoodanige inrigting veroorzaakt, niet zouden kunnen opwegen, tegen het voordeel of gerief, dat van dezelve konde verwacht worden'. De gemeenteraad had bovendien vastgesteld 'dat eene dusdanige kamer voor als nog voor deze stad niet van genoegzaam aanbelang wordt geacht te zijn, immers niet vergoeden[d] de belangrijke kosten daarvoor benoodigd'. En hoewel de Gouverneur er op wees dat in verscheidene steden de Kamer niet meer kostte dan f 300,- per jaar, bleef het Utrechtse gemeentebestuur bij zijn besluit.

De Kamers werden in de loop der jaren steeds meer instellingen die ook de plaatselijke belangen en vooral die van de eigen beroepsgroepen behartigden.¹ Maar in 1841 bestond er in Utrecht nog steeds geen. Sommigen vonden dat eigenlijk onaanvaardbaar voor een stad 'bloeiende door binnenlandschen koophandel, hoe langs hoe meer in het bezit gesteld wordende van belangrijke fabrieken, welvarende door bevolking, uitgebreide nering en vertier'.²

Zorgvuldige selectie

De Gouverneur had bij zijn brief van mei 1841 het Koninklijk Besluit van 1815 gevoegd, waarin de regels voor de Kamers waren vastgelegd. Zijn zachte aandrang was voldoende voor het gemeentebestuur om positief te reageren en op 1 juni 1841 besloot de gemeenteraad dat er een Kamer zou komen. Het college van B. en W. kreeg opdracht de zaak uit te werken 'op de minst kostbare wijze, zoodanig dat de kosten ten meeste belopen een som van f 800,- jaarlijks'.

Als het maar geen clubje vriendjes van de burgemeester wordt of een familiekliek,

verzuchtte de Nieuwe Utrechtsche Courant die vond dat er een Kamer moest komen. Het blad hoopte dat er ook een grossier zou worden benoemd. Zo te zien had de redacteur een blik achter de schermen geworpen waar het college van B. en W. een voordracht van twaalf namen samenstelde. Allemaal heren die uitblonken door 'onafhankelijkheid, belangeloosheid, ijver en zaakkennis', economisch en politiek van gewicht, maar er zat geen grossier bij. Hun namen en beroepen zijn vermeld op lijst I.

Lijst 1. Het eerste twaalfstal kandidaten van B. en W.

A. van Beek,	suikerraffinadeur
J.P. Cazius,	wijnhandelaar en aandeelhouder in een aantal rederijen
M.J. Gerlings,	commissionair in effecten en eigenaar van een steenbakkerij
W.H. de Heus,	eigenaar van een koperpletterij en ijzerdraaijerij en fabrikant van knopen en andere militaire versierselen, begon in 1842 een gasfabriek, later raadslid
C. Hoogeveen,	fabrikant van o.a. loodwit en menie
R.F. Elin Modderman,	wolspinner en graan- en houtmolenaar, houthandelaar, oud-compagnon van C.H. Schober die op de tweede lijst staat
A.H. van Moorsel,	wijnhandelaar
Dr G. Munnicks van Cleeff,	geneesheer, reder en steenbakker, raadslid, in 1853 en 1854 nummer een op de lijst van hoogstaangeslagen in de provincie, lid van Provinciale Staten
C. Oortman,	handelaar in effecten, obligaties enz.
H.E. Schuurman,	bierbrouwer, directeur van de Utrechtsche Algemeene Brandwaarborg Maatschappij, raadslid, schoonzoon van W.H. de Heus
J. Schuurman,	graanhandelaar
C.J. van Veersen,	houthandelaar, later raadslid en lid van Provinciale Staten

Veertien dagen later was de reactie binnen van de Gouverneur. Hij wees erop dat de regering volgens voorschrift moest kunnen kiezen uit drietallen die het gemeentebestuur voorstelde. Omdat Utrecht blijkbaar moeite had zoveel geschikte kandidaten te vinden, adviseerde hij na 'rijp doordenken' te kiezen voor een Kamer van negen leden.

B. en W. reageerden verontwaardigd. Utrecht hoorde na Amsterdam en Rotterdam 'tot den eersten rang der overige steden' en kon dus niet volstaan met een Kamer die minder leden telde dan in kleinere gemeenten. Daarom stelde het college nog twaalf kandidaten voor (zie lijst 2) zodat de regering tenminste kon kiezen. Maar - zo verzekerden B. en W. - meer geschikte mannen waren er niet te vinden: het tweede twaalfstal was duidelijk van mindere kwaliteit en daarom had het eerste hun voorkeur. Die kandidaten hadden ook zelf te kennen gegeven dat zij wilden samenwerken met de elf anderen op de lijst en niet met mannen die hun 'welligt minder aangenaam' zouden zijn.

Er zaten nog wat ongerechtigheden in de lijsten. H.E. en J.C. Schuurman waren broers en mr J. Gerlings was schoonzoon van C. Oortman. Bovendien was een aantal sectoren van de economie niet vertegenwoordigd, andere overvloedig. Zo stond er niemand uit de groothandel op de lijsten maar wel drie wijnhandelaren en vijf houthandelaren.

Lijst 2. Het tweede twaalfstal kandidaten van B. en W.

Mr W.M.J. van Dielen,	commissionair in effecten, raadslid, in 1851 gekozen tot wethouder
C.M. van Eelde,	zoutzieder
J.A. Ellinckhuysen,	wijnhandelaar
P.M. Jongeneel,	houtzaagmolenaar en -handelaar, in 1851 raadslid
O.A.J. Robert,	houtzaagmolenaar en -handelaar
H.J. Rose,	eigenaar van een steenbakkerij
C.H. Schober,	houthandelaar, cement- en graanmolenaar
J.C. Schuurman,	zeepzieder, later gekozen tot raadslid, oomzegger van H.E. Schuurman
F.H. van Vlissingen,	eigenaar van een steenbakkerij
P.C. Voswinkel Dorselen,	suikerraffineerder
G. de Waal,	ijzergieter
D. van Zijtveld,	graanhandelaar.

Op 23-7-1842 installeerde de Gouverneur de eerste Kamer van Koophandel en Fabrieken te Utrecht. De leden hadden in meerderheid op de eerste voordracht van B. en W. gestaan.

C.J. van Veersen, houthandelaar, president (op lijst 1)

M.H. van Moorsel, wijnhandelaar, vice-president (op lijst 1)

A. van Beek, suikerraffineerder (op lijst 1) die zich al snel om gezondheidsredenen terugtrok en werd vervangen door graanhandelaar J. Sanderson

F. Bolk, koopman en tabaksfabrikant (niet op de lijsten vermeld)

R.F. Elin Modderman, hout- en graanmolenaar, wolspinner (op lijst 1)

W.H. de Heus, schoonvader van H.E. Schuurman, koperpletter, ijzerdraaijer, fabrikant van knopen en andere militaire versierselen (op lijst 1)

C. Hoogeveen, fabrikant van o.a. loodwit en menie (op lijst 1)

mr J. Kol in plaats van Munnicks van Cleeff (op lijst 1) die zich terugtrok toen hij werd gekozen tot lid van de gemeenteraad en het daardoor te druk kreeg. Kol was bankier, 'deelhebber in rederijen', oud-lid van de Rechtbank van Koophandel en lid van Provinciale Staten

C. Oortman, handelaar in effecten (op lijst 1)

H.J. Rose, steenbakker (op lijst 2)

H.E. Schuurman, bierbrouwer (op lijst 1)

P.C. Voswinkel Dorselen, suikerraffineerder (op lijst 2).

Een onverkwikkelijke discussie

Het college reageerde overdreven aangebrand. De gang van zaken had 'een onaangename indruk verwekt'. B. en W. hadden immers duidelijk hun voorkeur kenbaar gemaakt voor de eerste lijst, waarop mannen stonden die zij 'bijzonder geschikt oordeelen tot waarneming van het secretariaat' en die het nog gratis gedaan zouden hebben ook, in het belang van de zaak. De mensen die nu waren gepasseerd, voelden zich beledigd. Net als B. en W. die klaagden dat er onvoldoende rekening

Mr N.P.J. Kien (1800-1879), burgemeester van Utrecht van 1839 tot 1878 (GAU, IA Kien, NPJ 1864 (4), neg. C 8.562, vervaardigd door P.W. de Weijer).

gehouden was met de wensen van de gemeente terwijl deze wel moest opdraaien voor de kosten.

Nu de Kamer er was, stelde de gemeente een (voor f 362,47 gemeubileerde) vergaderkamer beschikbaar in' de stadshuizinge genaamd het IJzeren Hek' aan de Breedstraat. De heren moesten zuinig zijn want de gemeenteraad stelde in september 1842 het budget voor de Kamer vast op f 400,- per jaar omdat de toestand der financiën' gebiedend vorderd in de stedelijke uitgaven de meest mogelijke spaarzaamheid in acht te nemen'.

Dat bedrag week nogal af van de begroting die de Kamer zelf bij de Gouverneur had ingediend:

f 1200,-. De grootste post (f 450,- per jaar) was bestemd voor de secretaris, kandidaat-notaris H.J. Buskes. Verder was voor een bode f 100,- per jaar nodig.

De Gouverneur gaf B. en W. in overweging aan de raad voor te stellen het bedrag te verhogen tot f 800,- of f 1000,-. De Kamer had zelf te kennen gegeven dat ze alleen voor het eerste jaar f 1200,- nodig had en daarna met de uiterste zuinigheid wel met f 800,- kon rondkomen. De secretaris zou een tegemoetkoming krijgen van f 350,-. De Gouverneur wees er fijntjes op dat B. en W. zelf gekozen hadden voor 12 leden en dat een budget van 400 gulden per jaar een blamage was: in een kleinere stad als Schiedam stond de Kamer voor een hoger bedrag op de begroting. Daar kon Utrecht toch niet bij achterblijven!

Maar de stedelijke overheid hield voet bij stuk. De raad had besloten dat er een Kamer zou komen' ofschoon in stadsbelang de hoge noodzakelijkheid daarvan niet inziend'. Het jawoord was te danken aan de minister die had verzekerd dat de kosten laag zouden zijn. Of het nu twaalf of negen leden waren, maakte daarbij geen verschil omdat ze geen vergoeding kregen. Nee, het ging vooral om de som die de secretaris zou ontvangen. De minister had gesproken van' eenige toelage'. Welnu, B. en W. en de raad waren ervan overtuigd' dat de bemoeijingen der Kamer te dezer Stede van weinig omvang zullen wezen'. De secretaris zou dus niet veel te doen hebben en daarom was een bedrag van 250 à 300 gulden voldoende. Als hij meer ontving, zou het secretariaat een echt beroep worden.

De Gouverneur deed in mei 1843 een laatste poging de zaak te redden door het college van B. en W. uit te nodigen de kwestie nog eens aan de orde te stellen in de

W.H. de Heus (?-1872), lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken (GAU, IA De Heus, WH (3), neg. C 39.053).

gemeenteraad. Eventueel zou 750 gulden ook nog kunnen als de stad de kosten van verlichting en verwarming van de vergaderkamer zou betalen. Hij vroeg om 'rijpelijk' beraad, want als de stad zou besluiten niet met dit bedrag accoord te gaan, zou hij 'in de voor mij hoogst onaangename verplichting' verkeren de minister te adviseren, de Kamer op te heffen.

Zelfs dit nauwelijks verholen dreigement dat de stad bezig was de Gouverneur tegen zich in het harnas te jagen, mocht niet baten. Wie weet dacht het gemeentebestuur dat de Kamer - die zonder problemen eenderde van de eerste begroting had laten vallen - nog wel verder zou gaan. Het wees er op dat de Utrechtse Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht op de stedelijke begroting stond voor f 250,- en de Plaatselijke Schoolcommissie voor

f 200,-. De secretarissen van deze commissies deden hun werk gratis. De Kamer kreeg dus met 400 gulden een relatief fors bedrag aan subsidie. Als er meer geld nodig was, bijvoorbeeld voor de aanschaf van juridische boeken, moesten de heren het maar aanvragen.

Dat laatste was voor de leden van de Kamer de druppel die de emmer deed overlopen. Zij voelden zich gedrongen hun leedgevoel te betuigen, zoo wegens het weinige vertrouwen hetwelk de kamer bij het stedelijk bestuur schijnt te genieten, als wegens het vernederend aanbod, om telkens op afzonderlijke voordragt in buitengewone behoeften te voorzien, op welke wijze de Stedelijke Regering zich een patronaatschap over de Kamer zoekt aan te matigen, welke haar niet toekomt'. Zij boden daarom de koning hun ontslag aan en op 1 september 1843 was de Utrechtse Kamer van Koophandel en Fabrieken weer verleden tijd. Secretaris Buskes kreeg een vergoeding van 150 gulden en voor de aanschaf van boeken en andere uitgaven betaalde de stad f 212,77⁵.

Voor dat geld was de Kamer, tenzij er niets te behandelen was, tweemaal per week bijeengekomen. Ze had over een aantal zaken rapporten uitgebracht, zoals over de beurтваart tussen Utrecht en Zwolle, de toestand van handel en nijverheid in de stad en het voornemen van de overheid om de in- en uitvoerrechten te wijzigen.

Het gemeentebestuur had de strijd gewonnen, dankzij een 'onbegrijpelijke vasthoudendheid' en krenterigheid, zoals later een anonieme schrijver klaagde. Hij betreunde dat zeer omdat Utrecht - 'na de groote handelsteden eene der belangrijkste van Noord-Nederland' - daardoor bleef verstoken van een ligchaam, hetwelk in deze tijden van kwijning en achteruitgang van blijvenden heelrijken invloed op den Handel en Nijverheid, bijzonder der Stad, stond te worden'.³

Er is in de pers nauwelijks aandacht besteed aan de Kamer. Na de opheffing vroeg een lezer zich in een ingezonden brief af waarom er na zo korte tijd al een eind was aan het bestaan van deze nuttige instelling. Hij dacht dat het kwam doordat de vergoeding voor de secretaris aan de hoge kant was geweest en vroeg zich af waarom de leden de kosten niet zelf hadden betaald. Dat deden de beroepsverenigingen van notarissen en advocaten immers ook. En waarom vergaderden zij niet bij een van de leden thuis? Bovendien vond hij dat ze wel erg vaak bijeen waren geweest.

Andere lezers begrepen beter dat het niet in de eerste plaats ging om een belangenvereniging voor kooplieden en fabrikanten. Een van hen schreef dat het gemeentebestuur had dwars gelegen uit teleurstelling over de afwijzing van het 'eigen' twaalfstal. Waren er niet voldoende geschikte mannen geweest om drie twaalfstallen voor te stellen? Of hadden handel en nijverheid geen belangstelling voor een Kamer gehad?

Zo bleven veel vragen onbeantwoord. Het gemeentebestuur had wat aarzelend een Kamer in leven geroepen, zonder overtuigd te zijn van het belang ervan voor de

stad. Het lijkt erop dat de lezer gelijk had die vermoedde dat de Kamer 'verging op de onverzettelijkheid van het stadsbestuur' en dat deze voortgekomen is uit frustratie over de Haagse bemoeizucht.

Van hoog gewigt en uitgestrekt nut

De grondwetsherziening van 1848 bracht onder meer het principe dat vertegenwoordigende lichamen rechtstreeks werden gekozen. De Gemeentewet van juni 1851 verschafte de gemeentebesturen meer autonomie, al hielden hogere overheden een forse vinger in de pap.

Dr G. Munnicks van Cleeff (1797-1860), lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken (GAU, 1A Munnicks van Cleeff, G (1), neg. C 39.055).

De gemeenteraad die in oktober 1851 was gekozen, was nog druk bezig met het controleren van de geloofsbrieven en het opstellen van het reglement, toen een rekwest ter tafel kwam van mr. B.G.A. Pabst, het latere raadslid. Hij verzocht daarin een Kamer van Koophandel en Fabrieken op te richten. Een wat voorbarig voorstel, vond de raad, omdat er een wettelijke regeling op komst was en het rekwest verdween daarom naar de begrotingscommissie om te zijner tijd opnieuw aan de orde te komen.

In november 1851 bracht een Koninklijk Besluit een nieuw reglement voor Kamers van Koophandel en Fabrieken waarin nu ook was vastgelegd dat ze adviezen konden verstrekken aan handel en industrie. Nog diezelfde maand nodigde Commis-

saris van de Koning in de provincie S. baron van Heemstra in een rondschrijven de gemeentebesturen uit, hem te melden of zij een Kamer wensten. Ze hadden daartoe het recht volgens artikel I van het nieuwe reglement dat luidde: 'In alle gemeenten, waar de uitgebreidheid van handel en fabryken het volgens het oordeel der gemeentebesturen, wenschelijk maakt, worden, onder Onze goedkeuring, Kamers van Koophandel en Fabryken gevestigd'. De Utrechtse gemeenteraad wees een commissie van vijf man aan, die veertien dagen later haar advies al uitbracht. Tot de leden behoorden C.J. van Veersen en P.C. Voswinkel Dorselen die in 1842 in de Kamer hadden gezeten, en dr G. Munnicks van Cleeff die zich in 1842 had teruggetrokken. Alleen al door deze keuze demonstreerde de raad dat ze positief stond tegenover het idee. De commissie kon als leidraad gebruiken het Koninklijk Besluit dat had vastgelegd dat de leden direct gekozen

Bijlage K.

STAAT der voornaamste Fabrieken, in 1852 in UTRECHT aanwezig, met aanduiding der daarin gebruikte Stoomwerktuigen en het aantal Werktuigen.

NAMEN DER EIGENAREN.	AARD.	STOOM- WERKTUIGEN		Aantal Kruis- Werktuigen.	BIJZONDERHEDEN.
		Aantal	Pendelkracht.		
's Rijks Munt.	Pietertij.	1	24-36	2	Druckstels worden beurtlings gebruikt.
Rijn-Spoorweg-Maatschappij.	Reparatie van Locomotieven.	1	12	2	Idem.
Vrijskolk en Kuller.	Galen, Pastemini- en liniefabr.	x	x	5	
Wolff H. E. Schuurman.	Bierbrouwerij en Aanmaakderij.	x	x	x	3 paar tweelingkuipen.
J. A. Verkerk.	Stoommoersmalerij.	1	4	1	
Grijpman en Zoon.	Koekaren Kleensfabriek.	x	x	12	
Schuurman en Co.	Zeepeinderij.	1	6	1	
A. van Rossum en Zoon.	Stoffververij.	x	x	9	6 kanten en 4 steens kuipen.
R. K. Armentkame.	Bierbrouwerij.	x	x	x	bedrukt de 50 verkleiden.
G. Ribbicus Pelester.	Sigarenfabriek.	x	x	x	
G. W. van Rossum.	Wolvenstoffsabriek.	x	x	x	
J. M. van Kempen.	Goud- en Zilverladerij.	1	2	1	5 pennen.
van Elders.	Zoutladerij.	x	x	x	1 paar cilinders.
W. H. de Heus en Zoon.	Koepelsterij.	x	16	x	1 groote en 2 kleine ovens
	Metalen Knoopfabriek.	x	x	48	
	Gasfabriek.	x	x	x	
J. L. de Witte.	Brandpultmaker.	x	x	3	
G. van Berkel.	Idem.	x	x	7	
P. van der Sande.	Bierbrouwerij en Aanmaakderij.	x	x	x	
C. G. Witte, firma Buis en Co.	Orgelpijpsterij.	x	x	x	
P. J. van Blagen.	Sigarenfabriek.	x	x	49	
L. Amelung.	Katoenspinnerij.	x	x	22	
J. van der Heijden en Comp.	Zeepeinderij.	1	6	1	
W. B. Barbe.	Machinale Kaardfabriek.	1	3 tot 16	1	6
J. L. P. de Ruijter.	Vernisbinderij.	x	x	x	
van Boon en Smits.	Lavuormalerij.	x	x	x	2 ovens.
Rijlaards en Comp.	Tegelbakkerij.	x	x	27	4 ovens.
W. Jenken.	Landbouwgereedschappen.	x	x	16	
S. van de Bilt en Comp.	Wijvingfabriek.	x	x	15	
Erven H. Trip.	Transmissie.	x	x	x	2 molens door paarden.
B. ten Haggen.	Vierregtelbakkerij en Trans- missie.	x	x	4	1 paar.
W. F. She.	Pottenbakkerij.	x	x	5	
Pelsa Druiert.	Gasfabriek.	x	x	x	
M. J. Blank.	Oliemolens.	x	x	x	Door wind.
G. Munnicks van Cleeff.	Steenbakkerij en Dreideer- bakkerij.	x	x	49	De laatste is nieuw opgericht.
J. Gerlings.	Idem.	x	x	44	
Wolff Rose en Zoon.	Idem.	x	x	63	2 molens door paarden.
F. V. G. Engelbert van Beers- voerd.	Touwvl. van zwart touwwerk.	x	x	8	
C. Hoogerens en Comp.	Loodw.- en Meisfabriek.	1	3 tot 6	1	27
P. Smits.	Houtspijpsterij.	x	x	x	4 ovens. Nieuw aangevraagd.
	Beensverladerij en vleesch- makerij.	1	4	1	
	Sal-amoniak-bereider.	x	x	x	Nieuw aangevraagd.
W. Middeland van Rijssel en Co.	Zijderderij.	x	x	10	
J. de Visser.	Stoffververij.	x	x	8	1 blauwkuipen.
W. Parre en C. Bessker.	Militaire cransmolen en me- talen knoopmakerij.	x	x	5	
de Waal en Co.	Diergisterij.	1	12	1	
J. H. Krammich.	Trans- en stoommolens.	x	x	x	Door water.
F. van Blaasem en Zoon.	Pottenbakkerij.	x	x	6	
J. C. van der Schreff en Zoon.	Dijkpannen en vloetregtelak.	x	x	10	
Schober en Zoon.	Wolspinnerij.	x	x	26	1 molen door water.
H. van Dam.	Pottenbakkerij.	x	x	6	

'Staat der voornaamste Fabrieken', opgenomen in het jaarverslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken over 1852 (GAU, Bibliotheek).

zouden worden uit en door ondernemers die ouder waren dan 30 jaar en minstens vijf jaar een bedrijf hadden geleid. Ook moesten zij in het volle genot zijn van de burgerlijke en burgerschapsrechten en een door het gemeentebestuur te bepalen som in de patentbelasting betalen. (De patentwet van 2-12-1805 voerde belasting in op 'allen Handel, Neringen, Beroepen en Bedrijven, en eenige voorwerpen van weelde en vermaak'. De hoogte van de aanslag was onder meer afhankelijk van de omzet en het aantal personeelsleden.) Jaarlijks zou eenderde van de leden aftreden. Het budget werd vastgesteld door de gemeenteraad.

De raadscommissie adviseerde een Kamer te stichten. 'Het mag van hoog gewigt en uitgestrekt nut geacht worden, dat de handelstand, ook hier ter plaatse door een ligchaam vertegenwoordigd wordt, geschikt om zijn aanzien op te houden, zijne belangen inwendig en ook buiten af, voor te staan'. Juist bij het ontsluiten van buitenlandse markten kon een Kamer belangrijke diensten verlenen. Ze kon bemiddelen, adviseren en belangen behartigen. Daardoor zouden handel en nijverheid - 'een der hechtste steunsels voor waarachtig volksgeluk' - opbloeien. Het zou 'bijna laakbare onverschilligheid' zijn, als er geen kwam.

De gemeenteraad was het daar unaniem mee eens, evenals met het advies de Kamer een zuiver plaatselijke en geen regionale functie te geven. Het amendement om in plaats van de voorgestelde 12 leden er maar negen te benoemen, werd met overgrote meerderheid afgewezen. Blijkbaar verwachtte men dat de belanghebbenden in staat zouden zijn voldoende geschikte personen te vinden. De raad bleek ook nu zuinig en stelde het budget niet op f 1200,- (zoals de commissie adviseerde) of f 1000,- zoals Van Voswinkel Dorselen voorstelde, maar op 800 gulden per jaar.

Er waren steden waar een hoger bedrag op het budget stond, zoals voor de allang bestaande Kamer in Dordrecht (f 1300,-). In andere moest de pas opgerichte Kamer met een veel lager bedrag rondkomen, bijvoorbeeld in Den Haag (f 400,-) en Groningen (f 500,-). De hoogte van deze bedragen is niet alleen een indicatie voor de omvang van het werk dat de secretaris naar men verwachtte moest doen, maar ook van het belang dat een gemeente aan de Kamer hechtte. Van het budget moest ook de vergoeding aan de secretaris worden betaald. Utrecht wilde op die post een behoorlijk onderlegd

J.M. van Kempen (1814-1877), lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken (GAU, IA Van Kempen, JM (3), neg. C 39.056, vervaardigd door Sneeton Tilly).

man want als adviserend lid moest hij van alle zaken goed op de hoogte zijn. Het was dus geen erebaantje voor iemand die het echte werk aan een klerk overliet. De raad heeft uitgebreid gesproken over de vraag wie van de ongeveer 5000 Utrechtse patentbetalers het kiesrecht moesten krijgen. Patentplichtigen die geen belang hadden bij een Kamer (zoals onderwijzers en chirurgijns) en kleine ondernemers moesten geen stemrecht hebben. Uiteindelijk werden de heren het erover eens dat ongeveer 600 het gewenste aantal was. Het Koninklijk Besluit waarin de Kamer werd ingesteld, bepaalde dat degenen die minstens f 15,- patentbelasting betaalden, kiesrecht hadden. Dat bedrag was veel lager dan in Amsterdam (f 75,-) en in Rotterdam (f 60,-). Ook in een aantal andere steden moest men meer belasting betalen om kiesgerechtigd te zijn. Bijvoorbeeld in Dordrecht f 30,-, Leeuwarden f 18,- en Den Haag f 16,-.

Verkiezingen

De wijkmeesters brachten in april 1852 'oproepingsbrieven' bij de stemgerechtigden en op de 19-de deponeerden de stemmers in een zaaltje van het stadhuis hun ingevulde biljet in een stembus. Onder het waakzaam oog van twee raadsleden - mr W.R. Boer en P.C. Voswinkel Dorselen - die als 'stemopnemers' fungeerden. Op 4 mei volgde een tweede stemming omdat bij de eerste niet ondubbelzinnig het

twaaftde lid was gekozen. De man die toen de meerderheid kreeg - C.J. van Veersen - bedankte en dus moest er op 18 mei voor de derde keer worden gestemd. Het democratisch bewustzijn en de belangstelling van de 694 kiezers waren - net als in andere plaatsen - niet overweldigend groot en de elkaar snel opvolgende verkiezingen hebben het enthousiasme ook niet gestimuleerd: het aantal stemmers was respectievelijk 221, 164 en 142.⁴

Bij de voorbereiding van de verkiezing waren behalve het gemeentebestuur ook Utrechtse ondernemers actief betrokken. In januari 1852 hadden W.H. de Heus, P.C. Voswinkel Dorselen en P.M. Jongeneel een gesprek gearrangeerd met de heren C.J. van Veersen, J.C. Schuurman, wijnhandelaar S.P.C. Koene, J. Trip, N.C. Osti, A. van

A.C.J. van Eelde (1828-1902), lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken (GAU, IA Eelde, ACJ van (I), neg. C. 14.701, vervaardigd door J.H. Kramer).

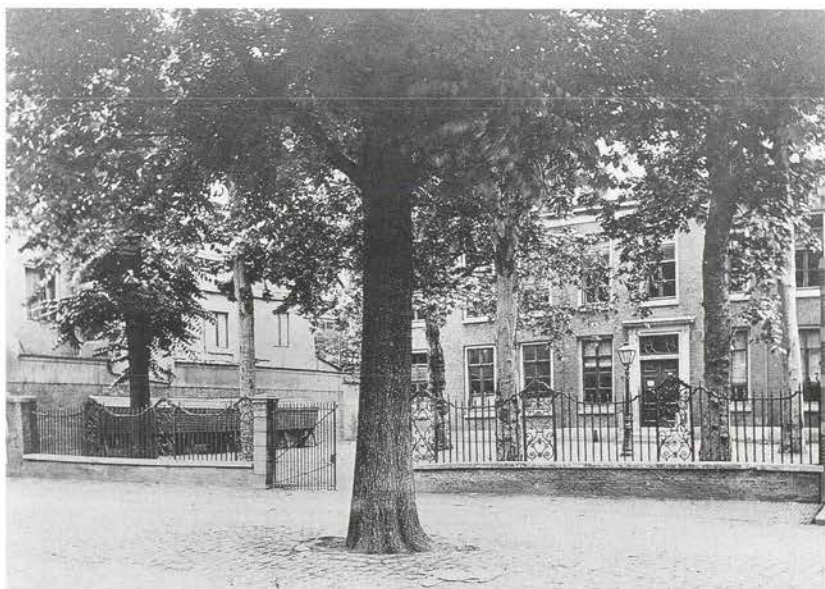
Veen en P. Smits. Het resultaat was de stichting van de Handels-Sociëteit op 22 januari. Deze zou de verkiezing van leden van de Kamer voorbereiden en waar dat nodig was informatie verschaffen aan de eigen leden. Om het in de termen van die tijd te zeggen: 'door gemeenschappelijk overleg, eerlijke en eendragtige samenwerking, in vrijzinnigen en verdraagzamen geest, zoowel het algemeen belang als dat van handel en fabriekswezen in het bijzonder te behartigen'. Secretaris en buitengewoon lid werd jhr mr J.L.B. de Muralt.

De Handels-Sociëteit stichtte op 29 mei 1852 de liberale Utrechtsche Kiezers-Vereeniging die politieke verkiezingen voorbereidde en geschikte kandidaten selecteerde. Op 12 april 1855 droeg de Sociëteit de verkiezing van leden van de Kamer van Koophandel aan deze Kiezersvereniging over. Zelf hield ze zich voortaan uitsluitend bezig met het bevorderen van de Utrechtse economische ontwikkeling.⁵

Een stedelijk belang

Op 1 juni 1852 installeerde burgemeester mr N.P.J. Kien in het huis met het IJzeren Hek aan de Breedstraat de Utrechtse Kamer van Koophandel en Fabrieken. De aanwezigheid van gemeentesecretaris mr H.G. Römer onderstreepte dat het een Utrechtse aangelegenheid was.

De Kamer bestond uit voorzitter W.H. de Heus, metaalfabrikant en sedert 1842 directeur-eigenaar van de gasfabriek. Hij was lid van Provinciale Staten en zijn aanslag in de patentbelasting was f 238,-. Op de lijst van Utrechtse hoogstaangeslage-

Het 'Huis met het IJzeren Hek', Breedstraat 26. Een opname uit 1918 door J.J.A. van Winsen (GAU, TA Breedstraat 26 1918 (1), neg. C 9.572).

nen in de belastingen - die verkiesbaar waren voor de Eerste Kamer - stond hij op de derde plaats. Hij was lid geweest van de eerste Utrechtse Kamer van Koophandel en zat later in de gemeenteraad

F. Bolk was ook lid geweest van de eerste Kamer. Hij was sedert 1818 koopman, winkelier en tabaksfabrikant en betaalde f 69,50 aan patentbelasting.

F. van Eyck, koopman sinds 1814, aangeslagen voor f 80,-.

P.M. Jongeneel, houtzaagmolenaar en -koopman sinds 1836, lid van de gemeenteraad en aangeslagen in de patentbelasting voor f 26,-.

J.M. van Kempen, koopman, winkelier, goud- en zilversmid en geldwisselaar sedert 1835, die f 109,- aan patentbelasting betaalde.

N.C. Osti, ijzerhandelaar sedert 1824, in de patentbelasting aangeslagen voor f 46,-. Hij kreeg in 1851 net niet voldoende stemmen om in de gemeenteraad te worden gekozen.

J.C. Schuurman, sinds 1837 zeep- en patentoliefabrikant, lid van de gemeenteraad, in de patentbelasting aangeslagen voor f 235,-; bij de hoogstaangeslagenen stond hij op de 46-ste plaats.

J. Sanderson, graanhandelaar sedert 1815. Hij was lid geweest van de eerste Kamer van Koophandel en werd in de patentbelasting aangeslagen voor f 59,-.

Mr J.H. Schober, koren-, cement-, en houtzaagmolenaar en wolspinner sinds 1844, patentplichtig voor f 172,-. Hij was zoon van C.H. Schober die in 1842 op de tweede lijst van B. en W. stond.

P. Smits, beenzwartbrander, verfmolenaar, vitrioolstoker (zwavelzuurfabrikant) en koopman sinds 1832, aangeslagen voor f 61,50.

J. Trip, mede-eigenaar van een cementmolen en -handel (van de Erven Trip) die in 1827 was opgericht, hij handelde in steenkolen en kalk en werd in de patentbelasting aangeslagen voor f 184,-. Hij was net niet in de gemeenteraad gekozen in 1851.

P.C. Voswinkel Dorselen, suikerraffinadeur en koopman sinds 1837, lid van de gemeenteraad en aangeslagen voor f 40,- in de patentbelasting. Hij had ook in de eerste Kamer van Koophandel gezeten.

Handel en nijverheid waren ongeveer gelijk vertegenwoordigd. De leden van de Utrechtse Kamer waren lid van een kleine groep mannen die

Jhr Mr J.L.B. de Muralt (1818-1889), secretaris van de Kamer van Koophandel en Fabrieken van 1852 tot 1889 (GAU, IA De Muralt, JL (4), neg. C 29.925).

op verscheidene terreinen in de stad en daarbuiten actief waren, bijvoorbeeld in de politiek.

Jhr mr J.L.B. de Muralt - die in 1851 net niet in de raad werd gekozen - werd op 1 juni 1852 benoemd tot secretaris, voorlopig tegen een vergoeding van f 400,- per jaar (in Amsterdam ontving zijn collega f 2000,-, in Dordrecht f 1000,-). De Muralt was advocaat en rechter-plaatsvervanger. Zijn activiteiten als 'auditeur bij de schuttersraden der rustende schutterij in de provincie Utrecht' werden gehonoreerd met f 90,- per jaar. Hij kreeg als secretaris van de Kamer assistentie van een bode die f 100,- per jaar ontving. Als de aard en de omvang der werkzaamheden daar aanleiding toe gaven, zou de vergoeding van de secretaris worden bijgesteld. De Muralt heeft de functie tot zijn dood op 28 augustus 1889 vervuld, ook toen hij als wethouder een belangrijke rol speelde in de plaatselijke politiek. Zijn opvolger was mr R.A. Vogelsang.

Adviezen en verslagen

Sinds 1852 heeft de Utrechtse Kamer van Koophandel en Fabrieken op allerlei momenten gevraagde en ongevraagde adviezen uitgebracht aan overheden en aan de leden. Belangrijke thema's waren onder meer de verkeerssituatie in en om Utrecht en in Nederland, de tariefwetgeving, de stichting van een gemeentelijk abattoir, verbetering van de opleidingsmogelijkheden voor de arbeidende klasse en allerlei so-

ciale maatregelen. In het algemeen namen de heren in de vorige eeuw een liberaal standpunt in, dat ingrijpen van de overheid in de economie zoveel mogelijk wilde beperken, tenzij het om zaken van algemeen belang ging.

In jaarlijkse verslagen verschaft de Kamer een stroom gegevens over sectoren van de economie en afzonderlijke ondernemingen. Men kan er prachtige tabellen en overzichten mee samenstellen, waaruit bijvoorbeeld de toename van het aantal stoommachines valt af te lezen en de

108P
Utrecht 29 April 1852.

Edele Achtbare Heeren

Ik heb de eer Ude. Achtbaren hier door kennis te geven, dat ik, my de benoeming tot lid der Kamer van Koophandel en Fabrieken te dezen stede, my, by verzoende mijnsz. van het bureau van stemopneming dats 24 April, kenbaar gemaakt, welgevullig wil laten zijn.

Met achting, heb ik de eer te verblijven

W. Edel Achtbaren

D. W. Dienaar

W. H. de Heus

De brief waarin W.H. de Heus meedeelt dat hij zich de benoeming tot lid van de Kamer 'welgeval-
lig wil laten zijn' (GAU, Stadsarchief V, inv.nr 1227x, ins. 20A).

personeelsomvang in ambachten en bedrijven. Bovendien bieden de jaarverslagen informatie over omzet en afzet en over factoren die het reilen en zeilen van de stedelijke economie hebben beïnvloed. Een rijke bron van informatie dus. Maar bij nader inzien, valt dat tegen. Dat wist de Kamer zelf ook, want telkens vindt men een waarschuwing in de trant van 'Men houde bij de raadpleging dezer tabellen in het oog, dat er steeds fabrikanten en werkgevers zijn, die onnauwkeurige opgaven verstrekken, terwijl het gemeentebestuur geen wettelijk dwangmiddel heeft om daarin verandering te brengen'.

Veel ondernemers verstrekten liefst zo weinig mogelijk mededelingen over hun bedrijf omdat zij vreesden dat de controleurs van de patentbelasting er 'misbruik' van zouden maken. Bovendien hadden veel ondernemers er een hekel aan te vermelden dat het goed ging met de produktie van bepaalde goederen, omdat zij dan concurrenten op een idee zouden brengen. Ook informatie waaruit afgeleid kon worden dat het slecht ging met het bedrijf kon weleens ongewenste gevolgen hebben.

De Kamer van Koophandel en Fabrieken in Utrecht heeft sedert haar (weder)geboorte in 1852 een stimulerende, activerende en begeleidende rol gespeeld in de economische ontwikkeling van de stad en de regio, die zeker nader onderzoek rechtvaardigt. In dit artikel ging het om een schets van de problemen rondom de bevalling. Tot 1852 vond het gemeentebestuur dat een Kamer te duur was in verhouding tot het nut dat de stad ervan kon verwachten. Het lijkt er op dat de Kamer in de jaren veertig nog in de eerste plaats werd gezien als een instrument ten behoeve van de centrale overheid. De discussie over de voordracht van leden en over de keuze die Den Haag uiteindelijk maakte, veroorzaakte veel irritatie. Toen er ook nog kritiek kwam op de hoogte van het budget, nam het gemeentebestuur wraak. Hogerhand had zelf aangedrongen op de stichting van een Kamer en voorgekend dat het geen dure aangelegenheid zou zijn. Welnu, dan was elk verder gezeur overbodig.

In 1852 verliep alles zonder wrijving. Toch waren de voorschriften en reglementen nauwelijks veranderd en evenmin speelden handel en industrie na de uitbreiding van het kiesrecht een prominente rol in de gemeentepolitiek. Ook had de Utrechtse economie geen omwenteling ondergaan die opeens een Kamer nodig maakte. De leden werden gekozen uit dezelfde maatschappelijke laag die in de jaren veertig de kandidaten had geleverd. Maar de Kamer was nu vertegenwoordiger van de Utrechtse economische belangen, adviesorgaan voor alle betrokkenen en een 'officieel' informatiecentrum voor bedrijfsleven en overheden. Utrecht kon er voordeel van verwachten zodat het de moeite waard was er geld in te investeren. Maar natuurlijk mocht het niet teveel kosten.

- Broeke, 1992** ▶ W. van den Broeke, A.M.C.M. Bouwens, *Op streek geraakt. Het rivierengebied en de Kamer van Koophandel voor Zuid-West Gelderland (1842-1992): de economische en sociale geschiedenis van een regio*, Tiel, 1992.
- Clerx, 1989** ▶ J.M.M.J. Clerx, *Ontwikkeling in taak en organisatie van de Kamers van Koophandel en Fabrieken*, Nijmegen, 1989.
- Cocheret, 1953** ▶ Ch.A. Cocheret, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor 's-Gravenhage 1 October 1853 - 1 October 1953. Herinneringen aan 100 jaar*, z.p., z.j., 1953.
- Drenthe, 1952** ▶ Drenthe's opkomst. *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Drenthe 1852-1952*, Meppel, 1952.
- Gedenkboek, 1928** ▶ *Gedenkboek van de Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam, 1803-1928. Samengesteld door het secretariaat der Kamer*, Rotterdam, 1928.
- Gerwen, 1990** ▶ J.L.J.M. van Gerwen, J.J. Seegers, S.W. Verstegen, *Mercurius' erfenis. Een geschiedenis en bronnenoverzicht van de Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland*, Amsterdam, 1990.
- Kamer, 1843** ▶ *De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Utrecht. Derzelver oprigting, bestaan en ontbinding*, Utrecht, 1843. (Bibliotheek GAU LXV A 110)
- Kamer, 1947** ▶ *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland. Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan der Kamer 1847-1947*, Leeuwarden, 1947.
- Keizer, 1977** ▶ D.P. Keizer, *De Kamer neemt de vrijheid. De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leeuwarden in het jaar 1877*, z.p., 1977.
- Marcus, 1927** ▶ H.A. Marcus, *De Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland*, Amsterdam, 1927.
- Niemeijer, 1979** ▶ Niemeijer, J.A., *Handel en wandel in Groningen. Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Groningen 150 jaar*, z.p., 1979.
- Oostveen** ▶ [G.J. van Oostveen], *De economische ontwikkeling van Dordrecht 1795 - 1945. Gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Dordrecht*, Dordrecht, 1946.
- Santen, 1985** ▶ J.H. van Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1985, 110-165.
- Vijftig, 1902** ▶ *Na vijftig jaren. De Handels-Sociëteit te Utrecht 1852-1902*, Utrecht, 1902.
- Westermann, 1936** ▶ J.C. Westermann, *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam. Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan*, Amsterdam, 1936.
- Zoetmulder, 1952** ▶ S.H.A.M. Zoetmulder, *Honderd jaren Oost-Brabants bedrijfsleven 1852-1952. Gedenkboek in opdracht van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Oostelijk Noord-Brabant te Eindhoven bij gelegenheid van haar honderdjarig bestaan*, Eindhoven, 1952.

Noten

- 1 Vgl. Broeke, 1992; Gedenkboek, 1928; Gerwen, 1990; Marcus, 1927; Westermann, 1936. Gemeentearchief Utrecht (GAU) Stadsarchief IV 94, notulen B. en W. 2-4-1828, 7-5-1824, 7-8-1829, 11-8-1829, 11-8-1829, 25-9-1829. GAU IV 67, notulen gemeenteraad 17-8-1829, 5-10-1829.
- 2 *Avondblad. Nieuwe Utrechtse Courant. Nieuws- en Advertentie-Blad*, o.a. 6-7-1842. *Nederlandsch Avondblad tevens Courant der Stad en Provincie Utrecht, Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, sept-november 1843.
- 3 Kamer, 1843. Bibliotheek GAU LXV F 1. Rijksarchief Utrecht, archief Kamer van Koophandel, voorlopige inventaris map 88. KB 8-10-1815 Stb. 18. KB 10-4-1816 Stb. 72. KB 29-5-1818 Stb 58, KB 10-7-1838 Stb. 28. KB 4-7-1842 Stb.76. KB 1-9-1843 Stb. 61. GAU Stadsarchief IV 94, 10-5-1841, 10-6-1841, 26-7-1841, 14-8-1841, 28-7-1842, 18-8-1842, 29-8-1842, 19-9-1842, 14-11-1842, 6-2-1843, 20-2-1843, 2-3-1843, 18-4-1843, 15-5-1843, 3-7-1843, 17-7-1843, 14-8-1843, 18-9-1843, 28-9-1843, 12-10-1843. GAU Stadsarchief IV 67, 12-5-1841, 1-6-1841, 14-9-1842, 8-3-1843, 12-4-1843, 12-7-1843, 11-10-1843. Drs J.H. van Santen verschaft mij aanvullende informatie over een aantal personen die in dit artikel voorkomen.
- 4 Volgens het *Gemeentelijk Jaarverslag* van 1852 waren er 694 stemgerechtigden. De opkomst daalde bij de herverkiezingen van 32 naar 18 procent. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraad in 1851 was het percentage de eerste keer 67, bij de laatste herverkiezing 49, vgl Santen, 144. Voor vergelijking van de gegevens over Utrecht met andere steden zie de literatuurlijst.
- 5 Vijftig, 1902; Santen, 142 e.v. Ook elders leverde het vaststellen van het budget van de Kamer problemen op, vgl Keizer, 1977, p. 23; Kamer, 1947 p. 15 e.v.
- 6 KB 9-11-1851 Stb.142. KB 18-2-1852 Stb.67. Provinciaal Blad 84. GAU Stadsarchief V 67x, 29-10-1851, 13-11-1851, 27-11-1851, 11-12-1851, 24-12-1851, 22-1-1852, 11-3-1852; 15-10-1868, 13-4-1871. GAU Stadsarchief V 1227x, 25-11-1851, 23-12-1851, 30-12-1851, 20-1-1852, 24-1-1852, 24-2-1852, 26-2-1852, 18-3-1852, 8-4-1852, 22-4-1852, 5-5-1852, 18-5-1852, 3-6-1852, 6-7-1852, 29-11-1852.

Kroniek over het jaar

1993

Meta van Dorland-Wijnand

- 1 ► Het aantal inwoners van de provincie Utrecht steeg in 1992 met bijna 10.000: van 1.037.294 naar 1.047.035. De stad Utrecht nam daarvan 10% voor haar rekening en groeide van 233.053 naar 234.054 inwoners.
- 2 ► Kattenbroek, de veelbesproken nieuwbouwwijk in het noorden van Amersfoort, krijgt vorm. Geestelijke vaders van deze 'architectonische proeftuin van Nederland' zijn de Rotterdamse stedenbouwkundige en architect A.K. Bhalotra en wethouder drs A.L.L.M. Asselbergs.
- 8 ► De belastingdienst in Amersfoort verklaart het ziekenhuis Berg en Bosch in Bilt-hoven failliet. Met tien miljoen gulden is de dienst de op één na grootste schuldeiser.
- 9 ► In zijn slaap in het rusthuis De Wartburg overlijdt de oudste inwoner van Utrecht, Herman Wilhelm Lebbink. Hij werd 105 jaar oud.
- 12 ► De 23e Vakantiebeurs in Utrecht is weer begonnen. De grootste tot nu toe. Er doen 947 organisaties uit 57 landen aan mee. Dat is 13 procent meer dan in 1992.
- 12 ► De gemeente Bunnik wordt voor het project Landschapsbeheer Krommerijn onderscheiden met de eervolle vermelding behorende bij de Gemeentelijke Natuurprijs 1992. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft deze prijs ingesteld voor activiteiten van gemeenten op het gebied van ontwikkeling en behoud van natuurprojecten.
- 13 ► In een volle Utrechtse Stadsschouwburg wordt afscheid genomen van prof. drs M.L. Snijders als hoofdredacteur van Het Utrechts Nieuwsblad/Tielse Courant/Dagblad Rivierenland.

15 januari

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. 21

- 13 ► Afscheid van de Woerdense wethouder drs J.J.L.M. Janssen wegens zijn benoeming tot burgemeester van Bunnik.
- 15 ► In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) zijn in de afgelopen vier jaar 11.377 gebouwen in de provincie Utrecht geïnventariseerd. Een van de nieuw ontdekte monumenten is een drie eeuwen oude krukhuisboerderij in Nieuwer Ter Aa.
- 15 ► Onder het motto 'een woning zoeken doe je in Utrecht zelf' deelt burgemeester mr I.W. Opstelten de eerste Woningkrant uit. Hierin worden woningen van de Utrechtse woningcorporaties aangeboden.
- 15 ► De Rijn overstroomt het nieuwe rivier-oeverreservaat De Blauwe Kamer bij Rhenen. De Stichting het Utrechts Landschap is blij met dit 'historisch moment'. Het is voor het eerst dat dit gebeurt, nadat de zomerdijk is doorgestoken.
- 16 ► In de Utrechtse Domkerk wordt tot en met 24 februari 1993 de tentoonstelling 'Naar een nieuw evenwicht: Europa na de reformatie' gehouden.
- 18 ► Op het landgoed Oostbroek op de grens van Utrecht en De Bilt wordt door het Utrechts Landschap een oude meander van de Kromme Rijn hersteld.
- 19 ► Minister van Verkeer en Waterstaat H. May-Weggen opent in Woerden het kantoor van de Vervoersbond CNV.
- 20 ► Omdat A.A.M. Kristel afscheid neemt als lid van de werkgroep publiciteit van het Utrechts Monumenten Fonds (UMF) krijgt hij op de nieuwjaarsbijeenkomst voor bestuur en medewerkers van het UMF uit handen van de voorzitter Dr G. Mik de

23 januari

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 11.005-G

zogeheten Fonds-penning. De penning is in 1948 ontworpen door de beeldhouwer Pieter d'Hont.

- 21 ► De raad van Utrecht aanvaardt het stadsmilieuplan en de motie, waarin het college van burgemeester en wethouders wordt opgedragen een systematiek te ontwerpen, waardoor alle gemeentelijke plannen op hun milieu-effecten worden getoetst.
- 22 ► Het Utrechtse verzekeringsconcern Amev krijgt van de Raad van State-rechter Mr W.M.G. Eekhof-de Vries groen licht om door te gaan met de bouw van een 85 meter hoog en 100 meter breed nieuw hoofdkantoor voor de Fortis-groep.
- 23 ► Een hoop verwrongen staal blijft over na een brand in het winkelcomplex Autorama in de Utrechtse wijk Kanaleneiland.
- 26 ► Er wordt begonnen met de herbouw van het uitgebrande Flinth Theater te Amersfoort.
- 27 ► De uitgever en hoofdredacteur van het Bunniks en Houtens Nieuws Cees Pater Jzn. overlijdt op 66-jarige leeftijd. Behalve zijn werkzaamheden aan het groen-gekleurde huis-aan-huisblad, was Pater ook ere-lid van de Middenstandsvereniging Bunnik. In de hoedanigheid van voorzitter van deze vereniging (gedurende 25 jaar) heeft hij veel gedaan voor het winkelbestand in Bunnik.
- 27 ► Bij de officiële oprichting van het Regionaal Beraad Utrecht (RBU), draagt prof. dr J.A. van Ginkel, rector-magnificus van de Universiteit Utrecht, het voorzitterschap over aan de Utrechtse burgemeester Opstelten.
- 29 ► In het muziekcentrum Vredenburg in Utrecht houdt Aldo van Eyck de Rietveldlezing.

FEBRUARI

- 1 ► Wijkse buurtbewoners protesteren massaal tegen het voornemen van de gemeente om in een weiland bij de molen een flatgebouw neer te zetten. Volgens de bewoners tast dit het stadsgezicht van Wijk bij Duurstede aan.
- 3 ► In het RBU ontstaan meningsverschillen over de eigen plannen voor het bouwen van grootschalige kantorenflats. De regiogemeenten bepleiten een betere afstemming van alle plannen.
- 9 ► De provinciale Monumentenwacht begint in een schuur aan de Houtense Wetering in Houten een opslag van restanten van Utrechtse monumenten. De materialen komen hoofdzakelijk van de gemeente Utrecht die wegens bezuiniging het eigen depot heeft opgeheven.
- 9 ► Op 69-jarige leeftijd overlijdt de Utrechtse architect ir Koenraad van der Gaast. Als architect van de Nederlandse Spoorwegen was onder andere hij verantwoordelijk voor het ontwerp van het Centraal Station van Utrecht met de daarbijbehorende Katreinetoren.
- 12 ► De grote zaal van de Utrechtse stadsschouwburg heet voortaan Douwe Egberts-zaal. Door dit sponsorcontract is het mogelijk geworden een ingrijpende verbouwing te realiseren.

- 16 ► Als zusjes van de glasbakken zullen er vanaf vandaag in de Utrechtse wijk Overvecht papierbakken geplaatst worden.
- 16 ► Drs A.F.E. Kipp houdt de achtste Nicolaas van der Monde-lezing in de Utrechtse Pieterskerk. Het onderwerp is 'de Gertrudiskapel in relatie tot de andere Utrechtse schuilkerken'.
- 17 ► Dankzij acties van buurtbewoners wordt de paardekastanje, bijna honderd jaar oud, vijftien meter hoog en twee meter in doorsnee, verplaatst van het voormalige terrein van het voormalige Academisch Ziekenhuis Utrecht (AZU) naar de naastgelegen Vaartsestraat. Een 'zware' klus van ongeveer veertig ton.
- 19 ► De vernieuwde historische afdeling van het Centraal Museum in Utrecht wordt geopend.
- 22 ► Amersfoort krijgt van de Kroon het groene licht voor de uitvoering van het omstreden Centrumplan. De op één na grootste gemeente van de provincie mag na een jarenlange juridische strijd beginnen met de bouw van een nieuw stadshart.
- 23 ► In een verpleeghuis te Nijmegen overlijdt op 94-jarige leeftijd de voormalig gemeentearchivaris mr J.W.C. van Campen. Hij leidde van 1940 tot 1964 het archief van de gemeente Utrecht en was erelid van de Vereniging Oud-Utrecht.
- 24 ► In de bomvrije kazerne van fort De Bilt is een restauratiewerkplaats ingericht voor stukken uit het Utrechtse Centraal Museum. Momenteel worden er drie gevelstenen van de molens De Snelle Kat die aan de Vleutenseweg heeft gestaan, De Meijboom aan het Paardenveld en De Gans aan de Gansstraat geconserveerd.
- 25 ► Miljoenenverlies dreigt voor de gemeente IJsselstein wanneer zij van het Rijk geen toestemming krijgt om 3500 woningen te bouwen in het Zenderpark.
- 26 ► De nieuwe bezoekerspenning van het museum van 's Rijks Munt in Utrecht is uit. De munt, die door de bezoekers zelf geslagen mag worden, is uitgevoerd in cupronikkel (75 procent koper en 25 procent nikkel) en heeft een diameter van 26 mm.

MAART

- 2 ► Afscheid van de secretaris van de Adviescommissie voor Beeldende Kunsten in Utrecht, Madeleine van Lennep. Zij was tevens coördinator van het Fonds Stadsverfraaiing. Als een 'fantastische vogel' wordt zij uitgeluid.
- 4 ► De 65-jarige Bob van der Hout neemt afscheid van de stichting Sleepinn Het Snurkhuis op het Jansveld in Utrecht. Van der Hout is vijf jaar voorzitter geweest.
- 10 ► Utrecht krijgt met ingang van 1 januari 1994 een Centrum voor de Kunst. Dan zullen de Utrechtse instellingen voor amateuristische kunstbeoefening gefuseerd zijn.
- 13 ► De Woerdense brood- en banketbakkerij C. Boot sluit het aan de Rijnkade gelegen familiebedrijf, dat daar 95 jaar gevestigd is geweest.
- 13 ► De bevolking van Wijk bij Duurstede en de speciaal hier voor opgerichte plaatselijke afdeling van Milieudefensie halen opgelucht adem nu de vestiging van een smeltoven

op het industrieterrein definitief van de baan is door de uitspraak van de Raad van State.

- 16 ► De dijkgraaf van het Groot-Waterschap van Woerden, prof. dr C. Datema en burge-meester drs H.A. van Zwieten stellen het nieuwe gemaal 'Snel en Polanen' aan de Polanerzandweg in werking. Dit gemaal vervangt het oude aan de Linschoterweg.
- 17 ► Dankzij de installatie van een passagierspanel bij het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU) kan het publiek de diensten van het GVU gaan toetsen. Vertegenwoordigers uit allerlei verenigingen en organisaties hebben in het panel zitting.
- 17 ► Utrechts burgemeester Opstelten - gehuld in een T-shirt met de tekst 'Utrechters staan voor hun stad' - start samen met wethouder J.H. Zwart met een lied de campagne voor het behoud van stadsvernieuwingsgelden uit Den Haag.
- 18 ► De Houtense CDA-wethouder voor openbare werken en volkshuisvesting G.A. Jonkers neemt afscheid na 26 jaar raadslidmaatschap, waarvan 18 jaar als wethouder. De 'bouwer' Jonkers heeft sinds 1979 een belangrijk aandeel gehad in de groei van Houten. Het CDA-lid mr H. Lenstra volgt hem in zijn functie op.
- 19 ► Nog vóór april wordt in Utrecht begonnen met de restauratie van het deel van het Duitse Huis, dat de Ridderlijke Duitse Orde heeft verworven. De orde gaat zich vestigen in de voormalige commanderij op de hoek van de Walsteeg en de Springweg. Over de bestemming van de rest van het middeleeuwse complex wordt nog onderhandeld.
- 22 ► Met de werkzaamheden aan de Maartensbrug begint de dienst Openbare Werken van Utrecht aan het herstel van vier boogbruggen over de Oude Gracht. Door het toepassen van een bijzondere methode kan dit gebeuren zonder verlies van historisch materiaal.
- 22 ► Op 83-jarige leeftijd overlijdt in Doorn de harpiste Phia Berghout. Zij was bijna dertig jaar harpiste bij het Concertgebouworkest en werd wereldberoemd door haar harpweken in Breukelen.
- 22 ► Voor het vijfde achtereenvolgende jaar wordt de 'Utrechtse Communicatiebol' uitgereikt. Dit is een jaarprijs van de Utrechtse Communicatie Kring, een beroepsvereniging van mensen, die werkzaam zijn in de reclame-, marketing-, public relations- of voorlichtingswereld. De 'Bol 1992' gaat naar de Werkgroep Museumkwartier uit Utrecht.
- 23 ► Drs W.P.C. van Willigenburg, wethouder van economische zaken, cultuur, sport en personeelszaken, opent in het Utrechts Universiteitsmuseum de tentoonstelling 'Signalen uit de ruimte'.
- 26 ► Het Waterleidingbedrijf Midden Nederland (WMN) neemt een nieuwe onthardingsinstallatie van het grondwaterstation aan de Trechtweg in Cothen in bedrijf.
- 27 ► De Stichting Stichtse Geschiedenis houdt in de Utrechtse Nicolaïkerk een historische markt voor alle historische verenigingen in de provincie Utrecht.
- 28 ► De vervuiling van de bodem van het Utrechtse Griftpark wordt na dertien jaar aan-

gepakt. Men is begonnen een vijftig meter diepe schermwand te plaatsen. Bovendien wordt de gifgrond met een kleilaag boven en onder ingepakt.

APRIL

- 1 ► Vanaf vandaag gaat de Stichting Thuiszorg Utrecht en het Kruiswerk Stad Utrecht samen verder onder de naam Thuiszorg Stad Utrecht.
- 3 ► Met de reorganisatie van de politie in de regio nemen de leden van het Houtense en Wijkse korps afscheid van elkaar. Voortaan werkt Houten in district Lekstroom (Nieuwegein, IJsselstein en Lopik) en Wijk bij Duurstede in district Heuvelrug (Doorn, Maarn, Leersum, Amerongen en Rhenen).
- 3 ► Voor het politiekorps Regio Utrecht wordt in het recreatiegebied de eerste boom geplaatst van het toekomstige 'Regio Wout'.
- 6 ► Tien spectaculaire theatervoorstellingen zullen eind augustus op kasteel Duurstede in Wijk worden gegeven. Met diverse kunstvormen, waaronder klank- en lichtspel, wordt het stuk 'David van Bourgondië, de bloei van Duurstede' opgevoerd.
- 7 ► In de Woerdense Voorstraat wordt officieel de laatste steen van de sierbestrating en inrichting gelegd door de gedeputeerde C.G.J. van den Oosten, wethouder J. Blonk en de vice-voorzitter van Woerden Centrum, F. Theunissen.
- 7 ► Met een openingswoord van prof. dr J.P. Gumbert, hoogleraar westerse paleografie en handschriftkunde van de Rijksuniversiteit Leiden, wordt in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent in Utrecht de tentoonstelling 'Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent' geopend.
- 8 ► Aan het Predikherenkerkhof in Utrecht vinden bouwhistorici de resten van het Predikherenklooster. Het eerste klooster is gebouwd in 1232, vervangen door een groter in 1252, dat door brand werd verwoest en in 1270 opnieuw werd gewijd.
- 8 ► Elf ton zwaar en bijna 2,5 meter hoog is het beeld, dat vanaf nu staat te pronken op een terrein bij de Antoniushof achter het revalidatiecentrum de Hoogstraat in Utrecht. De beeldhouwer is Hans Leutscher uit Rotterdam.
- 22 ► Een brand verwoest het drooghuisje aan de Helling in Utrecht. Het huisje, vermoedelijk gebouwd in 1850, zou steen voor steen worden afgebroken en vlakbij weer worden opgebouwd om het te behouden voor het nageslacht. Die gedachte ging nu mede in vlammen op.
- 23 ► De commissaris van de koningin, jhr drs P.A.C. Beelaerts van Blokland stelt in Houten de bibliofoon voor de provincie Utrecht in gebruik.
- 26 ► De gemeenteraad van Langbroek heeft in overgrote meerderheid haar voorkeur uitgesproken voor herindeling met de gemeente Wijk bij Duurstede en Cothen. De herindeling moet volgens de provincie op 1 januari 1996 een feit zijn. De inwoners van Cothen zijn fel tegen.
- 27 ► De Raad van Utrecht heeft ruim vijf miljoen gulden beschikbaar gesteld voor de res-

tauratie van De Zeven Steegjes bij de Geertekerk. 130 huizen zullen opgeknapt worden door de N.V. Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel.

- 27 ► In Woerden wordt de nieuwe fietstunnel naar Linschoten onder de Wulverhorsterbaan in gebruik genomen.
- 29 ► Met de doop van een nieuwe veerboot door wethouder Winnifred Schrijver heeft Wijk bij Duurstede een modernere oeververbinding met het Gelderse Rijswijk.
- 30 ► Het uit 1882 stammende Koninklijke Zeister Harmonie Muziekgezelschap (KZHM) verzorgt haar honderdste aubade ter gelegenheid van Koninginnedag. Deze feestelijke gebeurtenis speelt zich af op het Slotplein in Zeist.
- 30 ► Officiële aanbieding van het eerste exemplaar van het boek *Terugblik op Kamerik. Leven tussen Kruipin en Oudendam 1857 - 1988* aan de Woerdense burgemeester Van Zwieten.

MEI

- 1 ► De Amersfoortse wethouder Asselbergs is de nieuwe directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist. De 52-jarige kunsthistoricus is sinds 1989 voorzitter van de stichting Federatie Monumentenwacht Nederland.
- 3 ► In Bussum overlijdt de stichter van het rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht, dr D.P.R.A. Bouvy op 77-jarige leeftijd.
- 7 ► Tijdens opnamen in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent in Utrecht van het TV-programma 'Tussen Kunst en Kitsch' komen documenten van de Belgische schilder, tekenaar en illustrator René Magritte (1898-1967) boven water.
- 24 ► Sjef Theunis, het gezicht van de Nederlandse Derde-Wereldbeweging overlijdt op 51-jarige leeftijd in Tunis aan een hartaanval. Theunis, van 1974 tot 1989 algemeen directeur van de NOVIB, was ook oud-raadslid voor de PPR in Utrecht en oud-voorzitter van de migrantenraad in deze stad.
- 28 ► Burgemeester Van Zwieten slaat de eerste paal voor het nieuwe bedrijfspand van Taxi- en Vervoersbedrijf G.J. van de Pol. Het oude bedrijfspand aan de Singel in Woerden moet wijken voor de bouw van de stadstunnel bij het station.
- 31 ► Het overdekte zwembad De Kwakel in de Utrechtse wijk Overvecht wordt grotendeels verwoest door een felle uitslaande brand. De schade bedraagt naar schatting tussen de vijftien en achttien miljoen gulden.
- 31 ► In het Museum Het Rondeel in Rhenen wordt deze zomer een tentoonstelling gehouden over pontjes, voetveren, veerlieden en veerhuizen onder de naam: 'Heen en weer, heen en weer, Rhenen en het veer'.

JUNI

- 1 ► Aan de Woerdense Industrierweg gaat het bedrijfspand van de firma Pro Badge, fabri-

kant van onder meer T-shirts, buttons, jacks en sleutelhangers met speciale benamingen, in vlammen op. De brand is waarschijnlijk aangestoken. De schade wordt geraamd op enkele miljoenen guldens.

- 1 ► De reductiepas van de gemeente Utrecht voor huishoudens met een maximaal bruto maandinkomen van 2550 gulden (studerenden uitgezonderd) gaat U-pas heten. De pas geeft 25 tot 50 procent korting op activiteiten op het gebied van sport, cultuur, cursussen en recreatie.
- 3 ► Tot en met 9 juni wordt in Amersfoort het Armando-festival gehouden. De in 1929 geboren Armando is schrijver, schilder, beeldhouwer, violist en acteur. Dit is de eerste manifestatie waarbij alle facetten van zijn werk worden getoond.
- 4 ► Met het aanbrengen van citaten van beroemde schrijvers en dichters op de Utrechtse stadsbussen begint het festival 'De Vervoering'. Het festival houdt in dat er tijdens de ritten wordt voorgelezen.
- 5 ► De Utrechtse commissaris van de koningin Beelaerts van Blokland geeft als ere-voorzitter, in de Janskerk te Utrecht het startschot voor de feestelijke viering van het 70-jarig bestaan van de vereniging Oud-Utrecht.
Tijdens de viering wordt voor de eerste keer de Oud-Utrecht-prijs toegekend door burgemeester Opstelten. Hij gaat naar dr H.P. Deijs te Rhenen voor: *Justus van Broeckhuijsen, landmeter 's Hoofs van Utrecht* en naar drs K. van Vliet voor: *Markt in middeleeuws Utrecht*.
- 5 ► Een kleine dertienduizend mensen bezoeken het festival Jazz by Duurstede. Grootste trekker is Hans Dulfer and his tough Tenors.
- 5 ► De Christelijke Oratoriumvereniging 'Oefening en Stichting' geeft een jubileumconcert in de Petruskerk in Woerden ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het koor.
- 6 ► Liefst veertigduizend mensen bezochten in Utrecht het Festival aan de Werf. De slotakkoorden zijn van het orkest Caoutchouc.
- 8 ► Bart van Kuijk, eigenaar van de voormalige Woerdense Confectie Fabriek (WoCoFa) overlijdt op 89-jarige leeftijd. Hij bekleedde vele functies in het maatschappelijk leven.
- 11 ► De particuliere begraafplaats van de Groeneveldstichting (aan de Brauwstraat) wordt overgedragen aan de gemeente Woerden.
- 12 ► Een kleine dertig antieke boten varen mee in de door Junior Kamer Vechtstreek georganiseerde vlootschouw 'Sight Sailing' over de Vecht. Een tocht van zes uur, vanaf Nederhorst-den-Berg via Nigtevecht, Vreeland, Loenen en Breukelen naar Maarssen.
- 12 ► Wethouder Rik Joosse opent de nieuwe heemtuin in Wijk bij Duurstede. De biologische tuin is gelegen aan de Hoge Hofweg tussen de kasteeltuin en het Hordenpark.
- 13 ► Op 60-jarige leeftijd overlijdt in Utrecht Ben Noz. Noz was een begrip voor muziek-liefhebbers in Utrecht en verre omtrek. Zijn sigarenzaak aan de Amsterdamsestraat-

- weg was het grootste voorverkoopadres voor kaarten van popconcerten en dergelijke.
- 13 ► De Utrechtse wethouder Van Willigenburg schenkt de gemeentelijke Maartenspenning aan de Bilthovense kunstschilder Piet Vermeulen. Vermeulen is meer dan een halve eeuw lid van het Genootschap Kunstliefde, waarvan twintig jaar als bestuurder.
 - 22 ► In het kader van de Dag van de Architectuur, worden in Utrecht zestien 'gekke' bouwwerken (follies) geplaatst.
 - 22 ► In het nieuwe Utrechtse kantorencomplex Rijsweerd vindt de overdracht plaats van het omgevingskunstwerk 'Het Verzonken Schip' van Karin Daan. Het kunstwerk is een 'schip' van beton van 250 bij 10 meter, met water en terrassen, dat in Rijsweerd aan de grond lijkt te zijn gelopen.
 - 23 ► Tijdens de viering van het 25-jarig jubileum van de Kring van Utrechtse Ondernemingen (KUO) ontvangt oud-burgemeester Vos de KUO-prijs, een koperplastiek van Corry Ammerlaan. Zij krijgt de prijs voor haar inzet als burgemeester voor het bedrijfsleven in Utrecht en daarbuiten.
 - 23 ► In Wijk bij Duurstede wordt een boekje uitgegeven over het Wijkse stadsbestuur in de periode van 1650 tot 1700. Het is de doctoraalstudie van de gemeente-archivaris Rob Butterman, die drie jaar geleden is overleden.
 - 24 ► De Woerdense gemeenteraad besluit tot aankoop van een bedrijfspand aan de Blekerijlaan in Middelland om het in te richten als nieuw stadhuis. Het bestaande stadhuis aan de Westdam en het stadskantoor aan de Meeuwenlaan zullen worden afge-stoten.

22 juni

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. L 5195-G

- 24 ► Twee medewerkers van het KNMI worden onderscheiden voor hun werk. Dr J.P. van der Meulen krijgt van de Wereld Meteorologische Organisatie (WMO) de prijs voor het beste wetenschappelijke artikel over meteorologische instrumenten en waarnemingsmethoden. De prijs voor origineel onderzoek in het grensvlak tussen meteorologie en andere disciplines gaat naar dr P. Houtekamer die inmiddels niet meer bij het KNMI werkt.
- 25 ► De restauratie van het Mondriaanhuis in Amersfoort, het geboortepand van de beroemde schilder (1872-1944), bereikt zijn hoogste punt. Voor hun inzet krijgen de initiatiefnemers, Cis en Leo Heijdenrijk, een Zilveren Anjer van het Prins Bernhard Fonds.
- 25 ► S. Haanemaaijer, bijna 25 jaar voorzitter van het centrum voor lichamelijk en zintuiglijk gehandicapten De Paraplu aan de Burg. Norbruislaan in Utrecht, treedt terug. Hij ontvangt de stadspenning.
- 29 ► A.C. de Vooys overlijdt in zijn woonplaats Bilthoven. De Vooys was hoogleraar in de sociale geografie en in de jaren 1967 en 1968 rector magnificus van de Rijksuniversiteit van Utrecht.
- 30 ► De nestor van het Nederlandse boekenvak, de Utrechter Chris Leeftang, overlijdt op 88-jarige leeftijd. Leeftang was van 1929 tot 1972 directeur van boekhandel Broese in Utrecht. Hij was negentien jaar lang voorzitter van de Commissie voor de Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB).

JULI

- 9 ► Wetenschappelijk onderzoek van de afdeling geriatrie van het AZU is tijdens het tweejaarlijks wereldcongres van de International Menopause Society (IMS) in Stockholm bekroond met de Greenblatt Prize in Basic Science.
- 10 ► Op uitnodiging van de 40-jarige Stichting Stadsontspanning paraderen tientallen reuzengildes uit het zuiden van het land en België door de binnenstad van Utrecht. De Utrechtse gigant Maarten loopt ook mee.
- 20 ► De 91-jarige emeritus hoogleraar archeologie prof. dr H. Brunsting geeft op het Domplein te Utrecht het startsein voor de opgraving van de Heilige Kruiskapel, die vermoedelijk is gebouwd door Willibrord (695). Een week later wordt in de Domkerk een tentoonstelling geopend die gewijd is aan de geschiedenis van het Domplein.
- 26 ► Langs de provinciale weg De Meern-Montfoort heeft provinciaal archeoloog Saskia van Dockum de resten van een belangrijk waterstaatkundig werk uit de late middeleeuwen gevonden.

AUGUSTUS

- 5 ► Ongeveer één miljoen gulden is de schade bij de N.V. Energieproductiebedrijf UNA op de Lage Weide in Utrecht. Na een ontploffing bij een gasturbine ontstond een brand met veel rookontwikkeling.
- 13 ► Opening van een grote overzichtstentoonstelling in het Centraal Museum van de schilder James Ensor (1860-1949) uit Oostende.
- 16 ► Een door de beeldende kunstenaar Marie-José Wessels ontworpen console, die burgemeester Opstelten onthult aan de Nieuwegracht, is een geschenk van de 35-jarige Stichting Katholieke Bejaardenhuisvesting Utrecht (KABU).
- 20 ► Voor de achtste maal begint het Groot Utrechts Popfestival (GUP). Het wordt weer gehouden op het Smakkelaarsveld en duurt anderhalve dag.
- 21 ► Het 41-ste bloemencorso van Leersum trekt een kleine 25.000 kijkers.
- 28 ► Met groot materieel worden de hulpbruggen bij het Utrechtse station Overvecht weggehaald. De bruggen zijn nodig geweest voor de werkzaamheden aan de tunnel bij de Mr Tripkade.
- 29 ► Hennie Achterberg uit de Utrechtse wijk Hoograven wordt als 500.000-ste bezoeker van Slot Zuylen in Oud-Zuilen getraakteerd op bloemen, een boek en een ballonvaart.
- 29 ► Het museumproject: 'Mannenzaal anno 1907 tot leven gebracht' in het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis in Amersfoort loopt af. Het was 'living history' waarbij het gasthuisleven in die tijd tot leven werd gebracht.
- 30 ► Aan de Herenstraat in Utrecht, tussen de panden 29 en 31 is een zaaltje 'Studio Oude Muziek' in gebruik genomen.
- 31 ► Op de Oude Gracht in Utrecht worden weegmatten aangebracht om passerende vrachtwagens te wegen. Doel is de historische werfkelders aan de Oude Gracht te beschermen tegen voertuigen met een wioldruk hoger dan een ton.
- 31 ► De 'follie' op het Utrechtse 't Goyplein mag blijven staan. Deze omgekeerde eik, een werk van architect Anke Colijn en beeldend kunstenaar René van der Wiel, wordt binnenkort in het licht gezet.

SEPTEMBER

- 1 ► De Utrechtse kunstenaar Paul Klemann wint de Prix de Rome voor Teken en De prijs bedraagt f 40.000.
- 1 ► Na zeventig jaar is de molen van Werkhoven weer compleet. Met behulp van een grote kraan wordt de nieuwe, met riet gedekte kap geplaatst.
- 1 ► De 66-jarige edelsmid Nico Huisman in Zeist viert zijn 50-jarig jubileum. Ter gelegenheid hiervan is er een tentoonstelling over zijn ontwikkeling als juwelier en edelsmid te zien in zijn atelier aan de Steynlaan in Zeist.
- 3 ► Tot en met 17 oktober hangen er in de hal van het Centraal Station in Utrecht zes

1 september

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 11 269-K

enorme schilderijen, die door treinen zijn geïnspireerd. Ze zijn gemaakt door de Liendense kunstenaar Peter van Ede.

- 11 ► Minister van WVC Hedy d'Ancona, die in Wijk bij Duurstede de Open Monumentendag opent, sluit bij haar bezoek het experimentele geschiedenisproject 'Jeugd- en Erfgoed' af. De leerlingen van de mavo en de basisscholen hebben zich de afgelopen maanden verdiept in de geschiedenis van Dorestad, de zeventiende eeuwse schilderkunst en de late middeleeuwen.
- 11 ► Gerard Fraza uit Wijk bij Duurstede ontvangt op deze Open Monumentendag de Buttermanprijs 1993 voor zijn inspanningen voor het behoud van monumenten in de binnenstad. Deze prijs, die voor de eerste keer wordt uitgereikt, heeft de naam gekregen van de jong overleden Wijkse archivaris Rob Butterman.
- 15 ► De Stichting KunstSalon aan de Utrechtse Adelaarstraat laat de zijgevel beschilderen door de kunstenaar Dorrit Klomp.
- 18 ► Ter introductie van het cultuurfonds van de VSB-bank geeft violiste Emmy Verheij een concert in de Woerdense Petruskerk.
- 18 ► Tot en met 7 november zal in het Centraal Museum in Utrecht de tentoonstelling 'Alles wat esthetisch boeit' te zien zijn, gewijd aan twee voormalige particuliere collecties: die van L.H. en J.F. van Baaren uit Utrecht, sinds 1980 in bruikleen bij het Centraal Museum, en de verzameling van dr Dirk Hannema, die sinds 1958 is ondergebracht in kasteel Het Nijenhuis bij Heino.
- 30 ► Vijftien olifanten op weg van het NS-Goederenstation naar de Veemarkthallen zijn de belangrijkste attractie van het American Circus. Het circus is naar Utrecht gehaald door de Utrechtse Werkvoorziening (sociale werkplaatsen) ter gelegenheid van het eigen zilveren jubileum.

OKTOBER

- 1 ► Op de Algemene Begraafplaats aan de Van Teijlingenweg te Kamerik wordt een

6 oktober

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. A 588.27

monument ter herdenking van de gevallen in de Tweede Wereldoorlog onthuld. Het is gebouwd en ontworpen door Nico van Vliet te Kamerik.

- 3 ► In zijn woonplaats Utrecht overlijdt op 93-jarige leeftijd J.H. Scheeps. Scheeps was oud-lid van de Tweede Kamer voor de PVDA en oud-raadslid en wethouder van de gemeente Zeist.
- 6 ► Koningin Beatrix en de Hongaarse president Göncz en zijn vrouw bezoeken in Het Catharijconvent in Utrecht de tentoonstelling 'Maria van Hongarije, Koningin tussen keizers en kunstenaars 1505-1558'.
- 6 ► In het kader van het project 'Beelden aan de Maliebaan' wordt als veertiende het beeld 'Desirée' van beeldhouwster Ellie Hahn geplaatst.
- 6 ► Voor de nieuwbouw van het Utrechtse provinciehuis in Rijsweerd slaat de commissaris van de koningin Beelaerts van Blokland de eerste paal. Hier komt ook de nieuwe statenzaal.
- 8 ► In de Eerste Achterstraat in Utrecht zijn de panden nr 6, 7 en 8 opgeknapt op initiatief van particulieren. Dit stukje stadsvernieuwing heeft als doel het straatje beter leefbaar te maken.
- 9 ► 'Trein in het klein' heet de tentoonstelling van modelspoorbanen in het Spoorwegmuseum.
- 9 ► Bij de restauratie van het Duitse Huis in Utrecht komt een fraai spitsboogvenster uit de veertiende eeuw tevoorschijn.

- 13 ► Aan de Baden Powellweg in Utrecht heien zes oud-chefs en de huidige chef van het bureau Tolsteeg samen met korpsbeheerder Opstelten de eerste paal voor het nieuwe politiebureau.
- 14 ► De vbo-school (voorbereidend beroepsonderwijs) aan het Theo Thijssenplein in Utrecht wordt officieel geopend. Het is een vestiging van het Agrarisch Opleidings Centrum Midden-Nederland.
- 17 ► De 'autoloze-zondag-op-vriendelijk-verzoek' in Veenendaal wordt voor de organisatoren een desillusie. Door de grote publiciteit vooraf komen velen per auto een kijkje nemen.
- 19 ► Start van het renovatieproject van 62 woningen uit 1948 aan de Rembrandtlaan e.o. te Woerden.
- 22 ► In de Tsjechische stad Jičín wordt een jumelage-overeenkomst met Wijk bij Duurstede getekend.
- 25 ► De Utrechtse wethouder van monumentenzorg Zwart, heropent na een ingrijpende verbouwing de jeugdherberg Rhijnauwen in Bunnik. Het complex is een middeleeuwse ridderhofstad die al sinds 1933 dienst doet als jeugdherberg met jaarlijks ongeveer dertigduizend overnachtingen.
- 25 ► Streekvervoerder West-Nederland wordt verlost van het laatste grote knelpunt in de dienstregeling door de openstelling van een nieuwe busbaan bij Laagraven, halverwege Utrecht en Houten.
- 27 ► Alle 320 medewerkers van Carosseriefabriek den Oudsten b.v., Woerdens belangrijkste industriële werkgever, worden ontslagen wegens faillissement.
- 28 ► In de Oude Hortus van de Universiteit Utrecht zijn bij herstelwerkzaamheden resten van Romeinse bewoning gevonden, waarschijnlijk uit de eerste eeuw na Christus.
- 29 ► Ongeveer drie miljoen gulden bedraagt de schade van de brand in het Nieuwegeinse Oosterlicht College. Het vuur is veroorzaakt door brandstichting.
- 30 ► In Museum Flehite in Amersfoort wordt tot en met 12 december een tentoonstelling gehouden met als titel: 'Feesten in Amersfoort! Over keien, koningen en kroonjaren'. Getoond worden herinneringsobjecten die vervaardigd zijn naar aanleiding van de Oranje-, eeuw- en keifeesten in de periode 1870 tot 1970.

NOVEMBER

- 2 ► De Chinese gemeenschap in Utrecht heeft een eigen trefcentrum Yaoyi (Vriendschap). De officiële opening van het gebouw aan de Keizerstraat 3 wordt verricht door de ambassadeur van de Volksrepubliek China, Wang Quingyu, en burgemeester Opstelten.
- 2 ► Gijs Vos jr onthult in de hal van het stadhuis een bronzen borstbeeld van zijn grootmoeder, oud-burgemeester Mw Vos.
- 6 ► Burgemeester Van Zwieten van Woerden reikt de Hugo Kotesteinoorkonde uit aan

Kees en Joke van den Hurk te Kamerik, mede als eerbetoon aan andere bewoners van het dorps-hart, voor het opknappen van oude panden.

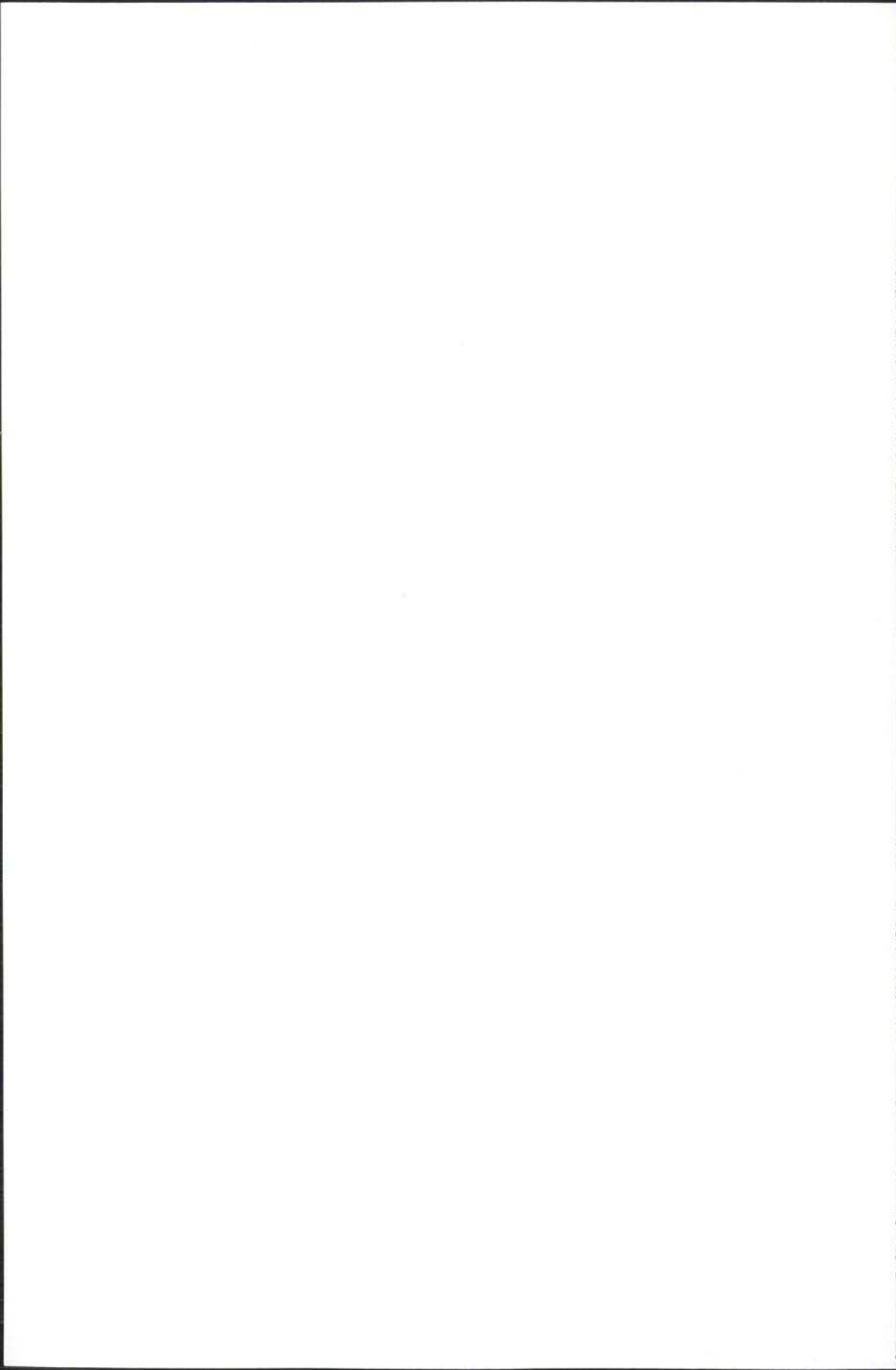
- 6 ► Met een gezamenlijk optreden van Shirley Bassey, Ray Charles en Liza Minelli wordt de gigantische nieuwe Prins van Oranje Hal van de Jaarbeurs ingewijd.
- 11 ► Een maand lang kan het publiek het huis aan de Lagenoord 9 in Utrecht bezichtigen. De 73-jarige bewoner Bertus Jonkers heeft zijn atelierwoning van binnen voorzien van schilderijen, spreuken, bijzondere tegels en andere ornamenten.
- 13 ► Het Zeister verenigingsleven zit zonder accommodatie nu het theatercomplex Boschlust door een felle brand is verwoest.
- 13 ► Door het onthullen van de naam 'Al Montaka' opent de Woerdense wethouder A. Engering officieel het Marokkaanse jongerencentrum.
- 19 ► Meer dan dertig jaar heeft Annie Krijgsman zich ingezet voor de Unie Van Vrijwilligers. Bij haar afscheid als werkobjectleidster van Meer Bewegen voor Ouderen krijgt zij uit handen van burgemeester Opstelten de Stadspenning uitgereikt.
- 20 ► Opening van de expositie in het Woerdense Stadmuseum van de plaatselijke beeldhouwer Jan Vermaat.
- 20 ► Met de oplevering van de restauratie van de huisjes Mariastraat 13 en 15 (op een binnenterrein) aan de Wijde Poort in Utrecht viert het UMF zijn vijftigjarig bestaan. Het Fonds koos bij het opknappen voor milieuvriendelijke materialen.
- 23 ► In Woerden slaan wethouder Groen en Sinterklaas de eerste paal voor woningen in plan Snel en Polanen.
- 23 ► Het beeld van kunstenaar Carola Popma is het vijftiende in het project 'Beelden aan de Maliebaan'.
- 24 ► De schrijver en tekenaar van onder andere de Bommel-strips, Marten Toonder, opent in het Universiteitsmuseum een grote tentoonstelling over de Kelten.
- 24 ► Aan de Groeneweg in Utrecht wordt het Oosterse vrouwenbadhuis (Haman) geopend. 'Iedereen is welkom, behalve mannen', zegt de echtgenote van de burgemeester, mevrouw H.M.A. Opstelten-Dutilh. De Turkse Meyem Türkkal is bedrijfsleidster.

- 26 ► Utrechts oudste amateurtoneelgezelschap, Koninklijke Rederijkerskamer Jan van Beers, brengt in de Stadsschouwburg het rechtszaal-drama 'Night of January 16th' van de Amerikaanse schrijfster Ayn Rand. De regisseur is Harry Polder.
- 27 ► Bij het bouwen van appartementen op de Koerheuvel bij Rhenen worden scherven gevonden van een prehistorische emmer (uit de periode 700 tot 600 jaar voor Christus). De kostbare emmer is waarschijnlijk als urn voor een belangrijk persoon gebruikt.

DECEMBER

- 1 ► De renovatie van het woonzorgcentrum 'Tolsteeg' in Hoograven in Utrecht is voltooid. Mede door nieuwbouw zijn er nu 155 aanleunwoningen.
- 2 ► Met drie oude succesproducties van de PaardenKathedraal, wordt een nieuw theater in gebruik genomen. De sfeervolle ruimte is de voormalige manege van de faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht.
- 6 ► De eerste asielzoekers arriveren in het nieuwe asielzoekerscentrum. Het centrum is het voormalig Militair Hospitaal in de Utrechtse wijk Oog in Al.
- 8 ► Om de winkels in het centrum van Utrecht niet meer te laten bevoorraden door zware vrachtwagens wordt het Stadsdistributie Centrum (SDC) opgericht. Door het gebruik van kleinere wagens worden de werkkelders en bruggen ontzien.
- 9 ► De Amsterdamse architect Theo Bosch wint de Rietveld Architectuurprijs voor zijn woningontwerpen in de Utrechtse wijk Voordorp.
- 11 ► Het Stadskasteel Ten Putte aan de Oude Gracht 187 in Utrecht wordt opgeleverd. De N.V. Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel heeft als eigenaar het pand uit begin veertiende eeuw gerestaureerd en verdeeld in vijf sociale huurappartementen.
- 13 ► Burgemeester Opstelten stelt in de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht het Vubis-systeem, een geautomatiseerde bibliotheekcatalogus, in werking.
- 15 ► Het Historisch Platform organiseert in het Academiegebouw aan het Domplein in Utrecht een lezing over 'De wording van Hoog Catharijne. Historisch onderzoek naar cityvorming'. De spreker is Hans Buitier, die het boek *'Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland'* publiceerde.
- 22 ► Tot en met 5 januari 1994 kunnen zendamateurs uit een groot deel van de wereld contact maken met de 'Kerstboom' in IJsselstein. De zendpost is geïnstalleerd in het kraaienest van de toren op 220 meter hoogte en in de garage aan de voet van de toren.

In acht artikelen schetst dit Jaarboek Oud-Utrecht beelden uit zeven eeuwen Utrechtse geschiedenis. U vindt er het verhaal over de eerste rooms-katholieke begraafplaats die na de Reformatie in Utrecht is aangelegd, en over de perikelen rondom de stichting van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in 1852. Het gaat over de oorkonden die in 1122 stadsrecht en tolvrijdom regelden en over een Utrechtse pastoor die een tijdlang met de hervorming flirtte. U vindt er de geschiedenis van de schatrijke weduwe die haar vermogen naliet om pientere weesjongens een beroep te laten leren en van de mannen en vrouwen die lid waren van middeleeuwse broederschappen. Niet te versmaden zijn ook de bijdragen over de totstandkoming van de Augustinuskerk in de vorige eeuw en over de insignes voor pelgrims die in Rhenen St. Cunera kwamen vereren.

